

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

II. HALVBIND 1969

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

VED
PETER KR. IVERSEN, G. JAPSEN OG KNUD FANØ

1969

ÅBENRÅ
HEJMDALS BOGTRYKKERI

INDHOLD :

<i>J. N. Lorenzen</i> : Maler Jungnickel og kosakkerne på Torvet i Tønder	side 1-10
<i>H. V. Gregersen</i> : Breve fra J. P. Junggreen	» 11-24
<i>P. Engelbrechtsen</i> : Omkring genforeningen. Erindringsbilleder	» 25-68
<i>Troels Fink</i> : G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814	» 69-88
<i>Vilh. la Cour</i> : Borgevold ved Danevirke Sø	» 89-103
<i>Henrik Fangel</i> : Det middelalderlige Ejsbøl og den holstenske adels indvandring i hertugdømmet Slesvig	» 104-130
<i>A. Pontoppidan Thyssen</i> : Den slesvig-holstenske landskirkes fornyelse og nationale stilling i perioden 1817-50	» 101-147
<i>H. V. Gregersen</i> : Kampen for Laurids Skaus eftermæle	» 148-179
† <i>Jens Holdt</i> : Amalie Nielsens erindringer fra 1864 og følgende år	» 180-198
<i>Ebbe Johannsen</i> : Om pottemagere og kakler fra Christiansfeld	» 199-215
<i>Poul Kürstein</i> : Jens Jessen, børnene og børnebladet	» 216-227
<i>G. Japsen og Troels Fink</i> : Bondeskoler og øvrighedsskoler	» 228-234
<i>Anmeldelser:</i>	
Danmark — historisk billedbog, I. (Ved Chr. Stenz)	» 235-236
<i>Kurt Boysen</i> : Das Nordstrander Landrecht von 1572. (Ved Frants Thygesen)	» 236-238
<i>Frants Thygesen</i> : Tysk strafferets indtrængen i Sønderjylland mellem 1550 og 1800. (Ved H. P. Christensen)	» 239-241
<i>Anders Pontoppidan Thyssen</i> : Brødremenigheden i Christiansfeld og herrnhutismen i Jylland til o. 1815. (Ved Urban Schrøder)	» 241-243
<i>Nørre og Sønder Gøs Herred</i> . Sydslesvigske egne og byer. (Ved H. V. Gregersen)	» 244-245
<i>Johs. Jensen</i> : Sønderjydsk Mejeriforening gennem 75 år. (Ved G. Japsen)	» 245-246
<i>Lorenz Rerup</i> : Fra grænsekamp til sameksistens. (Ved Johs. Hoffmeyer)	» 246-249
<i>Publikationer til senere anmeldelse</i>	» 250
<i>Bognyt</i> : (Ved G. Japsen, Jørgen Steen Jensen, H. Kargaard Thomsen, Viggo Petersen)	» 251-253
<i>Noter og nyt</i> : † Hans Lund — Landsarkivet — Historiske Samlinger for Sønderjylland — Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig — Haderslev Amts Museum — Åbenrå Museum — Museet på Sønderborg Slot — Tønder Museum — Den store egnsvandring — Amtskredsenes arbejde	» 254-274
<i>Årsberetning og regnskab 1968-69</i> . (Ved Troels Fink, Peter Kr. Iversen og Hugo Lildholdt)	» 275-282
<i>Tillæg til medlemsfortegnelsen</i>	» 282-285

Borgevold ved Danevirke sø

Af Vilh. la Cour.

Borgevold med de udjævnede forvolde i syd, adskilt fra dem ved et senere anlagt dige. I forgrunden engen, tidligere en vig af Danevirke sø. Yderst t. v. en stump af Danevirkes hovedvold. I mellemrummet mellem den og diget skimtes den for længst sløjfede vold på vestsiden af borgbanken. Litografi af Harald Lønborg Jensen efter blyants-tegning af Jacob Kornerup i Nationalmuseets arkiv. Her efter la Cour: Danevirkestudier s. 245.

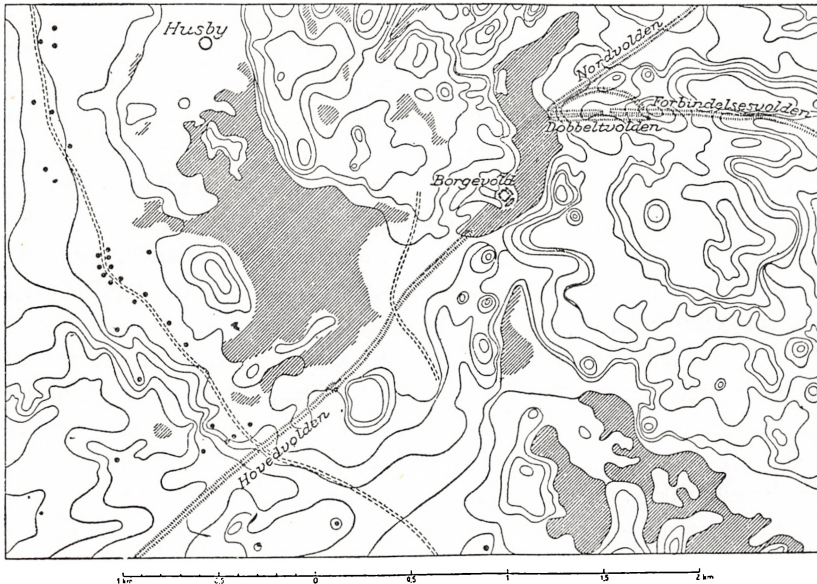
Spørgsmålet om, hvor kong Gudfred i 808 anlagde sin »vallum«, må anses for definitivt løst ved afhandlingen i Sønderj. Årb. 1968. Takket være en analyse af det radioaktive kulstof i det tømmerunderlag, hvorpå det ældste Danevirke hviler ude i Reideåmosen, er der opnået sikkerhed for, at vi her står over for Gudfreds vold, og at denne ikke — som hævdet i nyere tysk forskning — er identisk med Kovirke.

Desværre kan de øvrige volde i det samlede Danevirkekompleks ikke dateres på en tilsvarende måde. Dels har man ved dem intet

tømmerunderlag at gå ud fra, fordi de alle ligger på fuldt bærekraftig grund og kun pletvis berører mindre stabile jordlag, dels er de yderst sparsomme trærester, som hist og her er fundet, øjensynligt aflejret oppe i fylden og siger derfor intet om den pågældende volds anlægstidspunkt. Når Gudfreds vold nøjagtigt kunde placeres, skyldtes det, at det historisk kendte årstal for hans værk faldt inden for det spatium, som kulstofanalysen af voldens tømmerunderlag angav; men historiske notater har vi ellers kun vedrørende eet eneste andet led i komplekset: Valdemarsmuren, og her er jo en arkæologisk placering af muren unødvendig — den ligger synlig nok for os alle. Vi ved imidlertid, at der i tidsrummet mellem Gudfreds vold og Valdemars mur må have fundet adskillige ændringer og suppleringer sted i Danevirke, vi aner kun ikke det ringeste om tidspunkterne for disse eller om initiativtagernes navne. Vi må i den henseende stadig arbejde ud fra det bedst mulige skøn.

Det er en skæbne, der er fælles for al arkæologisk forskning, som skrevne kilder ikke kommer til hjælp. Man er i den henvist til at regne med perioder, hvor historikeren kan manøvrere med bestemte årstal. I mangfoldige tilfælde er han dog ikke bedre faren end arkæologen. Også historikeren stilles ofte over for det tavse monument, og han må i så fald træde i arkæologens fodspor — sysle med typologiske kendemærker, som kan vise ham hen til en eller anden tidsperiode, eller han må tage sin tilflugt til løsfund, som ved stil — eventuelt ved præg(mønter) — begrænser perioden mest muligt. Til syvende og sidst har han alligevel kun sit personlige skøn at stole på. At benytte det er ingen fejl; men han må i så fald tydeligt vedgå, at den fremsatte opfattelse ikke dækkes af noget bevis, kun af en velmotiveret overvejelse. At han derved kan løbe sig en staver i livet, er en anden sag. Han må være sig bevidst, at han ikke nedfælder nogen kendsgerning på papiret, kun forelægger et diskussionsgrundlag. I alt for mange tilfælde lægger han ikke dette for dagen, men giver den historisk interesserede, læge læser indtrykket af, at de opstillede teorier virkelig er sikkert funderet — og så er spillet gående. Så vandrer de videre i populære fremstillinger som fastslåede kendsgerninger, der efterhånden bliver almeneje.

Hovedhensigten med nedenstående afhandling er ved et enkelt eksempel at give den ikke fagligt trænede læser et indtryk af, hvor mange omstændigheder der må tages i betragtning, når et af historien

Kort over egnen omkring Borgevold og Danevirke sø. T. v. den ældste Hærvej, der følger rækken af gravhøje. Den er blevet afskåret ved anlægget af Danevirke og er da ført øst om det ufarbare mosedrag for i en stor krumning, rimeligvis større end på tegningen angivet, at nå porten i Danevirke (Wieglesdor; navnet er ikke anført på kortet). Her efter la Cour: Danevirkestudier s. 251.

ukendt borganlæg skal søges skønsomt tidsbestemt, og det hele alligevel må munde ud i et: *non licet*, hvis den faglige samvittighed skal være i behold. Det kunde belyses ved hundredvis af danske eksempler. Vi vælger blandt dem Borgevold ved Danevirke sø.

I

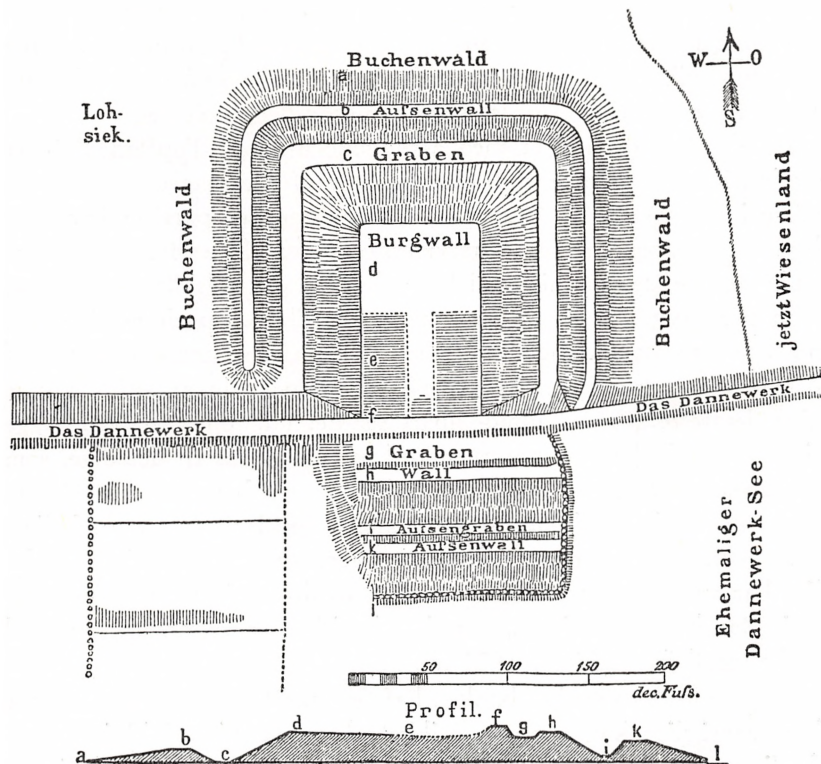
Først nogle ord om beliggenheden. Umiddelbart øst og nordøst for banken lå i sin tid den senere udtørrede Danevirke sø, i nord fandtes et svagt kuperet terræn, som i nordvest gled over i en jævn, lavtliggende flade, der fortsatte vest om banken, tidligere vistnok ret sumpet. Syd om banken stod dette terræn ved en ligeledes sumpet, måske delvis vandfyldt og relativt smal strækning i direkte forbindelse med sydenden af søen ovre i øst. Borgbanken lå altså i sin naturtilstand ret isoleret, kun med tilknytning til fast mark i nord og nordvest. Uden for sænkningen i syd strakte sig en vid slette, så langt øjet rakte, let at overskue fra bankens topflade.

Over denne slette førte allerede i den grå oldtid den jyske hovedfærdselsåre fra nord mod syd: Hærvejen. Ved anlægget af Gudfreds vold blev dens oprindelige løb tvunget et stykke mod øst, til den nuværende Rødekro, hvor den stadig går, naturligvis nu som en moderniseret vej. Her lå den port, som Thietmar af Merseburg omkr. år 1000 kaldte *Wieglesdor*, en af alle — danske som tyske forskere — opfattet sachsisk skriveform for et dansk stednavn. Om betydningen af *dor* = det olddanske *dyr*, det nutidsdanske dør hersker ingen tvivl. Navnets sammensatte forled har derimod voldet adskilligt hovedbrud. Det er opfattet som sammensat af *vīgi* = kamp og *lið* = skare, så meningen skulde være »kampskarens port«¹ — meget romantisk og højst usandsynligt. Den senest givne tolkning går ud på et *vīgi* = forsvarsværk og *hlið* = dør, indgang.² Den er i sig selv næppe mulig, rent sprogligt set, og mere end mistænkelig, fordi reduplikationen *hlið*, dør virker meningsløs. Mere ligetil vil en tredje tolkning være, som hermed stilles til disposition for vore stednavneforskere: Forleddet består af *vík* = bugtning og *leth* = vej. Navnet er i virkeligheden rent toponymisk og betyder »porten ved vejkrumningen«. Dette giver også topografisk mening, for Hærvejen har netop på dette sted været markant krummet, inden den nordfra nåede porten i volden. Dens oprindelige løb havde den haft i en næsten lige linie vest om et stort mosedrag; men da volden byggedes, og denne vejlinie derved spærredes, søgte man øst om mosedraget i en krummet vejlinie ned mod portgennemgangen. Så enkelt er forholdet.

Ikke langt fra porten og endnu nærmere buen i vejkrumningen lå Borgevold. Vil man forstå situationen helt ud, må man fastholde den kendsgerning, at port, vej og borg udgør et samlet led i Danevirke. Port og vej har samme anlægstidspunkt. Er det tillige fra dette, borgen stammer, eller er den senere føjet til? Lad os begynde med en beskrivelse af Borgevold.

II

Endnu foreligger der ikke en efter vore begreber tilfredsstillende opmåling, kun ret mistænkelige krokier. Det tidligste er tegnet i 1831 af premierløjtnant C. Kindt, en »ufuldkommen Afridsning«, som han sendte til prof. N. M. Petersen sammen med en beretning om »Det ældgamle Danevirkes nærværende Tilstand«.³ Det næste tegne-

Borgevold. Litografi efter premierløjtnant P. Timm's retegning af hans kroki fra 1839 (la Cour: Danevirkestudier s. 242).

des i 1839 af premierløjtnant P. Timm i hans lommebog. Man finder i den en meget flygtigt gjort opmåling, som han nederst på siden har lagt til grund for en omhyggelig, men åbenbart på væsentlige punkter »rekonstrueret« grundplan.⁴ En dublet af denne findes i Landesmuseums arkiv, og på basis af den tilvejebragtes i 1881 det træsnit, der offentliggjordes af prof. Heinrich Handelsmann,⁵ og som er gengivet adskillige steder.⁶ Endvidere må nævnes et par landskabstegninger fra 1861 af prof. Jacob Kornerup⁷ og to profilmålinger, som Nationalmuseets inspektør C. Neergaard lod optage ved århundredskiftet.⁸ Det er faktisk alt, og man kan ikke påstå, at dette materiale giver noget sikkert indtryk af anlægstypen, som heller ikke klares ved de kortfattede beretninger, der ledsager krokierne og

suppleres ved enkelte notater af J. J. A. Worsaae fra 1859 og 1861.⁹ Personlig fortrolighed med stedet er en nødvendig forudsætning for den, som vil danne sig en nogenlunde pålidelig opfattelse af dette prægtige, men i tidens løb så stærkt mishandlede voldsted.

Borgbanken er firsidet med afrundede hjørner. Topfladen ligger nu indtil ca. 7 m over fodlinien og blev af Neergaard målt til ca. 45 m i n.-s. og ca. 27-28 m i ø.-v. Dens nordlige parti er jævnt og horisontalt, åbenbart ret uforstyrret, og det adskilles fra det sydlige parti ved brede sænkninger i både vest og øst, adskilte ved en ca. 5 m bred ryg, der er tolket som en »jordbro« op til nordpartiet, medens man i sænkningerne har set rester af en tværgrav. Ingen af delene kan være rigtig. Måske vil en omhyggelig gravning kunne give det rette svar — umiddelbart ser det ud, som man ved begge sider af topfladen har afgravet jord, måske delvis til det dige, som nu afgrænser fladen i syd; men forholdene på bankens sydskråning synes så stærkt ændrede, at også andre forklaringer er tænkelige. Bl. a. afhænger jo meget af, hvor stor den samlede topflade oprindeligt har været, og at angive et muligt arealmål vilde være rent gæteri. Man har tænkt sig den som kvadratisk eller rektangulær og med et flademål fra ca. 1400-1800 m².

I øst, nord og vest har banken haft en (tør?) grav, der i vore dage kun vanskeligt kan spores — ikke på grund af opfyldning, men fordi en uden for liggende vold er blevet sløjfet helt ned til niveau med den nuværende gravbund. Volden var iflg. notat af Worsaae endnu i 1859 ca. 3 m høj. Dens fyld må være blevet spredt på det omkringliggende areal, som derved er blevet gjort dyrkbart. Der er dog flere spørgsmål vedrørende grav og vold, som ikke kan klares, før der bliver lagt snit igennem disse.

Og sådanne snit er endnu mere nødvendige på bankens sydside. Her giver de foreliggende gamle krokier og beretninger så modstridende oplysninger, og der har fundet så store ændringer og udjævninger sted, at man kun kan fastslå een ting: at anlæggets sydside har været anset for den mest truede og derfor er blevet den stærkest befæstede. Regnet inde fra den oprindelige bankeskråning synes her at have været en tør grav, en vold, en våd grav, en vold og endelig den naturlige sump eller arm af søen. Det stemmer ikke med fremstillingerne fra 1831 og 1839, godtaget så sent som i 1851; men det er alligevel, hvad omfang og rækkefølge angår, sandsynligt. Selv-

Luftfoto af egnen ved Borgevold (Jankuhn: Wehranlagen s. 170).

følgelig kan spørgsmålet først blive endeligt afgjort, når der lægges et snit fra banken og helt ud til engen.

Hvor har nu adgangen til dette borganlæg været? Det har jo været omgivet af sø og sump undtagen i nord og nordvest, så rimeligvis skal »the main gateway« søges på denne kant, snarest i nordvest, hvor afstanden fra anlægget til den »krummede« Hærvejs-strækning kun har været godt 200 m. En vejstump må herfra antages at have ført ned til borgen, men alle spor er udslettet på grund af markernes opdyrkning. Imidlertid har Borgevold desuden været sat i direkte forbindelse med Danevirke, så bankens isolation også på denne måde er blevet ophævet. Hvor den sumpede eller vandfyldte sænkning syd for anlægget skød sig ind mellem dette og Danevirke, har en pælebro sørget for forbindelsen. Det var sikkert rester af broen, som kom for dagens lys i 1856 og blev noteret af Worsaae i 1859 og 1861.¹⁰ Den dag i dag ser man sænkningen og dens afvandingsgrøft, omtrent som den vises på Kornerups tegning fra 1861, kun adskilligt mere smal end for hundrede år siden.

Sydvesthjørnet af Borgevold var altså ved en bro »hægtet sammen« med Gudfreds Danevirke. Hvordan var forholdet ved eller i nærheden af nordøsthjørnet?

Her lå den nordlige del af Danevirke sø som en naturlig spærring for en eventuel angriber. Strækningen fra søen til det inderste af Slien, de senere Gottorpenge, dækkedes af, hvad man kunde kalde Gudfreds Nordvold. Af den er der næsten intet spor tilbage. Et angreb kunde tænkes at blive sat ind også her, selv om langt det sandsynligste vilde være, at en fjende søgte at bryde sig vej dér, hvor voldporten fandtes: afsnittet mellem det store mosedrag i vest og Danevirke sø i øst. Set fra dette synspunkt betød søen en hæmning af forsvarsmulighederne. Det vilde være tidsspildende, hvis mandskab fra Nordvolden skulde søge helt nord om søen for at kunne gribe ind i en kamp ved portafsnittet. I givet fald måtte søen kunne krydses.

I 1929 opholdt jeg mig på Landesmuseum i Kiel, da der atter indløb meddelelse om, at man i søen, der nu henlå som eng, stadigt gjorde betydelige fund af pæle. Museumsinspektør C. Rothmann besluttede at rejse derop for at tage pælene i øjesyn, og han indbød elskværdigt mig til at gøre følgeskab. Ude i engen så vi et hul, man havde gravet, ca. 4×2 m stort og med en dybde på ca. 0,5-0,75 m. I hullet stod nedrammede egepæle og fandtes plankerester — det var givet, at en bulbro i sin tid havde ført fra sumpens østbred over til vestbredden. Bulbroens retning kunde vanskeligt bedømmes, når så lidt af den lå blottet; men tidligere optagne pæle tydede på, at den var gået i nogenlunde nord-sydlig retning, hvilket svarede til, at den havde forbundet Nordvolden med et eller andet punkt nær nord-nordøst for Borgevold.¹¹ I så fald havde også her Gudfreds virke og Borgevold været »hægtet sammen«. Naturligvis hviler foreløbig denne opfattelse kun på et skøn, og det er derfor en nærliggende tanke, at man ikke alene får samtlige pæle blottet og indmålt, så man bliver sikker på bulbroens forløb, men at man også får dem C¹⁴-analyseret, så man opnår en rimelig datering. Ubegribeligt, at det ikke for længst er sket! For selv om man umiddelbart vil opfatte dem som en sammenhægtning af Nordvolden med Borgevold, var det dog af største betydning at få denne opfattelse også tidsmæssigt begrundet — eller udelukket.

III

Holder den skønsvis antydede forbindelse stik, hvad siger den os så om Borgevold selv? Skal vi så også i det se et anlæg fra Gudfreds tid?

Heller ikke dette spørgsmål kan besvares tilfredsstillende, før de nødvendige undersøgelser i marken har fundet sted. På Borgevold foretog F. Knorr og C. Rothmann i 1915 en prøvegravning for eventuelt at finde spor af bygninger, som i sin tid må have stået der.¹² Man havde aldrig truffet det mindste, der kunde opfattes som rester af fundamenter, eller fundet brokker af murtegl eller tagtegl — alt hvad man vidste, var, at Worsaae i 1859 havde noteret en oplysning om »forkullede Rester af Egetømmer« på banken. Måske havde der aldrig været muret på den. Muligvis havde den kun båret bygninger af træ. Selv om dette var tilfældet, havde man dog ikke derved opnået nogen datering, for en »borg«, udelukkende af træ, kunde lige så godt tænkes at stamme fra det 11. eller 12. årh. som fra begyndelsen af det 9. Gravningen i 1915 løste ikke knuden. Man stødte ikke på det fjerneste bygningsspor. Den var heller ikke særligt dybtgående. Men der fremkom enkelte løsfund, som kunde tyde på en bebyggelse af topfladen, og væsentligst blandt dem var skår af to lerkar. Skårene er desværre siden gået tabt på grund af evakueringsforstyrrelserne under sidste krigs slutfase. Imidlertid foreligger der profiltegninger af deres mundingsrande og en smule af kroppens øverste del.¹³ Deres fulde form kender man altså ikke, ikke heller størrelsen af dem eller lerets konsistens og brænding. Dateringen er derfor højst usikker. Jankuhn så dem og antog i 1937, at de tidligst måtte stamme fra ca. 1100, sandsynligvis først fra en lidt senere tid.¹⁴ Han byggede sit skøn på kendskab til tysk keramik, som dog kun tilnærmelsesvis kan danne udgangspunkt for en tidsfæstelse af en lignende dansk, og ydermere må det tilføjes, at man jo på ingen måde kan vide det mindste om et anlægs tilblivelsestidspunkt, når man kun har et par skår at gå ud fra. Måske var det tænkeligt at nå et resultat, hvis man lagde selve anlægstypen til grund for sine overvejelser?

I 1897 havde Soph. Müller i sit værk »Vor Oldtid« som den første danske arkæolog omtalt den vesteuropæiske borgpladstype, der kaldes »motten«. Han daterede den til det 9.-10. årh., måske anvendt også i det 11.¹⁵ Inspireret heraf regnede Neergaard, da han i 1903

behandlede Borgevold,¹⁶ dette anlæg for en »motte«. Det hørte med til »Gruppen af Voldsteder fra Oldtidens Slutning«, og han forestillede sig, at det måtte være denne borg(*urbs*), som kejser Otto iflg. Thietmar af Merseburg havde anlagt »i disse grænseegne« (*in his finibus*) efter hæertoget 974 mod Harald Blåtand.

Lidt forsigtigere var Jankuhn i 1937,¹⁷ da han gjorde gældende, at Borgevolds »prægnante« type var den, man genfandt i de firsidede frankiske kasteller, de »mere eller mindre retsidede skanser«, som kunde forekomme »i forbindelse med Landwehren«, et tysk udtryk for bl. a. gamle vej- og grænsepærringer. En datering af Borgevold vovede Jankuhn alligevel ikke. Den måtte vente, til kommende gravninger havde givet holdepunkter for en tidsfæstelse. Han antog kun, at der på topfladen havde ligget et »Wehrturm«, og som illustration benyttede han Bayeuxtapetets billede af — »motten« Dinan med dens tårn på toppen. — Sådan har i hvert fald et frankisk kastel aldrig set ud!

Og at Borgevold ikke har haft noget med den tidlige vesteuropæiske motte-type at gøre, må anses for givet. Der er heller ikke noget, som direkte minder om en frankisk kastels-type. Vil man endelig søge forbilledet i udlandet, falder tanken snarere på de britiske »moated mounds«, forøvrigt også velkendte fra fastlandet: anlæg, hvis form dels naturen, dels en regulering af denne har været med til at skabe, så borgbanken er blevet kvadratisk eller rektangulær, omgivet af en grav, hvor ikke sump eller sø gav værn nok, og med angrebssiden særligt sikret. Typen kan være kommet til os fra England eller Nordtyskland — det står ikke klart — men Borgevold er ikke det eneste danske anlæg, som hører netop denne type til, og hos os synes adskillige »moated mounds« at høre hjemme inden for tidsrummet 1. halvdel af det 12. til midten af det 13. årh. Det gælder bl. a. Haraldsborg ved Roskilde, Næsbyhoved ved Odense og Tranekær på Langeland. Sidstnævnte har tillige den dublerede gravvold-front. De synes alle — ligesom Borgevold at have været kongelige anlæg eller dog at være anlagt af medlemmer af kongætten, og det er fristende i dem at se også et nogenlunde tidsmæssigt sammenhæng med Borgevold.

IV

Hermed er dog Borgevolds dateringsspørgsmål ikke tilfredsstillende løst. Er det rigtigt, at banken både øst og vest for søen ved

bulbroer har stået i forbindelse med Gudfreds Danevirke, må stedet vel allerede da have haft en bestemt funktion at opfylde. Der behøver ikke at have ligget nogen »borg« i middelalderlig forstand. Dels fandtes ikke sådanne i Danmark ved det 9. århundredes begyndelse, dels anvendtes betegnelsen også om almindelige tilflugtsborge for den nærboende befolkning — »bygdeborge«, som de kaldtes i Norge, »folkborgar« i Sverige og »Bauernburgen« i Tyskland. Vi finder forøvrigt en sådan ringvold i Slesvig-egnen selv: Gammelborg (Oldeborg) på højden lige nord for Hedeby. Enhver kan se, at der her er tale om en helt anden type end Borgevolds.

Det er blevet sædvane at knytte navnet »Thyreborg« til anlægget ved Danevirke sø og lade det minde om Thyre Danebod. Om det skal der ikke siges meget. Hendes navn er tidligt — i hvert fald fra slutningen af det 16. årh. — blevet forbundet med det voldkompleks — Buevolden (for længe siden totalt forsvundet) og Dobbeltvolden (udjævnet næsten til usporlighed) — som umiddelbart øst for søen havde tilknytning til Forbindelsesvolden mellem denne og Halvkredsvolden omkring Hedeby. De udgjorde imidlertid ingen som helst borgplads, men kun et par vejspærringer — Buevolden sikkert senmiddelalderlig, Dobbeltvolden måske ikke meget ældre. Misforståelsen går igen i hele det 17. og 18. årh. og ind i det 19. Samtidigt bryder dog en anden opfattelse igennem. Den spores i det 17. og 18. årh. og udbygges i det 19. århundredes 1. halvdel. Det er den, der knytter navnet »Thyreborg« til voldstedet vest for Danevirke sø, skønt, som Ulrich Petersen siger, bønderne i dets nærhed slet og ret kalder det Borgevold. Carl Neergaard er den eneste forsker, som lægger mærke til denne ytring.¹⁸ I »Borgevold« har man den gamle, lokale og rent folkelige betegnelse, medens »Thyreborg« er udtryk for en lærd spekulation, som savner enhver historisk hjemmel. Men den passede som hånd i handske til det 19. århundredes romantiske sværmeri, og den accepteredes derfor af både Kindt, Timm og — med nogen vaklen — af Worsaae, ja ved Jankuhn får den i det 20. årh. en slags videnskabeligt stempel¹⁹ og figurerer nu på egnens vejskilte til almindelig forvirring for et interesseret publikum. Museet på Gottorp vilde indlægge sig uvisnelig fortjeneste, hvis det fik denne pop-betegnelse »ausradiert« og genoptog det neutrale, folkelige navn »Borgevold« (Burgwall).

V

Hvorledes skal vi nu bedømme spørgsmålet?

Hvis en kommende kulstofanalyse af tømmeret i de bulbroer, der i øst og vest forbandt borgbanken med Gudfreds Danevirke, giver samme datering som analysen af Danevirkes tømmerunderlag ude i Reideåmosen, må banken allerede på Gudfreds tid have udgjort et organisk led i det samlede grænseforsvar. Det første, der bør gøres, er derfor at få de nævnte analyser gennemført.

Viser det sig, at bulbroer og voldanlæg hører tidsmæssigt sammen, er dog ikke dermed givet, at banken allerede fra det 9. århundredes begyndelse har båret, hvad vi vilde kalde en borg. Det kan i hvert fald ikke have været den borg, hvis ødelagte voldsted vi nu kan se. Dels kendte man i Danmark ved oldtidens slutning ikke andre borge end kollektive tilflugtsborge, dels tyder Borgevolds-typen i sig selv på et ikke så lidt senere tidspunkt.

Man må også være opmærksom på, at ordet »borg« i middelalderligt sprogbrug var flertydigt. Det blev tillige brugt som betegnelse for et naturligt højedrag eller et isoleret liggende tårn, hvorfra der kunde holdes udkig — et *warth* eller *worth*, som et sådant udkigssted mere nøjagtigt kaldtes. Ved vore kyster har der været adskillige af den slags udkigspladser, nogle befæstede andre ubefæstede, hvorfra befolkningen i farefulde perioder kunde kaldes mand af huse ved hjælp af bål-tænding eller på anden måde, hvis et fjendtligt angreb ventedes. Ved enkelte udkigs- og alarmeringspladser indgår *warth* eller *worth* i selve stednavnet. Det gælder f. eks. Varberg i Halland, Vordingborg på Sjælland og Vordborg ved Strib på Fyn. Man kunde også nævne de to tyske Wartburg'e, der slet og ret er begyndt som to *warther* og først senere er udbyggede til egentlige borge. Det samme gælder de tre ovennævnte danske eksempler.

Meget tyder på, at en systematisk udbygning af det danske *warth*-forsvar først fandt sted i det 12. årh., da venderfaren var overhængende, indtil det i ældre Valdemarstid lykkedes at få den tøjlet. Brugen af bål-tænding og anden signalering er dog så primitivt et alarmeringsmiddel, at det må være langt, langt ældre — ingen kan sige, hvor gammelt systemet er. Viser Borgevold sig at have været et organisk led i grænseforsvaret allerede ved begyndelsen af det 9. årh., må man gå ud fra, at der den gang på banken ikke har ligget en egentlig borg, men et *warth*. Fra dette sted havde man vidt

udsyn over sletten mod syd, man var nær porten gennem virket, og under fredelige forhold kunde man føre kontrol med den handels- trafik, der fra syd til nord og fra vest til øst (eller vice versa) fandt sted med det fremvoksende Hedeby som den centrale markedsplads. Afgifter skulde betales og ro og orden sikres.

Set under denne synsvinkel vil man gætte på, at det nævnte warth allerede da har været nogenlunde udbygget med hytter til det fornødne vagtmandskab, måske også med en primitiv befæstning. Vi ved intet om det, og det næste skridt, som bør gøres, er derfor ved en omhyggelig gravning at få fastslået, om den her givne opfattelse holder stik. Det kan vise sig at være vanskeligt nok. Det endelige borganlæg har sikkert slettet de allerfleste spor af det formodede warthanlæg. Det samme er sket ved Varberg og ved Vordingborg.

Fra tidsrummet mellem begyndelsen af det 9. årh. til sidste halvdel af det 12. eller begyndelsen af det 13. årh. har vi ikke den ringeste anelse om, hvad der er sket med Borgevold. Det samme gælder om Danevirke som helhed betragtet. Vi kan se, at der har fundet både ændringer og væsentlige tilføjelser sted, inden Valdemar den Store byggede sin teglstensmur; men vi kan kun med stærkere og svagere argumenter sandsynliggøre tidspunkterne for enkelte af disse ændringer. Det er næppe tænkeligt, at warthet på Borgevold har ligget uforandret hen i hele denne periode. Vi har kun ikke den allerfjerneste viden derom.

Men engang i højmiddelalderen er resultatet blevet en virkelig stærkt befæstet borg. Det kan være Knud Lavard eller Erik Emune eller en tredie, som har taget dette skridt — det er foreløbig rådeligst at afholde sig fra ethvert gætteri. Vi får kun på Valdemar Sejrs tid indirekte en anelse om, at der da på banken må have ligget mere end det gamle warth. Vi læser nemlig i hans jordebogs hovedstykke, som stammer fra ca. 1231, at han af Danevirke med Ejdersted og Lundebjerg herred foruden 120 mark rent sølv har haft ret til tre nætters gæsteri, når han ved sommertid med hæren plejede at drage til Utland (*trium noctium in estate cum exercitu sicut consuevit rex in Vtlandiam transire*), ligesom han havde ret til tre nætters vintergæsteri eller en afløsning på 800 mark penninge. Utland omfattede i hovedsagen, hvad vi nu forstår ved Nordfrisland. Der er adskillige steder i jordebogens tekst, som forekommer uklare og derfor diskutabile; men Danevirke var endnu på Valde-

marstiden en front, som under skiftende storpolitiske konjunkturer måtte overvåges og kontrolleres af kongen personligt.

Og fra hvilket andet punkt i fronten end netop den udbyggede borg nær portgennemgangen og Hærvejen vil det være naturligt at tænke sig kontrollen udøvet, lige meget om kongen var personligt til stede eller ej?

Meget taler imidlertid for, at Danevirke — og dermed Borgevold — tabte en væsentlig del af sin betydning ved Valdemarstidens ophør. Allerede Valdemar den Stores vældige munkestensmur var noget af en anakronisme. Den krævede det store folkeopbud for at kunne forsvares; men tendensen gik i retning af kampvilkårenes ændring, takket være den tekniske og taktiske udvikling, som fandt sted. Man regnede ikke længere med de lange, sammenhængende forsvarslinier, som stillede så store krav til mandskabsstyrkens størrelse, hvis de skulde holdes, selv om stadigt de punkter, hvor veje krydsede linien, var de mest udsatte. Man gik over til den enkelte borgs betydning som defensivt og i mange tilfælde tillige som offensivt midtpunkt, stedet, hvor effektivt udrustede styrker med stor bevægelighed, fordi kernen i dem var ryttere, kunde finde den fornødne basis. Som en sådan måtte Borgevold have sine mangler. Skønt den lå alfarvej nær, havde den ikke de samme betingelser for tilførsel af friskt mandskab og tilstrækkelige mængder af fetalje, som en borg inde ved Slesvig vilde have. Derfor må man tro, at det omkr. 1268 nybyggede Gottorp hurtigt har taget luven fra Borgevold. Fra Gottorp kunde ikke alene et militært forsvar føres, og et kraftigt fremstød forberedes efter den nye tids principper, Gottorp egnede sig også bedre end Borgevold til administrationscentrum nu, da Hærvejen ikke længere var den eneste, som forbandt Sydslesvig med det øvrige Slesvig og Nørrejylland. Andre veje var kommet til. Observationsposten nær »porten ved vejkrumningen« havde fået mindre betydning. Hvornår Borgevold forsvandt, veed vi ikke; men inden det 13. årh. gik på hæld, er anlægget rimeligvis blevet opgivet og forladt.

HENVISNINGER

Anvendte forkortelser: Danevirkestudier = Vilh. la Cour: Danevirkestudier. En arkæologisk-historisk undersøgelse 1951. — N. F. = Nordiske Fortidsminder I (1893-1903). — Wehranlagen = Herbert Jankuhn: Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene (1937).

1. Aug. Sach: Das Herzogtum Schleswig I (1896), s. 51.
2. Wolfgang Laur: Hist. Ortsnamenlex. v. Schlesw.-Holst. (1967), s. 212.
3. Planen: Danevirkestudier, s. 247. Beretningen: Ny kgl. Saml. 868 i II.
4. Planen: Danevirkestudier, s. 294 f. Tekst smstds., s. 295.
5. Zeitschr. d. Gesellsch. f. schlesw.-holst. Gesch., X (1881), s. 11 ff. med planche.
6. Danevirkestudier, s. 242 f.
7. Nationalmuseets arkiv, 1. afdl. Jfr. Danevirkestudier, s. 245.
8. N. F., s. 262 f.
9. Nationalmuseets arkiv, 1. afdl.
10. Nationalmuseets arkiv, 1. afdl.
11. Jyllands-Posten 24. 12. 1929.
12. Wehranlagen, s. 172.
13. Wehranlagen, s. 73.
14. Wehranlagen, s. 173.
15. Soph. Müller: Vor Oldtid (1897), s. 647.
16. N. F., s. 260 ff.
17. Wehranlagen, s. 169 ff.
18. N. F., s. 223.
19. Wehranlagen, s. 169.

Det middelalderlige Ejsbøl og den holstenske adels indvandring i hertugdømmet Slesvig

Af *Henrik Fangel*.

Lidt nordvest for Haderslev ligger Ejsbøl, der i dag blot er en samling gårde, men som er blevet kendt ved det meget store offerfund fra romersk jernalder, der er blevet gjort her i årene 1956-64. De over 2000 genstande, for det meste våben, der er fundet her, er i sin tid blevet kastet ud fra bredden af en nu udtørret sø som en tak, i form af et offer til guderne, for den sejr, som en for os ukendt stamme i folkevandringstiden her har vundet over en anden. Men også på den modsatte side af den udtørrede sø taler fortiden. Fra udgravningsstedet har arkæologerne og besøgende haft en fuldstændig tilgroet bank for øje, som rejser sig højt op over de lave eng- og mosearealer. Det er Ejsbøl voldsted, der er blevet karakteriseret som et af de anseligste middelalderlige voldsteder i Nordslesvig. Voldstedet hører til middelalderens tvedelte type med en cirkelrund bank på ca. 40 m i diameter, adskilt ved en ringgrav fra en ca. 160 m lang forborg i vest og rejsende sig direkte op af den tidligere sø til en højde af 8 m over den nuværende eng.¹

Dette er, hvad man kan se i dag, men hvad ved vi egentlig om dette voldsted? Det er ikke meget, idet der frem til 1500 i de skriftlige kilder kun nævnes 6 ejere af Ejsbøl (se tillæg s. 126), men det synes dog muligt at aflokke middelalderens store materiale af breve og diplomer oplysninger, der er med til at belyse Ejsbøl, og som placerer voldstedet i en interessant sammenhæng i Sønderjyllands historie.

Danske herremænd og holstenske indvandrere.

Første gang Ejsbøl nævnes er i 1355 i formen *Æwilsbyll*, og den ejedes da af en Anders Jensen, der skødede alt sit gods i Arnum og Øster Gasse (Højrup sogn, Tønder amt) til Valdemar Sappi, der var af den sønderjyske hertugslægt, og som på dette tidspunkt ejede vidt-

strakte jordegodser især i den vestlige del af hertugdømmet. Hvem Anders Jensen var, vides ikke, idet han kun er omtalt i det nævnte brev, og hans segl med dets skjold kendes derfor ikke. Det er derfor også umuligt at sige, hvilken slægt han tilhørte, og en Anders Jensen nævnes ikke andetsteds på denne tid og i denne lokale sammenhæng. Det er imidlertid klart, at Anders Jensen ifølge sit navn har været dansk herremand, og det samme gælder om den næste ejer, som vi kender på Ejsbøl, nemlig Jens Holck, der i 1378 beseglede et brev med et segl, der bærer omskriften »Jesse Holck van Egellsbul«, og som har et mandshoved i sit skjold. Det er den eneste gang, vi træffer denne Jens Holck, og det er i det hele taget et meget begrænset kendskab, vi har til denne slægt, hvoraf der kun kendes få medlemmer i middelalderen, og som ikke må forveksles med de sønderjyske hertugers bekendte marskslægt, der førte en mursparre i dens våben-skjold.

Hvad vi ved om Ejsbøl i det 14. årh.s sidste halvdel, er altså kun knyttet til disse to navne. Det interessante i denne forbindelse er imidlertid netop navnene, idet det som nævnt er tydeligt danske navne. På denne tid træffer vi i hertugdømmet Slesvig nemlig i stigende omfang holstenske adelsmænd, der allerede i begyndelsen af århundredet var begyndt at indvandre til egnen mellem Slien og Ejderen, hvor de bosatte sig, og som her mod slutningen af det 14. årh. også sad flere steder i Nordslesvig enten som panteherrer eller som ejere af gårde og jordegods. Årsagerne til denne indvandring må formodentlig søges i, at mulighederne for ekspansion i hjemstavnens på grund af de mange holstenske ridderslægters store antal af medlemmer var ringe. Mulighederne for bosættelse nord for Ejderen og udsigterne til en lovende fremtid her med de store økonomiske midler, som holstenerne rådede over, var derimod betydeligt bedre på grund af dels den sønderjyske herremandsstands endnu ringe magt og indflydelse og dels mulighederne for gennem store pengelån til den sønderjyske hertug at erhverve pantelen. Også til Danmark udvandrede de holstenske riddere, og mange af dem trådte her i den danske konges tjeneste.

Dette gjaldt således Claus Limbek, der blev Valdemar Atterdags drost, men som i 1340'erne også kom i besiddelse af sønderjysk gods, nemlig Tørning vest for Haderslev,² som hans søn Henneke Limbek overtog efter faderens død ca. 1372. 1344 havde Johannes Limbek,

en fætter til Claus Limbek, fået Lundtoft herred med Søgård i pant af hertug Valdemar af Sønderjylland,³ og dette pant fik Claus Ahlefeldt fornyet af grev Gerhard i 1398.⁴ Claus Ahlefeldt var søn af Benedikt (III) Ahlefeldt, der var gift med en datter af ovennævnte drost Claus Limbek (se stamtavle s. 121), og en anden søn af disse to, Henrik Ahlefeldt, sad som hovedsmand på Haderslevhus, idet han på denne tid (ca. 1400) havde Haderslev med tilliggende, formodentlig Haderslev og Tyrstrup herreder, i pant af grev Gerhard af Holsten,⁵ der 1386 tillige var blevet hertug af Sønderjylland.⁶ 1394 havde Henneke Limbek taget Gram herred i pant af samme hertug Gerhard og erhvervede sammen hermed de faste borge Gram og Jels.⁷

Nicolaus Rønnow Kierl på Ejsbøl.

Ca. 1400 har vi således tre holstenske riddere siddende som store panteherrer i Nordslesvig med bl. a. det meste af det nuværende Haderslev amt i holstenernes herredømme, og det kan da heller ikke forbavse, at vi også på denne tid træffer en holstener siddende på Ejsbøl, nemlig Nicolaus Rønnow, kaldet Kierl.

Kilden hertil er imidlertid ret problematisk, idet den ikke er fuldstændig entydig: i Fragmenter af Haderslev Kapitelsbog, der må være affattet i tiden 1480-1500, anføres det angående to af kapitlets klenodier, at de var skænket af »Domina Berta uxor Nicolai Rønnow militis habitantis in (E)ylsbul«, d. v. s. fru Berta, gift med ridderen Nicolaus Rønnow, der bor (boede) på Ejsbøl.

På grund af kapitelsbogens sene affattelsestidspunkt kan der imidlertid være tale om en senere Nicolaus Rønnow, nemlig en sønnesøn af Nicolaus Rønnow Kierl, som i 1439 ejede Ejsbøl (se tillæg), og denne var da også i et af sine ægteskaber gift med en svensk adelsdame Birgitte Christiernsdatter Vasa (se nedenfor), hvilket navn er det samme som Berta (Birgitte, Birte, Berte, Berta, Berete). At denne mulighed alligevel synes at kunne udelukkes, skal vi vende tilbage til senere, men først skal der her fremføres en række argumenter for, at den i kapitelsbogen nævnte Nicolaus Rønnow er den ældre af dette navn, selvom denne intetsteds skrives direkte til Ejsbøl:

1) 1432 træffer vi Nicolaus Rønnow Kierls søn Eler skrevet til Ejsbøl i en af paven givet tilladelse til, at han må føre rejsealter med sig (se tillæg), d. v. s. han kan have købt Ejsbøl eller arvet den efter

sin fader. I sidste tilfælde må den i kapitelsbogen nævnte Nicolaus Rønnow til Ejsbøl være = Nicolaus Rønnow Kierl.

2) Desværre kendes Nicolaus Rønnow Kierls hustru ikke, således at det herigennem kunne bevises, at den i kapitelsbogen nævnte fru Berta var Nicolaus Rønnow Kierls hustru. Dette synes imidlertid at kunne lade sig gøre ad anden vej, idet Eler Rønnow foruden én søn havde tre døtre, Berete, Karen og Lene,⁸ og da der langt op i tiden herskede den navneskik at opkalde børn efter afdøde slægtninge, en skik, som også lader sig iagttage indenfor Rønnow-slægten, ligger det nær at antage, at dette også er tilfældet for Elers døtre. Ældste datter opkaldtes som regel efter farmoderen, men det vides ikke, hvem af døtrene, der var den ældste. Der synes dog ud fra nævnte skik at kunne etableres en forbindelse mellem Eler Rønnows datter Berete og den i kapitelsbogen nævnte fru Berta. Navneligheden mellem Nicolaus Rønnow Kierls sønnedatter og den i kapitelsbogen nævnte fru Berta, gift med en Nicolaus Rønnow, skulle således tale for, at denne Nicolaus Rønnow er lig Nicolaus Rønnow Kierl.

3) Der kan konstateres en forbindelse mellem Nicolaus Rønnow Kierl og holstenske adelige på Haderslev-egnen. Henrik Ahlefeldt på Haderslevhus var gift med en fru Helena,⁹ der i 1423 som enke beseglede med et tvedelt våben, der enten må være det Rønnow'ske eller det Rantzau'ske.¹⁰ At hun er en Rønnow og datter af Nicolaus Rønnow Kierl, skulle bekræftes dels ved, at en fru Lene i en registratur over Haderslev kapitels breve 1428 nævnes som en søster til Eler Rønnow,¹¹ dels ud fra ovennævnte navneskik ved at tre af Nicolaus Rønnow Kierls børnebørn bærer navnet Helene, åbenbart opkaldt efter deres faster.¹² — Nicolaus Rønnow Kierl og Henrik Ahlefeldt beseglede brev sammen gentagne gange,¹³ men medbesegler på disse breve var endvidere Henrik Ahlefeldts morbroder Henneke Limbek på Tørning¹⁴ samt hans broder Claus Ahlefeldt til Søgård og fornemst blandt medbeseglerne Benedikt (III) Ahlefeldt, fader til Henrik og Claus. Nicolaus Rønnow Kierl synes altså at have haft en tilknytning til Haderslev-egnen gennem sin datter, hendes mand (Haderslev), dennes morbroder (Tørning) samt senere gennem sin søn. Hvad ligger da nærmere at antage, end at den i kapitelsbogen nævnte Nicolaus Rønnow til Ejsbøl er Nicolaus Rønnow Kierl (angående slægtsforbindelserne, se stamtavlen).

Konklusionen af ovennævnte må da være, at Nicolaus Rønnow Kierl ligesom en lang række andre fremtrædende holstenske riddere er indvandret til hertugdømmet Slesvig for at skabe sig en fremtid her, og vi må derfor formode, at Nicolaus Rønnow har købt Ejsbøl, det var ihvertfald den form, der sammen med pantsættelse var det mest almindelige ved holstenernes talrige erhvervelser rundt omkring i hertugdømmet. Den mulighed består dog også, at han kan have giftet sig borgen til, og i så fald er kapitelsbogens fru Berta måske datter af Jens Holck, der som nævnt skrev sig af Ejsbøl 1378. Erhvervelsen af Ejsbøl må være sket før 1398, idet Nicolaus Rønnow Kierl da nævnes sidste gang,¹⁵ og giftermålet med fru Berta må være sket senest ca. 1380, idet deres datter Helena ihvertfald må have været nogenlunde voksen, da hendes mand Henrik Ahlefeldt døde 1404 (se nedenfor). Foruden Eler var der i ægteskabet yderligere tre sønner, Tønne, Marquard og Henning, og foruden Helene yderligere to døtre, der blev gift med danske herremænd. Eler blev gift med en Birgitte Limbek, som det imidlertid ikke er muligt at passe ind i Limbek'ernes stamtavle.¹⁶

*De indvandrede holsteneres forhold til dronning Margrethe
og de holstenske grever.*

Disse indvandrede holstenske ridders forhold til henholdsvis dronning Margrethe og de holstenske grever viser interessante og karakteristiske træk. Forholdet mellem greverne og Valdemar Atterdag havde været meget spændt, og dette havde bevirket, at også de holstenske riddere kom til at stå skarpt over for den danske konge i dennes sidste regeringsår. Benedikt (III) Ahlefeldt havde ligesom sin fader Benedikt (II) Ahlefeldt været én af kongens nærmeste råder og besejlede som sådan flere gange for kongen, bl. a. den såkaldte håndfæstning 1360,¹⁷ men i 1368 tilsluttede han sig sammen med bl. a. drosten Claus Limbek hansestædernes forbund mod kong Valdemar, hvori også de holstenske grever tog del.¹⁸ Han var øjensynlig forurettet over den af kongen påbegyndte reduktion af gods, der var kommet bort fra kronen, og hvoraf Benedikt havde en del, bl. a. Næsbyhoved og Hagenskov på Fyn. I forliget i Flensborg 1373 mellem kongen og de holstenske grever inddroges imidlertid bl. a. også Benedikt Ahlefeldt,¹⁹ men efter Valdemar Atterdags død 1375 træffer vi ham dog snart på de holstenske grevers side. Han optræder

således som en af deres råder i 1387,²⁰ og helt frem til sin død ca. 1400 træffer vi ham i schauenburgernes nærværelse som en af de fornemste holstenske riddere. Hvad han har besiddet, og om han i det hele taget har ejet gods i hertugdømmet, vides ikke.

Der er ovenfor anført tre breve, som Nicolaus Rønnow har med-beseglet sammen med Benedikt (III) Ahlefeldt, og der kan hertil føjes to kvitteringer, som Benedikt udstedte henholdsvis 1389 og 1392 til dronning Margrethe for indløsning af en del af det gods, han ejede i Danmark.²¹ Skønt der kun er tale om fem breve, er disse dog et klart udtryk for, at Nicolaus Rønnow har stået i nær forbindelse med sin datters svigerfar, hvilket vel er naturligt nok. Det må imidlertid også formodes, at han har stået på samme linje som denne og derfor må være at træffe i kredsen af riddere omkring de holstenske grever. Dette er da også tilfældet, 1392 er han således forlover for de holstenske grever ved deres overenskomst med dronning Margrethe i Vordingborg og 1397 nærværende ved grevernes arvedeling i Bornhøved. 1398 træffer vi ham som holstenernes høvedsmand på Ærø.²² Benedikts sønner Claus og Henrik Ahlefeldt er ligeledes helt ud grevernes mænd. Dette betyder dog på ingen måde, at disse holstenere stod i noget modsætningsforhold til dronning Margrethe, idet forholdet mellem Danmark og Holsten var blevet ordnet ved Margrethes forlening af hertugdømmet Slesvig til grev Gerhard af Holsten i 1386. Perioden ca. 1380-1404 er helt ud præget af et fredeligt forhold mellem Danmark og dets nabo mod syd.

Claus og Henrik Ahlefeldt deltog sammen med deres morbroder Henneke Limbek til Tørning i hertug Gerhards felttog mod ditmarskerne i 1404, og alle tre faldt de her sammen med deres hertug.²³ Om Nicolaus Rønnow også deltog i togtet, vides ikke, men han er ihvertfald også død på dette tidspunkt.

Hertugens død skabte en helt ny situation i Sønderjylland. Dronning Margrethe udnyttede bevidst, at stillingen for enkehertuginde med tre umyndige sønner var meget vanskelig og forsøgte ved udstrakte godserhvervelser at genvinde hertugdømmet for kongeriget.²⁴ Her spillede hendes evne til at vinde folk for sig ind, og denne hendes politik kan vi også spore på Haderslev-egnen, idet det lykkedes hende allerede kort efter 1404 at vinde Henneke Limbeks søn, Claus Limbek, der havde arvet sin faders udstrakte jordbesiddelser, for sig. Uvist af hvilken grund faldt han fra enkehertuginde og gik over

til dronningen, der dermed kunne regne med faktisk støtte i det meste af Nordslesvig, hvor Claus Limbek sad inde med Gram herred og det meste af Hviding herred og foruden de faste borge Tørning, Gram og Jels også Trøjborg og Skinkelsborg (Stenderup sogn, Nørre Tyrstrup herred), som han 1407 solgte til dronningen.²⁵

Men også Henrik Ahlefeldts enke Helene Rønnow lykkedes det dronningen at vinde for sig. Helene var efter Henrik Ahlefeldts død blevet siddende på Haderslevhus med Haderslev len i pant. Hun må have været en meget fremtrædende dame, idet hun 1409 simpelthen kaldes »vrow [fru] Helene van Hadersleuen«,²⁶ og besad i det hele taget omfattende rigdomme, bl. a. godser på Fyn, hvor det også vides, at Nicolaus Rønnow Kierl ejede gods.²⁷ Hun og hendes afdøde mand havde betænkt Haderslev kapitel med flere gaver, og der blev da også holdt sjælemesser for hende og Henrik Ahlefeldt i Vor Frue kirke.²⁸ Pantet i Haderslev indløste dronningen imidlertid fra hende og vandt hermed yderligere én af de for besiddelsen af hertugdømmet så vigtige borge.²⁹

Helenes brødre Eler, Marquard og Tønne var imidlertid nært knyttet til enkehertuginde og kredsen af hertugsønnernes holstenske formyndere, der snart blev klar over, at Margrethes politik faktisk var gennem godserhvervelser at genvinde hertugdømmet for den danske krone. Resultatet blev derfor en krig mellem holstenerne og Danmark om magten i hertugdømmet. Den begyndte ca. 1409 og varede med afbrydelser ca. 25 år.

Kampen om hertugdømmet ca. 1409-32.

I denne kamps første fase var Haderslev en brik; her sad Helene Rønnow, som havde afstået Haderslevhus til dronningen, på Ejsbøl sad en af hendes brødre, hvem af dem vides ikke, men de stod alle på enkehertuginde side. Hvilke stridigheder mellem søsteren og brødrene dette har givet anledning til, kan vi kun gisne om, men Helene, der endnu 1415 skrives af Slesvig stift, var ihvertfald 10 år senere flyttet til kongeriget, idet hun 1425 skrives af Odense stift.³⁰

Hvorledes arven efter Nicolaus Rønnow Kierl er blevet delt mellem de fire brødre, vides som nævnt ikke, og Nicolaus Rønnow synes da også at have ejet yderligere gods i hertugdømmet, muligvis gården Hesel på nordsiden af Slien. Eler Rønnow er imidlertid blevet ene-ejer af det fædrene gods, idet Marquard var død før 1421, da hans

enke nævnes,³¹ Tønne faldt i kamp 1422 (se nedenfor), og Henning synes ikke at have været særlig fremtrædende. 1419 skrives Eler ihvertfald af Hesel og som nævnt 1432 af Ejsbøl.³²

I mellemtiden var der imidlertid indtruffet vigtige begivenheder i kampen om Sønderjylland. I oktober 1412 var dronning Margrethe død på Flensborg fjord, netop da hun havde vundet byen Flensborg, der i de mange kampe spillede en afgørende rolle. Hendes efterfølger Erik af Pommern fortsatte imidlertid med utrættelig energi i sin fostermoders spor og fik i 1413 udvirket en danehofdom, ifølge hvilken de holstenske grever ved at have båret avindskjold mod Danmarks rige og deres lensherre, den danske konge, havde forbrudt deres troskabsed, hvorfor deres len var hjemfaldent til kronen. 1415 blev denne dom stadfæstet af den tysk-romerske kejser Sigismund.³³

Denne domsafgørelse var tilsyneladende én af grundene til, at adskillige af de i Sønderjylland indvandrede holstenske adelsmænd svigtede enkehertuginen og hendes sønner. Dette gjaldt bl. a. Eler Rønnow og hans tre brødre, der gik over til kong Erik og til gengæld af denne fik sæde i rigens råd.³⁴ Eler forblev kongen tro til sin død ca. 1435 og var flere gange forlover for kongen, når denne udstedte breve.³⁵ Hans søn var 1442 høvedsmand på Lundenæs, og hans tre døtre blev gift med danske adelsmænd.³⁶ Tønne faldt for kongen under dennes angreb på Tønderhus i 1422,³⁷ og også Marquard har formodentlig sat livet til for kongens sag. Også deres børn træffer vi bosat og gift i kongeriget.

Vender vi os til egnen omkring Haderslev, må vi da betragte den som det område i Sønderjylland, hvor kongen fra ca. 1415 kunne påregne mest støtte: I Haderslev havde han borgen Haderslevhus, hvor han havde indsat den danske væbner Niels Aggesen som høvedsmand,³⁸ tilliggende var formodentlig Haderslev og Tyrstrup herreder; lidt udenfor Haderslev lå den anselige faste borg Ejsbøl, hvor Eler Rønnow formodentlig har siddet allerede fra 1422, og lidt længere vestpå lå Tørning, hvor Claus Limbek sad, med Gram herred m. m. som tilliggende; et virkeligt godt udgangspunkt for at udstrække herredømmet videre sydpå.

Kong Erik formåede dog ikke at udnytte denne gunstige position. I 1421 faldt Claus Limbek fra kongen og opsigte ham huldskab og troskab, åbenbart misfornøjet med kongens regering. I et klageskrift rettede han kraftige anklager mod kongen og især hans høvedsmand

på Haderslevhus, der i vid udstrækning skulle have udplyndret Claus Limbeks bønder rundt omkring i hertugdømmet. Kongens værste forsyndelse var dog, ifølge Claus Limbeks opfattelse, en udtalelse om, at Claus ikke var Henneke Limbeks søn!³⁹ Det lykkedes ikke at forlige parterne, og Claus Limbek gik derfor over til hertugerne Henrik og Adolf ved 1421 at modtage pantebrev af dem på Gram, Hviding, Frøs og Kalvslund herreder.⁴⁰ Tørning blev derfor 1422 belejret af kongen, holstenerne kom til undsætning og i det hele taget blev der kæmpet i egnen omkring Tørning, bl. a. ved Immervad.⁴¹

Hvilken stilling har Ejsbøl indtaget i disse kampe? Blev der også kæmpet ved Ejsbøl, hvor en af kongens støtter sad? Hvordan har forholdet været mellem Nicolaus Rønnows sønner og Claus Limbek, først i tiden ca. 1404-15, da de stod på hver sin side, dernæst 1415-21, da de alle stod på den danske konges side? Skal vi forestille os, at der har været ført småfejder mellem de to naboer? Eller har det eventuelle slægtsbånd, der knyttede dem sammen gennem Eler Rønnows hustru Birgitte Limbek øvet en dæmpende indflydelse? Over for disse spørgsmål tier vore kilder imidlertid fuldstændigt. Vi ved intet derom, og fantasien får derfor frit spillerum.

Claus Rønnow og Ejsbøl.

Først i 1432 sluttede kampen om Sønderjylland, der da havde raset i henved et kvart århundrede. Resultatet blev Erik af Pommerns nederlag, der blev endeligt beseglet i 1435 ved hans forlening til hertug Adolf af hertugdømmet Slesvig minus de områder, som kongen endnu sad inde med, først og fremmest borgen Haderslev med tilliggende.⁴² Men også dette blev hertugens, da det danske rigsråd i 1439 overdrog det til ham efter Erik af Pommerns afsættelse.⁴³ I den foreløbige fredsslutning i 1432 blev der indføjet den bestemmelse, at Eler Rønnow sammen med andre af kong Eriks mænd skulle have tilsikret deres ejendomme, hvor de end var beliggende i hertugdømmet.⁴⁴ Hvorvidt Eler har kunnet opretholde besiddelsen af Hesel, der lå så langt mod syd i hertugdømmet, vides ikke, men er vel tvivlsomt, idet hadet til de frafaldne holstenske riddere var stort, og gården må ihvertfald være gået ud af slægten Rønnows eje, idet den ca. 1450 var i slægten Breides besiddelse. Besiddelsen af Ejsbøl har Eler imidlertid uden tvivl kunnet opretholde, idet det er

kort tid efter denne fredsslutning, at han i pavens brev skrives til Ejsbøl. 1434 var han tilstede på Haderslev herredsting⁴⁵, og gården forblev i slægtens eje, idet den efter Elers død ca. 1435⁴⁶ gik over til broderen Marquards søn Claus Rønnow; hvorfor den ikke arvedes af Elers søn Erik, vides ikke, men i 1439, da hertug Adolf fik overdraget Haderslev med tilliggende af det danske rigsråd, måtte Claus Rønnow, der selv hørte til de danske rigsråder, ihvertfald give hertug Adolf underpant i sin gård Ejsbøl (se tillæg), d. v. s., han kunne ikke for fremtiden sælge gården uden først at spørge hertugen, om denne ønskede at købe den. Dette er igen et klart vidnesbyrd om, at hadet mod de frafaldne holstenere og deres slægt stadig var levende som følge af de meget stærke modsætninger, der under den lange kamp var skabt mellem de indvandrede holstenske riddere på grund af deres forskellige stillingtagen. Dette skulle klart fremgå af ovenstående omtale af krigen trods dens noget summariske form, men kommer vel klarest til udtryk i de ganske vist få tilfælde, hvor fader og søn havde stået på hver sin side i kampen.

Claus Rønnow har formodentlig ikke interesseret sig synderligt for sit gods i hertugdømmet. Han var dansk rigsråd, og hans hovedinteresser lå derfor i Danmark, hvor han forekommer nævnt meget ofte i samtidens breve og diplomer som medbesegler og rådgiver for den danske konge. Da Christian I i 1448 blev konge, blev Claus Rønnow dennes marsk og optræder adskillige gange som forhandler i dennes svenske politik.⁴⁷ Brevmaterialet, hvor han nævnes, er så omfattende, at vi kan følge ham ret nøje, snart forhandler han i Stockholm med svenskerne, mod hvem han også førte krigstogter, snart i Lübeck og en enkelt gang i Danzig, men frem for alt kan vi følge ham sammen med kongen, når denne drager rundt til rigets forskellige slotte, København, Helsingborg, Vordingborg, Kalundborg, Nyborg o. s. v.⁴⁸ Ikke en eneste gang træffer vi ham i hertugdømmet. Det nærmeste, han kommer, er Kolding⁴⁹ og Ribe,⁵⁰ og først 1459 kan han konstateres at have været indenfor Slesvigs grænser, idet han kort tid efter hertug Adolfs død førte forhandlinger i Rendsborg angående Christian I' eventuelle valg til hertug af Slesvig og greve af Holsten.⁵¹ Dette er tillige med et brev fra oktober 1465, da han sammen med en mængde danske råder og adelsmænd udstedte brev med Christian I i Segeberg,⁵² det eneste, ifølge hvilket han kan konstateres i »officielt« øjemed at have opholdt sig indenfor Slesvigs og Holstens grænser.

Heller ikke iblandt de breve, der belyser Claus Rønnows private forhold, og hvoraf der også er overleveret en del, træffer vi noget, der blot antydningvis viser, at Claus Rønnow har haft interesser i det nordlige hertugdømme at pleje. Alle disse breve viser derimod klart, at han var nært knyttet til Fyn, hvor han ejede Hvidkilde ved Svendborg og desuden havde de to herreder Salling og Sunds i livsvarigt pant samt ejede andet gods.⁵³ 1442-62 var han endvidere høvedsmand i Nyborg,⁵⁴ og han var vel nok sin tids mægtigste herremand på det sydøstlige Fyn. Han var som nævnt gift flere gange, første gang med Kirstine Gyldenstjerne, med hvem han ligger begravet i Sankt Hans kirke i Odense,⁵⁵ og anden gang med den nævnte Birgitte Christiernsdatter Vasa, som han ægtede mellem 1450 og 1454, idet hun blev enke 1450⁵⁶ og nævnes første gang gift med ham juli 1454.⁵⁷

Ovenstående er grunden til, at det er forfatterens faste overbevisning, at kapitelsbogens fru Berta ikke kan være Claus Rønnows anden hustru, den svenske fru Birgitte. En gave til kirken må formodes at være betinget af, at giveren føler et nært tilknytningsforhold til den kirke, hvortil gaven skænkes, og et sådant har ikke eksisteret mellem den svenske fru Birgitte og Vor Frue kirke i Haderslev, idet Claus Rønnow udfra ovenstående simpelthen ikke kan have opholdt sig på Ejsbøl i længere perioder, ja, han har, som det skal ses nedenfor, endog solgt gården. Dette er ganske vist en slutning udfra kildernes tavshed, men den synes at kunne drages ud fra de begivenheder, der er gået forud, samt ud fra det kendskab, vi har til Claus Rønnow gennem de mange breve, hvori han er omtalt: Hadet mod de frafaldne holstenere var så stærkt (fredsslutningen 1432 og forleningsbrevet 1439 er blot enkelte udtryk herfor), at Claus Rønnow ikke har kunnet føle sig tiltrukket af tanken om længere ophold i en egn, der beherskedes af den holstenske hertug af Sønderjylland, og hvor han af denne og af sine standsfæller i hertugens kreds kun kunne betragtes som en frafalden, selvom han var uden skyld i sin faders frafald. Han var derfor også udelukket fra at skaffe sig magt og indflydelse i hertugdømmet gennem deltagelse i det politiske liv, som han ifølge de mange breve følte sig så tiltrukket af. Megen tid kan der på grund af Claus Rønnows mange gøremål i kongeriget i det hele taget ikke have været til at opholde sig i hertugdømmet, og hvorfor skulle han og hans familie

også det, når den havde sit gods Hvidkilde og sin magt og indflydelse på Fyn?

Ejsbøl i slægten von der Wisch's eje.

Ejsbøl forblev da heller ikke i Claus Rønnows eje, idet den endnu før hans død 1486⁵⁸ var i en anden fremtrædende holstensk slægts eje. 1475 skrives Henneke von der Wisch til Ejsbøl (se tillæg), men hvordan og hvornår den er kommet i hans eje, vides ikke. Det synes dog muligt at få et fingerpeg herom, når man ser, at Hennekes fader Wulf von der Wisch en årrække i 1450'erne og 1460'erne var høvedsmand på Haderslevhus, ihvertfald 1455-65, idet han i disse to år nævnes som høvedsmand her.⁵⁹ Han var én af hertug Adolfs nærmeste råder og havde tidligere været hertugens høvedsmand i Tønder.⁶⁰

Også i kapitelsbogen nævnes han som høvedsmand i Haderslev, og det er forfriskende midt i de tusindvis af korte og nøgterne breve, der imidlertid er de væsentligste kilder, vi har til middelalderens historie, pludselig her i kapitelsbogen at møde et mere menneskeligt træk, idet forfatteren, vel én af kannikerne, skriver: »Der skal holdes sjælemesse for fru Beke von der Wisch, gift i sin tid med Wulf von der Wisch, høvedsmand på borgen Haderslev, hvert år den 24. april. For at denne sjælemesse kunne holdes, gav samme Wulf intet (!). Men hans søn Henneke, der boede på Ejsbøl, lovede kapitlet 25 mark lybsk, for at messen desto bedre skulle kunne holdes til erindring om hans fader Wulf von der Wisch på samme dato hvert år . . . «⁶¹ Man får uvilkårligt det indtryk, at denne Wulf ifølge skriverens mening har været en meget ugudelig mand, men man beroliges dog, når man længere fremme i kapitelsbogen læser følgende: »Til afholdelse af lysmesser skænkede Wulf von der Wisch en fæstebonde, Wolter Bernssen, i Vejstruprød i Vejstrup sogn«⁶² (nuværende Nørre Tyrstrup herred, Vejle amt).

Wulf har altså tilsyneladende haft jordegods i Haderslev omegn, og det er netop herigennem, at vi kan få en anelse om, at han nok har erhvervet Ejsbøl, om ikke før, så da han sad som høvedsmand i Haderslev. I januar 1500 solgte Henneke von der Wisch nemlig for 500 mark lybsk 30 mark årlig rente af sit gods i landsbyen Stenved i Åstrup sogn ved Haderslev⁶³ (landsbyen er forsvundet, men var beliggende, hvor nu Stendetgård ligger). Dette gods må have hørt

under Ejsbøl, som Henneke da sad inde med, og vi er så heldige, at vi ved, at det (eller i hvert fald en del af det) blev erhvervet af Wulf von der Wisch i 1457, idet han da med kapitlet i Haderslev mageskiftede sit gods i landsbyerne Ørby (Vonsbæk sogn, Haderslev herred) og Bjert (Sdr. Bjert sogn, nuværende Nørre Tyrstrup herred) mod kapitlets gods i Stenved.⁶⁴

Wulf behøver selvfølgelig ikke at have ejet en hovedgård i nærheden, hvorunder dette bøndergods kunne høre, det har været nok, at han var høvedsmand på Haderslevhus. Hans søn var imidlertid kun ca. 30 år, da han i 1475 for første gang skrives til Ejsbøl, idet han menes født ca. 1445⁶⁵ og derfor næppe kan have haft midler til selv at erhverve gården. Det synes derfor naturligt at antage, at Wulf von der Wisch har erhvervet Ejsbøl senest, mens han var høvedsmand i Haderslev; at Stenved, erhvervet i 1457, hørte under Ejsbøl i 1500 er ihvertfald et indicium herfor, og hertug Adolf har sikkert kun kunnet være tilfreds med, at denne betydningsfulde faste borg gik over til en af hans allernærmeste råder, og har ikke benyttet de rettigheder, der tilkom ham på grund af det underpant, han havde i godset.

Her i og omkring Haderslev voksede Henneke op sammen med sine syv søskende,⁶⁶ og her har han sikkert lært Salome Ahlefeldt at kende. Hun var datter af Benedikt Ahlefeldt til Tørning, der ca. 1428 var kommet i Ahlefeldt'ernes besiddelse, efter at Claus Limbek den yngre var død mellem 1425 og 1428.⁶⁷ Henneke og Salome blev gift med hinanden,⁶⁸ og der kan altså også her konstateres en slægtsmæssig forbindelse mellem holstenske adelige på Haderslevegnen.

1460 fik Wulf von der Wisch af den nyvalgte hertug Christian af Slesvig gården Runtoft i Angel i pant for 10.000 mark lybsk,⁶⁹ og det må have været ganske betydelige midler, der har stået til rådighed for denne slægt, idet den sad på et anseligt antal godser i både Slesvig og Holsten: Wulfs brødre Otto, Claus og Henrik sad henholdsvis på Rohlstorf i Holsten, Gelting i nærheden af Runtoft samt Wittensee lidt nord for Ejderen. Wulf ejede altså selv Runtoft og formodentlig også som ovenfor anført Ejsbøl, der dog må være gået over til Henneke før faderens død (mellem 1476 og 1480). Også andet mindre gods ejedes af Wulf, og dette gik sammen med Runtoft i arv til hans sønner, der delte det mellem sig, og som desuden erhvervede sig Røst i nærheden af Runtoft, Olpenæs (lige overfor

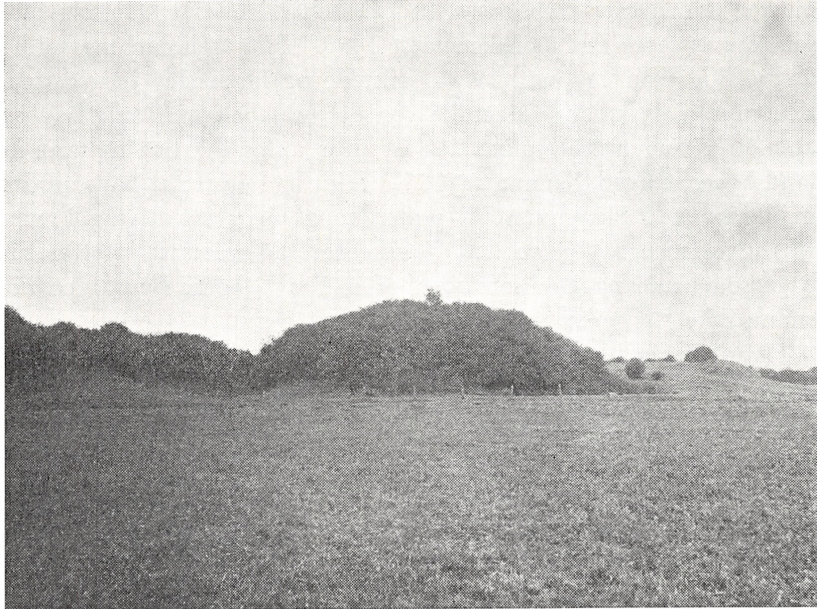
på den anden side af Slien) samt Dänisch Nienhof i Dänischwold, som erhvervedes af Henneke senest 1490.⁷⁰ Han beholdt dog stadig Ejsbøl, idet han endnu 1499 var tilstede på Haderslev herredsting, selvom han da kaldes »Hennike von der Wische i Hadersleff«,⁷¹ og året efter som nævnt solgte den ovenfor anførte årlige indtægt af landsbyen Stenved. Samme år (1500) faldt han og tre af hans brødre imidlertid ved Hemmingstedt under kong Hans' og hertug Frederiks ulykkelige felttog mod ditmarskerne.⁷² Salome sad derefter tilbage som enke på Dänisch Nienhof med syv børn, hvoraf en del endnu ikke var voksne.⁷³

Hvad der er blevet af Ejsbøl, er usikkert, men det ser ud til, at Henneke von der Wisch har solgt sit gods til hertug Frederik, idet der i et regnskab over kronens indtægter af gods i Haderslev len i 1542 anføres »Eggelsbull Folk købte af Henneke van der Wischk«. ⁷⁴ Dette salg kan imidlertid kun være sket mellem begyndelsen af januar 1500, da Henneke solgte indtægten af Stenved, og 17. februar, da han faldt ved Hemmingstedt, d. v. s. at gården er blevet solgt indenfor dette tidsrum af ca. 1½ måned. Om vi skal fæste lid til regnskabets angivelse, får derfor stå hen, idet der ikke er bevaret noget skøde på Ejsbøl i hertug Frederiks arkiv, som kan bekræfte dette.⁷⁵ Vi kan dog sige så meget, at gården er gået ud af privat eje i begyndelsen af 1500-tallet.⁷⁶

Ejsbøls tilliggende.

Ejsbøl må ved salget have haft det omfang af bøndergods, som opregnes i regnskabet fra 1542 som tidligere Ejsbøl-gods, nemlig 6 gårde i Agerskov sogn, 2 i Bevtoft sogn, 19 i Tirslund sogn (alle Nørre Rangstrup herred), 7 gårde i Gl. Haderslev sogn, 12 i Moltrup sogn, 1 i Bjerning sogn, 10 i Vonsbæk sogn, 9 i Fjelstrup sogn, 1 i Tyrstrup sogn samt 11 gårde i Stenved i Åstrup sogn (alle ÷ 3 i Haderslev herred), ialt 78 større og mindre fæstegårde.⁷⁷ Ejsbøls tilliggende må herudfra karakteriseres som ret anseligt og velarronderet, og til sammenligning kan anføres, at Runtoft, vel det største gods i hertugdømmet på denne tid, da det i 1460 blev pantsat til Wulf von der Wisch, havde et tilliggende på ca. 100 gårde, der dog lå endnu mere samlet end for Ejsbøls vedkommende.

Det er bemærkelsesværdigt, at Ejsbøls tilliggende bønder- eller fæstegods ifølge jordebogen er koncentreret næsten udelukkende

Ejsbøl voldsted, set fra øst (foto: Haderslev Amts Museum).

indenfor to herreder, nemlig Haderslev og Nørre Rangstrup, og i Haderslev herred udelukkende nord for fjorden, der deler dette herred i to dele. Gram herred skubber sig fra vest ind som en kile mellem de to herreder, hvor Ejsbøls bøndergods er beliggende. Jordebogen nævner under Gram herred ikke noget tidligere Ejsbøl-gods, men heller ikke tidligere fæstere under Tørning,⁷⁸ som i 1494 var gået over i kronens eje,⁷⁹ og som vi andetsteds fra ved, har ejet et betydeligt antal bøndergårde i dette herred (se nedenfor). Dette synes at indebære, at vi ikke ud fra jordebogen kan slutte noget om Ejsbøls evt. tidligere tilliggende i Gram herred.

Jordebogen viser imidlertid klart, at der ingen Ejsbøl-fæstere har været i det område af Haderslev herred, der ligger syd for fjorden, det såkaldte Haderslev næs, hvor derimod Tørning ifølge jordebogen har haft ret omfattende jordegods, nemlig 37 gårde.⁸⁰ Det kan endvidere konstateres, at Tørning tidligere ejede mere gods her, idet Claus Limbek i 1417 skænkede et ret omfattende jordegods på Haderslev næs til kapitlet ved Vor Frue kirke i Haderslev, ialt

9 fæstegårde samt 3 større gårde (Børløsgård, Gammelgård og Vonsmose).⁸¹ Foruden dette gods lå også en stor del af Haderslevkapitlets øvrige ret omfattende jordegods på Haderslev næs.⁸² Tørnings tidligere jordegods nord for fjorden, ialt 20 gårde, 9 i Ørby, 2 i Bæk, 3 i Vonsbæk, 2 i Sillerup, 2 i Åstrup, 1 i Overgård og 1 i Moltrup, er koncentreret helt mod øst i egnen nord for fjordens munding, d. v. s. i en del af herredet, hvor Ejsbøl ikke havde bøndergods, og kun i Vonsbæk, Sillerup og Moltrup ejede begge fæstegods.⁸³ (Se kortet s. 124 f.).

Der synes altså at være tale om en tydelig fordeling, og man kan formode, at det på grund af Tørnings og Haderslevkapitlets omfattende jordegods på Haderslev næs, hvor der yderligere lå enkelte andre, men mindre adelsgårde, ikke har været muligt for Ejsbøl at erhverve jordegods i dette område. Man har til gengæld koncentreret sit jordegods i den allernordligste del af herredet på grænsen til Tyrstrup herred. I dette har Ejsbøl kun haft 3 gårde, der alle ligger meget tæt ved godset i Haderslev herred, medens Tørning her har haft ialt 30 ganske vist forholdsvis spredtliggende gårde.⁸⁴ Kun i Knud har begge haft gods, og også i Tyrstrup herred synes der altså at være tale om en fordeling på den måde, at der næsten udelukkende har været Tørning-gods. Hvad Nørre Rangstrup herred angår, kender vi også her både Ejsbøl og Tørnings tidligere tilliggende, og her kan på samme måde konstateres en tydelig fordeling. Ejsbøls fæstegods ligger som en stribe ned midt igennem herredet med de fleste gårde mod nord, mens Tørnings er samlet i den østlige del.⁸⁵

Ser vi nu på det jordegods, som kronen 1542 ejede i Gram herred, koncentrerer dette sig klart i egnen omkring Tørning, hvor der indenfor de fem sogne Hammelev, Maugstrup, Jegerup, Skrydstrup og Vedsted ligger ialt 153 gårde (i Hammelev 49, i Maugstrup 14, i Jegerup 21, i Skrydstrup 23 og i Vedsted 46).⁸⁶ Vi véd, at Tørning i 1456 ejede betydeligt jordegods i Hammelev og Styding (Hammelev sogn) samt i Arnitlund og i Over og Neder Jerstal (Vedsted sogn),⁸⁷ og 1421 nævnes endvidere fæstere under Tørning i bl. a. Ringtved (Maugstrup sogn), Styding (Hammelev sogn) og Vojens (Jegerup sogn).⁸⁸ Der er, som det ses af kortet s. 123, netop tale om landsbyer, hvor kronen i 1542 havde sit betydeligste gods, og det synes derfor rimeligt at antage, at størstedelen af det gods, der i 1542 ejedes af kronen i dette område, specielt i de fem nævnte sogne, har

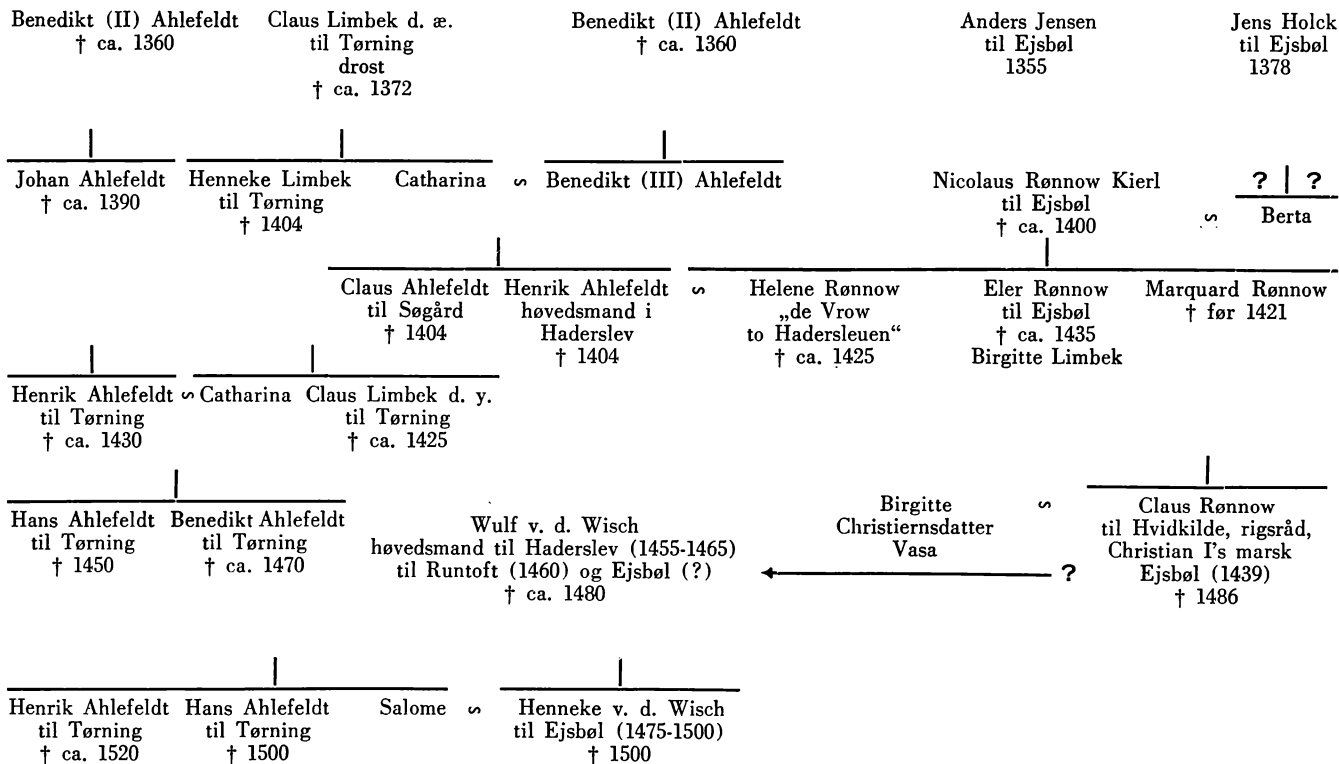

Ejsbøl voldsted, set fra vest (foto: Haderslev Amts Museum).

været tidligere Tørning-gods. Dette er vel også netop grunden til, at der ikke for Gram herreds vedkommende opregnes særligt Tørning-gods, og det kan måske også være forklaringen på, at der ikke anføres tidligere fæstegods under Ejsbøl, idet det sandsynligvis ikke har været muligt for ejerne af Ejsbøl at erhverve gods i dette område, der så fuldt ud har været domineret af Tørning. Dette gælder specielt de fem nævnte sogne, der netop er den del af herredet, der ligger nærmest Ejsbøl. En sådan antagelse, som her er skitseret, ville i hvert fald stemme overens med den tydelige fordeling af Tørnings og Ejsbøls gods, der er konstateret i de øvrige herreder, men som iøvrigt næppe nogetsteds kan forklares helt fyldestgørende.

I hele den periode, der her er behandlet, er der en sammenhæng mellem Tørning og Ejsbøl, og også deres videre skæbne bærer et fælles præg. De blev som allerede nævnt begge overtaget af kronen, og medens Tørning blev sæde for den kongelige amtmand over Tørning len,⁸⁹ har det formodentlig for Ejsbøls vedkommende betydet indledningen til en forfaldsperiode. Den er vel nok blevet bestyret af

Tavle over de omtalte slægtsforbindelser

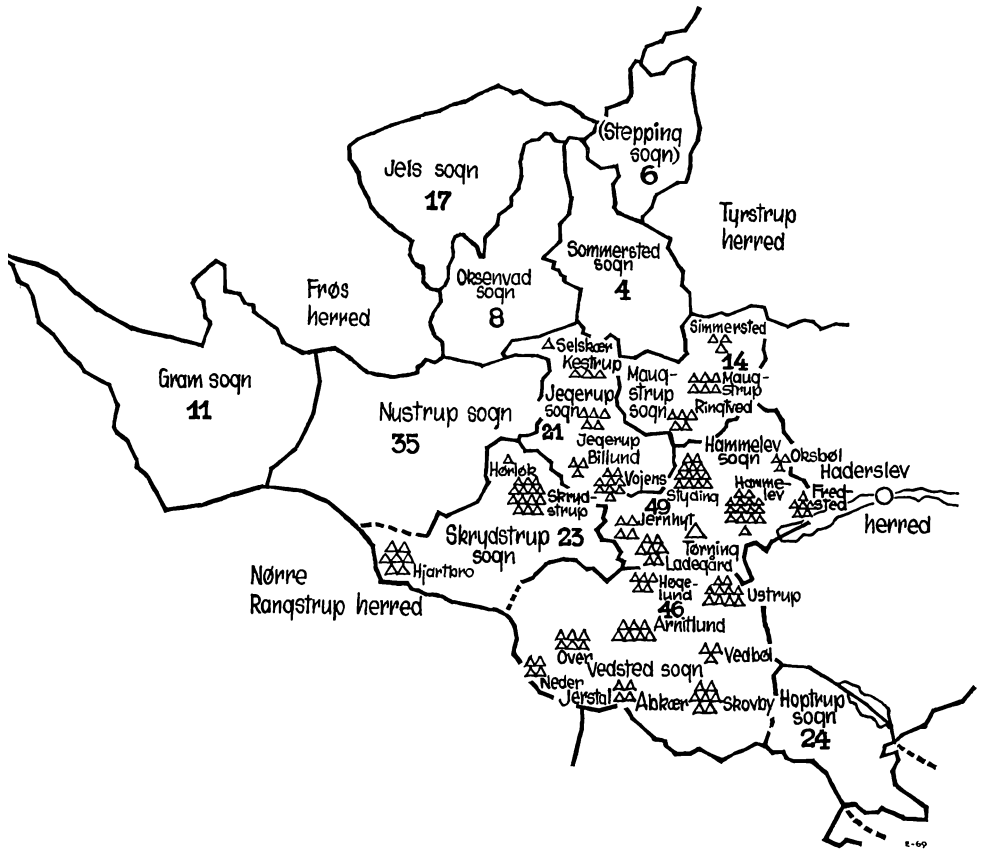
en foged, men denne stod under amtmanden på Haderslevhus, og om at være bolig for en adelsfamilie har der slet ikke været tale. Slutresultatet blev en nedbrydning, måske samtidig med det opkøb og den nedbrydning af herregårde, som Frederik II foretog i hertugdømmet i 1580'erne, især i Haderslev amt.⁹⁰

*

Vi har nu fulgt Ejsbøl og dens ejere gennem middelalderens sidste halvandet hundrede år indtil overgangen i kronens eje. De faste holdepunkter er de seks kildesteder, der er anført i tillægget. Dette rent lokale må dog ikke opfattes som det væsentlige i denne afhandling, der tværtimod skal betragtes som et forsøg på med udgangspunkt i det rent lokale materiale at kaste lys over visse sider af det vigtige emne i Sønderjyllands historie, der hedder den holstenske adels indvandring i hertugdømmet Slesvig.⁹¹ Ejsbøl viser ved navnene på de forskellige ejere interessante og for den holstenske indvandring karakteristiske træk. Gennem Ejsbøl og dens ejeres forhold til den danske konge og til holstenerne er det endvidere muligt at få et nogenlunde klart billede af visse træk i de vigtige kampe mellem holstenerne og danske i de første årtier af 1400-tallet og af, hvad de betød af omvæltninger for den enkelte. Kun derved hæver Ejsbøl sig op over det rent lokale, men samtidig bør det dog understreges, at indvandringen også kaster lys over Ejsbøl og derved skaber en interessant sammenhæng mellem de få løsrevne kilder, vi har om dette Nordslesvigs anseligste voldsted. Der er altså tale om en vekselvirkning.

Alligevel står meget uafklaret. Der er i afhandlingen opstillet en lang række spørgsmål, som det synes umuligt for vort kildemateriale at besvare, og der er endvidere en række hypoteser, som kun *muligvis* dækker den historiske virkelighed.⁹² De må derfor heller ikke tages for andet end hypoteser og blot betragtes som en understregning af det problem, som middelalderhistorikeren til stadighed står overfor: vort kildemateriale fra denne periode er langtfra fyldstgørende til at give svar på alle vore spørgsmål og sætter derfor særdeles snævre grænser for sikker viden om perioden og dens begivenheder.

Kort over kronens gods i Gram herred 1542

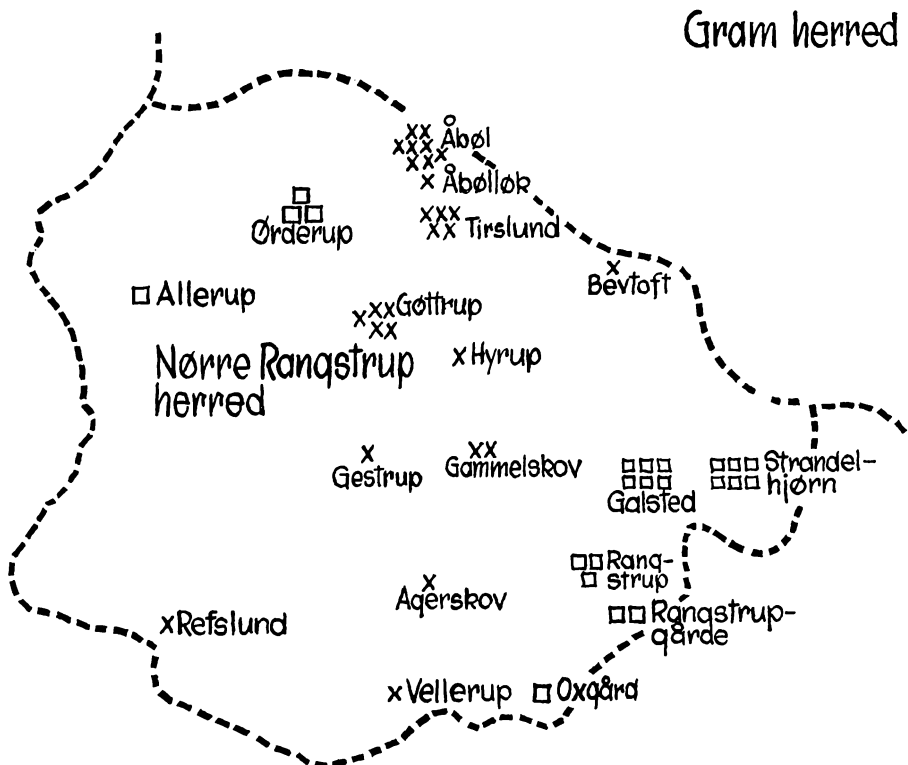
Tallene angiver antallet af gårde i pågældende sogn, ialt 257 gårde.

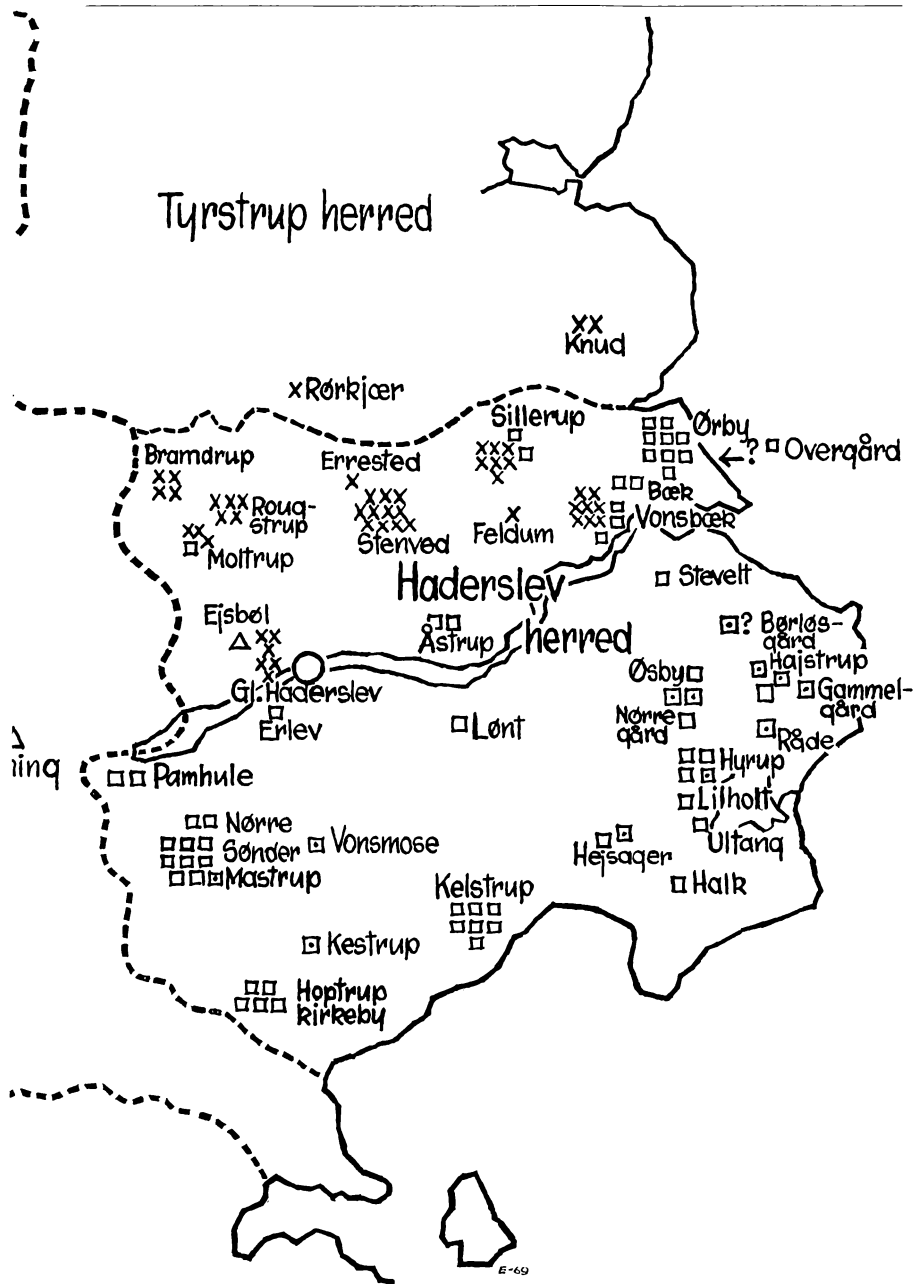
I Hammelev, Maugstrup, Jegerup, Skrydstrup og Vedsted sogne er de enkelte gårde søgt placeret efter jordebogens angivelser.

(Sogne- og herredsgrenser er, så vidt de har ladet sig rekonstruere, middelalderens).

Kort over Tørning og Ejsbøl gods i Haderslev og Nørre Rangstrup herreder.

- × Ejsbøls tidligere tilliggende ifølge jordebog 1542.
- Tørnings tidligere tilliggende ifølge jordebog 1542.
(Kun Haderslev og Nørre Rangstrup herreder).
- ◻ Tørning-gods skænket Haderslevkapitlet af
Claus Limbek 1421.
- ? angiver, at beliggenhed er uvis.

Tillæg

EJERE AF EJSBØL:

- 1355: *Anders Jensen*.
Kilde: Diplomatarium Danicum 3. række, 4. bind, nr. 323. Hertug Valdemar 3. af Jylland erklærer, at Anders Jensen af Ejsbøl (Æwilsbull) på retterting i Tønder har skødet alt sit gods i Arnnum og Øster-Gasse til Valdemar Sappi.
- 1378: *Jens Holck*.
Kilde: Henry Petersen: Danske adelige Sigiller i det XIII og XIV Aarhundrede, nr. 773.
Jens Holck besegler med et våben, i skjoldet et skægget mandshoved og omskriften »Jesse Holck van Egellsbul«.
- Ca. 1390: *Nicolaus Rønnow* (Kierl) g. m. Berta.
Kilde: Fragmenter af Haderslev Kapitelsbog (i Aarsberetninger fra Geheimearkivet, II tillæg, s. 71).
»De Clenodiis Capituli. Cappa nigra ... cappa rubea ... ; Has duas donavit Domina Berta vxor Nicolai Rønnow militis habitantis in (E)ylsbyl.«. (Oversættelse se s. 106).
De fleste stykker i bogen synes at tilhøre tiden omtrent fra 1480-1500, ovennævnte synes at være affattet 1483.
- 1432: *Eler Rønnow*, søn af Nicolaus Rønnow og fru Berta.
Kilde: Acta Pontificum Danica III, nr. 1672.
»De altaribus portatilibus. Nobili viro Elero Runnowe militi domino de Eghelsbul Slesvicensis diocesis. Sincere etc. Datum Rome 12 kal. jan. anno 2.«.
(Pave Eugen IV giver 21. dec. 1432 ridderen Eler Rønnow af Ejsbøl i Slesvig stift lov til at have rejsealter.)
- 1439: *Claus Rønnow*, sønnesøn af Nicolaus Rønnow og fru Berta.
Kilde: F. H. Jahn: Danmarks politisk-militære Historie under Unionskongerne, s. 509.
Det danske rigsråd overlader hertug Adolf Haderslev og Ærø og lover, at den fremtidige konge skal forlene ham med Slesvig. I brevet står endvidere:
»darto hebbe wy ... Clawes Rennow dem vorschreuen ... Alue ... antwordet vor een vnderpand ... den hoff Eghelsbul myd zinen guderen vnde tobehoringen de my Clawese Rennowen tobehoret.«.
(D. v. s. endvidere har jeg Claus Rønnow givet nævnte hertug Adolf underpant i gården Ejsbøl med dens tilliggende gods, som tilhører mig Claus Rønnow.)
- 1475: *Henneke von der Wisch*.
Kilde: Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense I, s. 595. Biskop Helrik i Slesvig stadfæster en fundats for en messe ved Vor Frue kirke i Flensborg, indstiftet af Detlev Mystorp og hustru fru Elisabeth. — S. 601 opregnes forskellige medlovere af slægterne Pogwisch og von der Wisch:
»... Clawes van der Wisch Hinrikkesson to Wyttenze vnde Clawes ok Henneke van der Wisch Wulffuesson to [henholdsvi] Roest vnde Egelsbul ... «

NOTER OG HENVISNINGER

Ovenstående afhandling er en uddybning af et af de problemer, som forfatteren har beskæftiget sig med i forbindelse med en specialeafhandling i historie afleveret ved Århus Universitet over emnet den holstenske adels indvandring i hertugdømmet Slesvig. Der vil derfor i afhandlingen her savnes en lang række henvisninger. Dette skyldes, at det vil føre for vidt at redegøre for disse problemer, som der er redegjort for i specialeafhandlingen, men som er uden relevans for denne afhandling.

1. J. P. Trap: Danmark, 5. udg., bd. X, s. 203.
2. Holstenerpræstens Krønike. Oversat af Anna Hude, kap. 23, s. 69.
3. Diplomatarium Danicum III række, 2. bind, nr. 34.
4. Urkundensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgische Gesellschaft für vaterländische Geschichte (SHLU), bd. II, s. 391.
5. Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearkiv, bd. II, tillæg, s. 71.
6. Se Sønderjyllands Historie (SH), bd. II, s. 52.
7. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig, bd. III, s. 25. Gram: Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis 1. række (Rep. I) nr. 4253. Jels: Stemann a. a. III, s. 31 (1403).
8. Danmarks Adels Aarbog (DAÅ), 1913, s. 483.
9. Aarsberetninger, II tillæg, s. 71.
10. Louis Bobé: Slægten Ahlefeldts Historie, bd. I, s. 47.
11. Aarsberetninger, II tillæg, s. 71.
12. DAÅ 1913, s. 483. Hun antages både DAÅ 1913, s. 481, og Bobé I, s. 47, at være datter af Nicolaus Rønnow Kierl.
13. 1389: Rep. I nr. 3725; 1392: Rep. I nr. 3856; 1396: K. Barner: Slægten Rosenkrants' Historie, bd. I, Diplomatarium, s. 26.
14. Brevene 1389 og 1396.
15. SHLU II, s. 393.
16. DAÅ 1913, s. 483. — DAÅ 1913, s. 481, antager på grundlag af kapitelsbogen, at Nicolaus Rønnow Kierl ejede Ejsbøl.
17. Aarsberetninger II, s. 21.
18. SHLU II, s. 277.
19. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden (SHRU) bd. IV nr. 1473.
20. SHRU VI nr. 699.
21. Rep. I nr. 3725 og 3856.
22. SHLU II, s. 370, 378 og 393.
23. Hude a. a. kap. 31, s. 101-105.
24. Se SH II, s. 55-56.
25. Ældste danske Arkiv registraturer, bd. I, s. 2.
26. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, bd. I, s. 162.
27. Bobé a. a., s. 47; også dette er et indicium for, at hun var en datter af Nicolaus Rønnow Kierl.
28. Aarsberetninger, II tillæg, s. 71. Her nævnes »Domina Helena« lige efter »Domina Berta«; der synes altså at være en sammenhæng mellem de to: moder-datter? Således opfatter Bobé a. st. det.
29. Det vides ikke, hvornår det er sket, men 1410 udstedte kong Erik et gælds-brev til fru Lene, formodentlig for Haderslev, Rep. I nr. 5124.
30. 1415: Acta Pontificum Danica, bd. II, nr. 1218; 1425: sst. nr. 1462.
31. Lübeckische Urkundenbuch, bd. 6, s. 504.
32. Rydberg m. fl.: Sverges Traktater med fræmmade magter, bd. III, s. 40. Allerede 1428 må Eler have ejet Ejsbøl, idet han da skødede gods på Haderslev herredsting, Aarsberetninger, II tillæg, s. 71.

33. Se SH II, s. 60-63.
34. Hude a. a., kap. 36, s. 116.
35. 1417: Rep. I nr. 5681; 1419: Rydberg a. a., s. 40; 1426: Rep. I nr. 6242; 1432: Rydberg, s. 104.
36. DAÅ 1913, s. 483.
37. Die Chronica Novella des Hermann Korner. Udg. af J. Schwalm, s. 449.
38. Claus Limbeks klager 1421: Danske Magasin V. række, 2. bind, s. 111.
39. Danske Magasin a. st., s. 110-119.
40. Stemann a. a., s. 38.
41. SH II, s. 71.
42. Stemann a. a., s. 51-55.
43. Jahn: Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne, s. 509.
44. Jahn, s. 505.
45. Aarsberetninger, II tillæg, s. 19.
46. Dansk Biografisk Leksikon (DBL), bd. XX, s. 414.
47. DBL XX, s. 412.
48. Se DBL XX, s. 412-413; Diplomatarium Christierni Primi, udg. af C. Wegener, Rep. I og II navneregistre under Claus Rønnow; Danske Magasin I, 3, s. 321-331.
49. Jensen and Hegewisch: Privilegien der Ritterschaft, s. 5.
50. 1443: Rep. I nr. 7306; 1459: Wegener a. a., s. 105.
51. Danske Magasin I, 3, s. 324.
52. Wegener, s. 170.
53. Han har ihvertfald ejet Hvidkilde 1449, Rep. I nr. 7886. 1459 stadfæstes tidligere pantebrev på Salling og Sunds herreder, Wegener, s. 105.
54. 1442 nævnes han første gang som hovedsmand i Nyborg, Rep. I, 7246, sidste gang 1462, Rep. II nr. 1485.
55. Danske Magasin I, 3, s. 321.
56. DBL XX, s. 412.
57. Rep. II nr. 380.
58. DBL XX, s. 412.
59. 1455: Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig und Holstein, bd. IX, s. 500; 1465: Rep. II nr. 1914.
60. Nævnes som råd 1446: SHLU IV, s. 429; 1448: Wegener, s. 2; 1455: Rep. II nr. 457; Tønder 1443: Rep. I nr. 7344.
61. Aarsberetninger, II tillæg, s. 69.
62. Sst. s. 70.
63. Sejdelin a. a. I, s. 727.
64. Aarsberetninger, II tillæg, s. 72.
65. Han nævnes første gang 1468 med sin fader, Sejdelin a. a. I, s. 573.
66. DAÅ 1931, s. 82-83.
67. Claus Limbek nævnes sidste gang 24. febr. 1425, Rep. I nr. 6173. Henrik Ahlefeldt fik pantebrev på Tørnings fire tilliggende herreder i aug. 1428, SHLU IV, s. 112.
68. DAÅ 1931, s. 91.
69. SHLU IV, s. 143.
70. Om slægtens besiddelser, se under de enkelte personer i DAÅ 1931, s. 80-83, Wulf, s. 80, Henneke, s. 91.
71. Rohde: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse, s. 365.
72. DAÅ 1931, s. 91. Om dette felttog se SH II, s. 204-206.
73. DAÅ 1931, s. 91-92.

74. Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden. Udg. ved F. Falckenstjerne og Anna Hude, s. 52.
75. Vejledende Arkivregistraturer, bd. X, s. 28-51. — Det synes mærkeligt, at Henneke von der Wisch optager lån i sit gods så kort tid, før han ifølge regnskabet fra 1542 sælger det. Han må da i januar have vidst, at han ville sælge hele godset i løbet af en månedstid. Skal der ved regnskabets Henneke von der Wisch forstås enken?
76. 1520 var bønderne i Stenved hertugens, Sønderjydske Skatte- og Jordebøger ... s. 56.
77. Sønderjydske Skatte- og Jordebøger ... s. 43 og 52-56.
78. Sønderjydske Skatte- og Jordebøger ... s. 85-89.
79. Trap 5. udg., bd. X, s. 280.
80. Sønderjydske Skatte- og Jordebøger ... s. 75 ff.
81. Aarsberetninger, II tillæg, s. 12. Claus Limbeks klageskrift 1421 nævner endvidere fæstegods under Tørning i Højstrup, Råde og Hoptrup, Danske Magazin, V række, 2. bind, s. 112.
82. Ses af Aarsberetninger, II tillæg, der gengiver en lang række af kapitlets breve, for størstedelens vedkommende om dets jordegods.
83. Sønderjydske Skatte- og Jordebøger ... s. 74 f. og 54 f.
84. Sst. s. 22 og 55.
85. Sst. s. 52 ff. og 26.
86. Sst. s. 85 ff., jfr. kortskitsen s. 123.
87. 1456 skænker Ahlefeldt'erne på Tørning indtægter af jordegods i de tre nævnte landsbyer til Marianerkapellet i Haderslev, Bobé a. a. bd. 2, bilag s. 3, og Zeitschrift der Gesellschaft für Schl.-Holst. Geschichte (ZSHG) bd. 40, s. 393.
88. Claus Limbeks klageskrift fra 1421, Danske Magazin, V. række, 2. bind, s. 112 f. Her nævnes endvidere fæstegods i Kastrup (Gram sogn) og Hoptrup (Hoptrup sogn), hvor kronen i 1542 også ejede gods, Sønderjydske Skatte- og Jordebøger ... hhv. s. 87 og 89, jfr. note 81.
89. Fra 1523 var Tørning len forenet med Haderslev len under én amtmand, Trap 5. udg., bd. X, s. 280.
90. Fra Gelsbro til Lillebælt, s. 57. SH II, s. 370-372.
91. Indvandringen frem til 1375 er behandlet af Harald Voigt i ZSHG bd. 82, s. 51-138, der også medtager indvandringen i Danmark. Bobé's indledning »Adel og Adelsliv i Hertugdømmerne« i hans store værk om slægten Ahlefeldt berører indvandringen periferisk, og afsnittet »Stænderudviklingen. Herremandsstanden« i SH II, s. 98-106, gør rede for enkelte af holstenernes erhvervelser, men bortset fra disse mindre behandlinger er indvandringen efter 1375 ikke tidligere behandlet i nogen tilbunds gående undersøgelse.
92. Måske kan arkæologien hjælpe til en afklaring af nogle af disse spørgsmål og evt. til en verificering af nogle af de opstillede hypoteser. Der er tidligere foretaget prøveudgravninger på Ejsbøl voldsted, således som det også er sket på Tørning (Trap 5. udg., bd. X, s. 281 f.), og der er herved fundet brolægning, kampestensmure, munketegl samt stumper af klinkevægge, og det er konstateret, at der også på forborgens nordvestlige parti har stået middelalderlige bygninger. I gravbunden er fundet nedrammede bropæle af eg (Trap sst., s. 203). — Det synes iøvrigt mærkeligt, at man ikke forlængst har foretaget en mere systematisk undersøgelse af de mange voldsteder, der findes i Nordslesvig. Eftersom kongen i slutningen af 1500-tallet som nævnt opkøbte og nedbrød de allerfleste adelsgårde i Nordslesvig, har man her

muligheden for, uden at være generet af nutidige bygninger, at kunne undersøge det 16. årh.'s adelsborges byggeformer, ja, der er endog stor sandsynlighed for at støde på middelalderlige byggeformer, der ikke kan være nævneværdigt forstyrrede af senere tiders ombygninger. Der er i hvert fald næppe tvivl om, at en virkelig grundig og tilbunds gående undersøgelse af Ejsbøl, som vi i forvejen er ret godt underrettet om, ville kunne bringe nye oplysninger frem, der kan supplere denne vor viden fra de skriftlige kilder.

Den slesvig-holstenske landskirkes fornyelse og nationale stilling i perioden 1817-50

Af *A. Pontoppidan Thysen.*

Slesvig-Holstens kirkehistorie i det 19. århundrede er endnu kun sparsomt belyst. Hvad der foreligger på tysk, er beskedent i sammenligning med den omfattende litteratur om den danske kirkes historie på samme tid. Fra dansk side har det tyske kirkeliv i hertugdømmerne ikke været synderlig påagtet, da interessen fortrinsvis har samlet sig om den danske nationalitetskamp. Men man må ikke glemme, at Holsten og størstedelen af Slesvig faktisk havde en fælles landskirke, med fælles kirkeordning helt fra 1542 og i hovedsagen fælles kirkelovgivning, med fælles overledelse i Tyske Kancelli, i lange perioder desuden en fælles generalsuperintendent, og med fælles præsteskole, nemlig universitetet i Kiel. Dette fællesskab gjorde, at landskirken som sådan var tysk, og det gjaldt også i Nordslesvig, hvor kirke- og skolesproget for størstedelen var dansk.

Den danske bedømmelse af dette tysk-inspirerede kirkeliv har som regel været negativ, især for tiden før 1850. I en ellers udmærket artikel af H. V. Clausen i Sønderjyske Årbøger fra 1894 stilles tidens slesvigske præster i grel modsætning til de kongerigske. Mens teologien blomstrede i Danmark i 30'erne og 40'erne og fik tilgang af de mest åndeligt begavede, nemlig — ifølge Clausen — især københavnere og embedsmandssønner, var de slesvigske præster almuesbørn uden synderlige åndelige interesser. De var udgået fra Kiel, men hverken interesserede i tysk eller dansk kultur, kun af konservatisme slesvigholstenere; og hvad enten de var pietister eller rationalister, var deres livsopfattelse lige åndløs. Når de visse steder fik indflydelse, skyldtes det kun, at de forstod sig på at omgås almuen og drikke kaffepunch med folk.

En karakteristik som denne er efter min mening meget ensidig. Den følgende fremstilling vil give et andet billede af det slesvig-

*Friedrich Christoph Dahlmann,
1785-1860,
professor i historie ved universitetet
i Kiel fra 1813-1829.*

holstenske kirkeliv på den tid.‘) Det var i virkeligheden præget af en kirkelig vækkelse og fornyelse, der i mange henseender svarede til den samtidige kirkelige udvikling i Danmark. Ligesom dens danske parallel fik den desuden et betydningsfuldt samspil med den nationale udvikling, som derfor også må inddrages.

Udgangspunktet bliver århundredets andet årti, da Slesvig-Holsten endnu var stærkt præget af oplysningstidens ånd. Både salmebog, katekismus og liturgi var blevet moderniseret efter tidens moraliserende smag; skolevæsenet var reformeret og delvis sækulariseret, og gejstligheden var ligesom hele det kulturelle liv bestemt af oplysningens praktisk-pædagogiske reformiver og jordbundne verdensborgerlighed. For det kirkelige liv havde det haft alvorlige følger; kirke- og altergang var gået stærkt tilbage. I længden måtte dette vække bekymring, og hertil kom Napoleonskrigenes ødelæggende og

*) En nøjere belysning med dokumentation og kildehenvisninger vil fremkomme i det sidste bind (bd. VII) af værket om vækkelsernes frembrud i Danmark, under titlen: »Vækkelse, kirkeliv og nationalitetskamp i Sønderjylland ca. 1815-50«. Det forventes udgivet i 1970.

*Niels Nicolai Falck (1784-1850)
var født i Emmerlev.
Professor i retsvidenskab
ved universitetet i Kiel fra 1814.
Falck anerkendte den
nordslesvigske befolknings ret
til dansk kirke- og retssprog,
men fastholdt Slesvigs
tilknytning til Holsten.*

opløsende virkninger, som også tærede slemt på den optimisme, der var oplysningstidens fundament.

Omslaget kom pludseligt og voldsomt, ved et samtidigt frembrud af nye nationale og religiøse strømninger, der i begyndelsen utvivlsomt stimulerede hinanden. I Tyskland havde de romantiske digtere og filosoffer beredt jorden, og befrielseskrigen mod Napoleon fremkaldte en vældig national begejstring, der ikke blot vendte sig mod tidens kosmopolitiske indstilling, men også mod dens blege, forstandsmæssige religiøsitet. Man dyrkede folket og sværmede for »den tyske Gud« og »de tyske dyder«, og nogle nærmede sig atter den gamle, lutherske tro.

Som bekendt nåede dønningerne af denne tyske nationalbevægelse Slesvig-Holsten gennem Kiels unge professorer, særlig Fr. Chr. Dahmann og Nic. Falck. Her ytrede den sig som en tyskorienteret slesvig-holstensk nationalfølelse og selvstændighedsbevægelse, der var tilbøjelig til at sætte det endnu ikke eksisterende tyske fædreland i den danske helstats sted. Endnu i 1815 var disse tanker fremmede for studenterne, men de blev snart grebet med begejstring; allerede

*Claus Harms (1778-1855)
blev teologisk kandidat i 1802
og var fra 1806 diakon
ved Lunden kirke i Ditmarsken.
1816 kom han til Kiel
som archidiakon ved Nicolai kirke.
1834 blev han dr. phil. et theol.
honoris causa ved universitetet
i Kiel. 1835 provst for Kiel provsti.*

i 1817 deltog en stor skare fra Kiel i den berømte studenterfest på Wartburg, hvor man på én gang hyldede den tyske reformator og den nye tyske samlingstanke. I de følgende år blev bevægelsen især videreført af de tyske studenterforeninger, og også her udmærkede Kiel sig ved et stort og blomstrende Burschenschaft. Da Flor i 1826 kom til Kiel som dansk lektor, fandt han, at universitetet allerede var gennemsyret af disse slesvig-holstenske og tysk-nationale strømninger.

Denne nationale vækkelse må stadig erindres som baggrunden for den tilsvarende kirkelige, der begyndte i Kiel på samme tid. Dens store navn var Claus Harms, der i 1816 trådte frem for offentligheden i Kiel som eftermiddagsprædikant ved Nicolai-kirken. Det var en lille mand med en ikke særlig god stemme; stillingen var også beskeden, for der plejede ikke at komme nogen til eftermiddagsgudstjenesterne. Men han formåede straks at fylde kirken; hans forkyndelse vakte sensationel opmærksomhed, sådan at hele byen talte derom, og værtshusholderne måtte lægge deres spisetider om efter hans gudstjenester. Alene hans form måtte vække opsigt: ingen »Kanzel-

ton«, men ligefremt talesprog med ordsproglige vendinger, uventede tankespring og direkte personlig appel.

Bag sig havde han en mangeårig udvikling under påvirkning af romantikkens digtere og tænkere, der havde givet ham ny forståelse både for det folkelige og religiøse liv. Men først i Kiel brød han igennem som antirationalistisk bannerfører. Allerede hans indsættelsesprædiken virker bevidst provokerende ved stærk fremhævelse af præstegerningens betydning, stik imod tidens præsteforagt, ikke blot som den, der bevarer den rene lutherske lære, men som den, der selv viser det højere kristelige liv »durch Sittenreinheit und himmlischen Sinn«. Som en Herrens engel står han foran menigheden, både i kirken og i alt hvad han gør, hvad enten han spiser eller drikker, er syg eller rask, mangler eller har overflod. Det var dog ikke en selvbeskrivelse, men det ideal, Harms stræbte efter!

Den samme udfordrende, tilspidsede form præger hans store opgør med rationalismen i de berømte teser, der udkom mindre end et år efter hans ansættelse. De kom altså i reformationsfeståret 1817 og fremtrådte som en oversættelse af Luthers teser fra 1517 til 1817, vendt mod nutidens vranglære. De fleste polemiserede direkte mod rationalismen, dens humane moralisme og dens misbrug af fornuften, der netop ikke kunne opfatte det hellige. Rationalismen fremstilledes som en ren antikrist, der styrtede ind i den lutherske kirke, rev Kristus fra alteret og Guds ord fra prædikestolen, smed skarn i dåbsvandet og endelig jagede både præsterne og menigheden ud — alt imens de, der skulle være kirkens vogtere, tav, for de havde selv opgivet kirkens tro!

Det positive indhold var svagere: en understregning af den én gang givne åbenbaring og den uforanderlige lære, som ikke skulle lempes efter tiden, men omvendt. Typisk er den 1. tese: at gøre bod vil ikke som hos Luther sige, at hele livet skal være en stadig bod, men at mennesker skal »forme sig« efter Kristi lære. Dette er karakteristisk for Harms' pietistisk farvede nyortodoksi.

Teserne fremkaldte en vældig debat, både i hertugdømmerne, Tyskland og Danmark. Der fremkom mange forbitrede angreb på Harms, men også mange forsvarsindlæg; teserne synes at have udløst en latent opposition mod rationalismen. Stort set styrkede striden kun hans stilling. Tilstrømningen til hans gudstjenester var stadig usædvanlig, og der berettes om talrige omvendelser. Også mange

professorer og studenter blev hans tilhørere og tilhængere. Fire professorer tog ham i forsvar under tesestriden, og ni underskrev i 1819 en hyldestadresse fra Kiels borgere, fordi han havde sagt nej til et ærefuldt tilbud om en stilling i Rusland. — Det er værd at bemærke, at Falck var iblandt hans forsvarere, og at Dahlmann havde skrevet hyldestadressen; der var utvivlsomt på dette tidspunkt en sammenhæng mellem den nationale bevægelse og sympatien for Harms.

Harms omtaler selv i sine erindringer disse tegn på øget indflydelse, som han sikkert har noteret sig med tilfredshed; for han stilede direkte mod en erobring af landskirken. Særlig betydning fik han gennem de teologiske studenter, som i voksende tal sluttede sig til ham. Her støttedes han af en meningsfælle blandt de teologiske professorer, Aug. Twesten; man sagde, at Twesten omvendte studenterne, hvorefter Harms døbte dem. Denne dåb fik en meget konkret form, idet Harms fra 1823 samlede en del af studenterne til ugentlige sammenkomster. De teologer, som på denne måde gik i skole hos Harms, prægedes for livet af det nye præsteideal, han gjorde sig til talsmand for, der stillede store krav til præsten, både som prædikant, liturg og sjælesørger, båret af en ejendommelig blanding af højkirkelighed og vækkelsesfromhed.

Desuden fik Harms allerede i 20'erne adskillige tilhængere blandt præsterne. Tesestriden medførte, at en del meningsfæller trådte frem og stillede sig ved hans side, således præsterne H. Vent i Hademarschen og Wilh. Thiess i Arnæs, der begge var indflydelsesrige vækkelsesprædikanter og opbyggelsesforfattere. Og i 1824 kunne Harms selv danne det første konvent af rettroende præster, der samledes regelmæssigt i Barkau syd for Kiel.

Hertil kom en bredere bibel- og ydremissionsbevægelse, som samvirkede med den harmsiske retning. Det slesvig-holstenske bibelselskab, som blev stiftet 1816 og lededes af provst C. F. Callisen i Slesvig, fik i 20'erne langt større betydning end det tilsvarende danske, med bibelforeninger i de fleste sogne og særlige selskaber i mange byer, der ikke blot udbredte over 100.000 bibler 1816-42, men tillige holdt møder, bibellæsninger og fester. Til bibelforeningerne føjedes ofte traktat- og missionsforeninger. Harms stiftede selv en selvstændig missionsforening i Kiel 1821, og flere andre fulgte efter, f. eks. i Slesvig, Flensborg og Løgumkloster. Om bevægelsens bredde vidner også en række nye kristelige blade, både i Holsten og

*Christian Friedrich Callisen
(1777-1861).
Generalsuperintendent for
hertugdømmet Slesvig 1835-48.
Maleri af G. F. Westphal
fra 1845. Frederiksborg.*

Slesvig; særlig betydning fik pastor Vents Religionsblatt, som i 1832 blev overtaget af fire Flensborg-præster: Volquardts, Asschenfeldt, Callisen og Lorenzen. Det synes at have fået stor udbredelse på Flensborg- og Tønderegnet.

Der var altså allerede sket store ting, og man finder mange begejstrede udtalelser derom. Harms hævder selv, at hertugdømmerne i løbet af få år blev »fast durchaus orthodox«. Samtidig var der en voldsom stigning i tilgangen til det teologiske studium. Alene fra 1823-26 blev teologernes antal mere end tredoblet.

Denne vurdering rummer dog en stærk overdrivelse. Til ind i 1830erne sad der rationalister i de fleste embeder. Hertil kom, at den lovende tilnærmelse mellem den nationale og den religiøse vækkelse afløstes af indbyrdes modsætning. Den nationale bevægelse blev liberalistisk og kirkekritisk, og de fromme forsagede ikke blot pietistisk al politik, men indtog en afgjort konservativ holdning, med kongetroskab og underdanighed over for øvrigheden som eneste politiske programpunkt. Da Uwe Jens Lornsen trådte frem med sit slesvig-holstenske program i 1830, udsendte præsterne Vent og Thies

*Nic. Johann Ernst Nielsen
(1806-1883) født i Rendsborg,
fra 1840 præst i Frederiksberg
i Slesvig by og provst for
Hütten provsti. Konstitueret
generalsuperintendent i 1848.*

strenge prædikener mod tidens revolutionsfeber; Harms udmærkede sig endog ved at angive Lornsens kreds til de danske myndigheder.

*

Men i løbet af 1830erne og 40erne fik den nye, »positive« retning virkelig fuldstændig overtaget i den slesvig-holstenske kirke, især blandt gejstligheden, hvorfor den også fik en udpræget kirkelig tendens. Ligesom Harms ville hans tilhængere nok vække og forny, men de ville tillige genoplive den gamle lutherske kirketro og kirkeordning. Den sædvanlige betegnelse blev »die kirchlich gläubigen, die kirchlich gesinnten«, eller de kaldte sig ligefrem »den kirkelige retning« ligesom grundtvigianerne i Danmark, med hvem de også på denne tid havde meget tilfælles.

Udgangspunktet for denne udvikling sættes naturligt til 1835, da den rationalistiske generalsuperintendent Adler afløstes af to nye generalsuperintendenter: den førnævnte C. F. Callisen for Slesvig og J. K. Hertzbruch for Holsten, begge af den kirkelige type, Callisen især kendt for sin praktisk-kirkelige indsats. Omtrent samtidig blev en række provstier besat med ivrige tilhængere af vækkelses-

retningen. Harms blev selv en meget virksom provst for Kiel provsti. Af de øvrige er der særlig grund til at nævne den unge Nic. Nielsen, en af Harms' mest lovende tilhængere, der blev præst i Frederiksberg i Slesvig by og provst for Hütten provsti. Ved sin varme veltalenhed og kirkelige entusiasme, der var forbundet med stor smidighed og personlig elskværdighed, fik han snart en indflydelsesrig stilling, og sammen med den anden Slesvig-provst, N. T. Boysen, der var knyttet til domkirken og Gottorp provsti, gjorde han Slesvig by til et centrum for den nye kirkelige bevægelse.

At en sådan stab af kirkeligt-sindede superintendenter og provster også har sat sit præg på præsteskabet, kan man roligt gå ud fra, så meget mere som deres indflydelse — især ved visitationer og præstevælg — var mere vidtgående end de tilsvarende danske embeders. År for år kom der flere »kirchlich gläubige« præster, som dannede sig efter Harms' ideal. En kritisk anlagt Flensborg-præst (C. Valentin) klagede i 1840 over den florerende kirkelige »Nachahmungssucht«. Som eksempel fremdrog han provst Niensens prædikener, der kopierede Harms' skødesløse, noget søgte stil så godt, at han endog efter manges mening overgik sin mester. Mange kandidater var derfor nu gået over til at efterabe Nielsen i stedet for Harms!

Afgørende for præsteskabets nyorientering var også den fornyelse, det teologiske fakultet i Kiel gennemgik fra midten af 30'erne. Alle de nye professorer var mer eller mindre på linje med den kirkelige retning. Men der var desuden en voksende interesse for nye og friere synsmåder, for en bredere kulturel horisont, ofte under påvirkning af Schleiermacher og Hegel. Størst betydning fik professor J. A. Dorner, Martensens ven og ligesom han påvirket af den hegelske filosofi. »Alles lief in sein Kolleg«, skriver en af studenterne, for han søgte at klare det for de studerende brændende spørgsmål om forholdet mellem teologi og filosofi, med afvisning af såvel den tørre rationalisme som den stive ortodoksi. Filosofien skulle ingenlunde forsvares; men den sande filosofi var netop inspireret af kristendommen. På den anden side fordrede kristendommen en spekulativ tænkning, der viste, hvorledes dens åbenbarings- og forløsningsidé havde virkeliggjort sig i menneskehedens historie. Disse forelæsninger virkede stærkt på studenterne; Dorner formåede, som en af dem skrev. at danne »treue Kämpfer für das wahre Christenthum«.

Også flere andre af professorerne berømmes af studenterne som inspirerende lærere. En af frugterne af denne blomstringstid for fakultetet var dannelsen af en livskraftig teologisk studenterforening, som på den tid var uden sidestykke både i Tyskland og Danmark. Oprindeligt var det en mindre kreds, der samlede de mest fremtrædende studenter og udfoldede »ein reich bewegtes Leben«; flere af den følgende tids store navne, f. eks. generalsuperintendenterne Bertel Godt og Wilh. Koopmann, udgik fra denne kreds. Men fra 1841 blev det et langt mere storslået foretagende. En ny ånd var vakt, hed det, og nu åbnedes portene for alle de teologiske studenter. Foreningen måtte deles i tre store diskussionsklubber, der mødtes ugentligt; desuden holdtes talrige plenarmøder, fællesmøder med foredrag, fester og hyldesttog, f. eks. for Harms, Dorner og Martensen. Også dette foreningsliv blev sikkert, som en deltager udtrykte det, en hjælp til »eine lebendigere Anschauung des Christenthums«.

I det almindelige kirkeliv gjorde »den nye ånd« sig også stadig stærkere gældende. Et vidnesbyrd herom er dannelsen af en række præstekonventer. Nogle var kun for trosvenner som provst J. A. Rehhoffs lille kreds på Åbenrå-egnen og Itzehoe-præsten E. F. Versmanns store konvent, der oprettedes i 1841 og havde tre sektioner i Vestholsten. Men de fleste var provstikonventer ligesom det, Harms selv oprettede for Kiel provsti; og der var en udpræget tendens til at give dem en halvofficiel stilling. De var, som det hed, den ny antirationalistiske tids tegn, men tillige udtryk for en kirkelig selvstændighedstrang og en stærk vilje til samvirke for en kirkelig fornyelse og aktivisering. Disse bestræbelser ytrede sig også gennem et stort antal pjecer og småskrifter, og ikke mindst gennem et nyt kirkeligt organ, »Kirchen- und Schulblatt«, der blev udgivet fra januar 1844 af to unge præster i Itzehoe, men fik bidrag fra alle egne i hertugdømmerne.

Debatten var præget af stærke ønsker om reformer i kirkens arbejde og indre ordening. Talrige skrifter og artikler drog til felts mod de tre bastioner, rationalismen havde efterladt: agenden (gudstjenesteordningen), katekismen og salmebogen, og de forslag, der blev fremsat, virkede utvivlsomt inspirerende på præsternes praksis. Hvad det kirkelige liv i øvrigt angik, var vækkelseskravet dominerende. En lang række midler og metoder blev foreslået — bibeltimer, søndagsskoler, aftenmøder, ungdomsforeninger og andre for-

ninger — og for en stor del virkelig forsøgt. Der krævedes et stort arbejde af præsten i samarbejde med lærerne og de aktive kristne.

Et andet vigtigt spørgsmål var kirkens forhold til staten. Kancellistyret syntes ikke at interessere sig for de mange reformkrav; derfor måtte kirken selv føre an. Kirchen- und Schulblatt krævede rent ud en fuldstændig kirkeforfatning med menighedsråd, provstisynoder og en fælles slesvig-holstensk kirkedag. Man var jo godt på vej med de mange provstikonventer; og samlingsbestræbelserne fik nu uventet støtte udefra gennem den såkaldte Gustav-Adolphs Verein, der navnlig i begyndelsen af 40'erne fandt begejstret tilslutning i næsten hele det protestantiske Tyskland.

Formålet var at støtte de betrængte evangeliske menigheder i de katolske egne. Men begejstringen hang navnlig sammen med, at foreningen skabte det første bindeled mellem de protestantiske landskirker og gav håb om et altomfattende tysk-evangelisk trosfællesskab. Derved fik bevægelsen også politisk betydning som led i de tyske samlingsbestræbelser, og den modtog på mange måder officiel støtte i de protestantiske stater, ikke mindst fra den preussiske konge, som de samlingsinteresserede begyndte at sætte deres lid til. Ofte var det især nyortodokse og vækkelsesfolk, der tog sagen op. Det gælder i hvert fald i Slesvig-Holsten, hvor hovedforeningen stiftedes 1842 ved et møde i universitetets aula, bestående af »die geistig führenden Kreise in Kiel, soweit sie durch Cl. Harms' Predigt kirchlich angeregt waren«. Harms, provst Nielsen og professor Dorner indtrådte i bestyrelsen; man virkede for sagen rundt om i menighederne og dannede lokale afdelinger; den fremstilledes ligefrem som et indremissionsarbejde, der skulle styrke det genvakte evangeliske trosliv.

Men provst Nielsen, der blev sjælen i denne bevægelse, priste den ikke mindst, fordi den forenede hertugdømmernes kirkeliv. Og han gik snart et skridt videre, idet han knyttede den sammen med de almindelige kirkelige samlingsbestræbelser. Gustav-Adolphs foreningens årsmøde i 1845 blev henlagt til Slesvig by, og de to Slesvig-provster, Nielsen og Boysen, indbød da til et fælles slesvig-holstensk præstemøde sammesteds dagen efter. Begge møder holdtes på Gottorp slot, hvis historiske betydning gav dem særlig vægt; og hovedemnet for præstemødet var naturligvis spørgsmålet om en selvstændig slesvig-holstensk kirkeforfatning.

Det fælles kirkemøde var dermed en kendsgerning, og det næste år, 1846, var det generalsuperintendent Callisen, der indbød sammen med Nielsen. I øvrigt gentoges arrangementet; Gustav-Adolphs årsmødet holdtes 4.-5. august, præstemødet 6. august, begge dele på Gottorp. Ikke mindre end 12 provster deltog i præstemødet, hvis hovedspørgsmål drejede sig om muligheder og midler for et kirkeligt vækkelsesarbejde i den slesvig-holstenske landskirke.

Det næste år, 1847, gik man endnu videre i samlingsbestræbelserne, idet præstemødet nu sattes i forbindelse både med Gustav-Adolphs foreningens og Det nordtyske Missionsselskabs årsmøder. Alle tre møder holdtes i Glückstadt og Altona 15.-18. juni. Det var nemlig Niensens og flere andres tanke, at også de mange missionsforeninger skulle forenes ved tilslutning til det store nordtyske missionsselskab. — Hele arrangementet karakteriseredes som meget vellykket, og navnlig fik præstemødet stor deltagelse (i alt 120). Det betegnede det foreløbige højdepunkt i samlingsbestræbelserne. Grunden syntes nu lagt til en kirkeforfatning, hvorved kirkens egne mænd — og ikke det sendrægtige kancelli — kunne få hovedindflydelsen. Først da kunne det store reformværk begynde.

*

Men så kom 1848 med den slesvig-holstenske »Erhebung«, der førte til krig med Danmark. Det nationale spørgsmål truede nu med at overskygge alt andet; i hvert fald krævede det en klar stillingtagen, også af de »kirkeligt sindede«.

Meget havde tydet på, at de virkelig kun var kirkeligt interesserede. Harms' konservative indstilling havde naturligvis bidraget hertil. Han erklærede rent ud, at næst efter kristendommen var det uindskrænkede monarki det bedste på jorden; demokratiske ordninger var ikke blot dyre og besværlige, men de førte ikke til frihed, kun til flertalstyranni. En lignende uvilje mod de politisk-nationale bevægelser møder vi i Kirchen- und Schulblatt. Tidens ivrige stræben mod materielle, industrielle og politiske mål var, hedder det, kun tilsyneladende uskyldige; for tendensen var at indrette sig her i verden, som om det var vort blivende sted. Det samme gjaldt de nationale bevægelser; også mod dem måtte kirken træde op »med hævet sværd«, så det blev klart, at for de kristne skulle ikke den slesvig-holstenske, men Guds riges statsret være hovedsagen.

Men disse udtalelser var dog ikke fuldt dækkende for stemningen

inden for den kirkelige retning. Meget betegnende er selv i Kirchen- und Schulblatt tavsheden om danske forhold, hvor der dog fandtes nært beslægtede bevægelser. Det var sydfra, man hentede impulser, det var mod syd, man søgte tilknytning i de kirkelige samlingsbestræbelser. Alene af den grund har mange af de »kirkeligt sindede« sikkert trods alt haft sympati for den nationale selvstændighedsbevægelse, der jo bl. a. stilede mod en nærmere tilknytning til Tyskland. Det er f. eks. utænkeligt, at der ikke har været et nationalt element i provst Nielsens energiske arbejde for at sammenknytte kirkelivet i hertugdømmerne og styrke forbindelserne med den tyske evangeliske kirke.

Men disse stemninger synes først at være kommet til orde efter Christian VIIIs »åbne brev« i juli 1846, der afviste augustenborgernes påstand om arveret til hertugdømmerne, hvis kronprinsen som forventet døde barnløs. Dermed tilintetgjorde han slesvig-holstenernes håb om en fredelig adskillelse fra Danmark. Det følte som et helt ubegrundet overgreb, og det blev effektivt angrebet af slesvig-holstenske historikere. For Harms var det åbne brev afgørende; han skal kort efter have påtalt det over for Christian VIII selv, og han blev efter den tid mer og mer overbevist om den slesvig-holstenske bevægelses berettigelse. Det samme gjaldt sikkert mange af hans disciple. Der er flere vidnesbyrd om en begyndende tilnærmelse mellem den kirkelige og den nationale bevægelses mænd allerede før 1848. Men dette år blev afgørende. Da den nationale kamp blev blodig alvor, knyttedes de to bevægelser sammen.

Fra dansk side fandt man det særligt graverende, at »oprørerne« også fik gejstlig støtte. Lydighed mod landsherren burde i det mindste kunne forventes af præsterne. Martsdagene i 1848 medførte utvivlsomt også alvorlige samvittighedskvaler for den kirkelige bevægelses mænd. Som gode lutheranere måtte de afsky al selvtægt og opsætsighed mod konge og øvrighed. Men på den anden side måtte de netop i denne situation give den slesvig-holstenske bevægelse ret, når den hævdede hertugdømmernes samhörighed og selvstændighed i forhold til kongeriget. Den var for dem at se kun et forsvar for det bestående fællesskab. Slesvig-holstenerne var ikke oprørere; det var de national-liberale i København, som ville ændre alt ved kravet om Slesvigs tilknytning til Danmark.

Endnu først i april 1848 fik en dansk regeringskommission de

fleste præster i det dengang danskbesatte Slesvig til at afsvære den provisoriske regering. Kun de frommeste holdt stand, f. eks. provsterne Rehhoff og Ahlmann; og provst Nielsen skrev — med danske soldater uden for vinduerne — en skarp moderklæring, som fik tilslutning af hele hans kreds af præster og gymnasielærere i og omkring Slesvig by.

Men efter slaget ved Slesvig den 23. april erobrede slesvig-holstenerne ved hjælp fra Preussen næsten hele Sønderjylland, som de stort set beholdt indtil sommeren 1849. Målet syntes dermed nået. »Landet« var forenet, kirken frigjort fra kancellistytret, og de fleste gejstlige sluttede nu — under den kirkelige bevægelses lederskab — op om den provisoriske regering. Nielsen blev i maj 1848 superintendent for det sydlige Slesvig og Rehhoff for det nordlige; og navnlig Nielsen gik nu i spidsen for samarbejdet mellem kirke og folk, ligesom før i det rent kirkelige arbejde.

Allerede i maj 1848 udformede han en forenklet kirkebøn, hvorefter man ikke bad for den danske konge, men blot for »vor fyrste og al øvrighed«. I sommeren 1848 udsendte han en henvendelse til soldaterne, hvor han forklarede dem, at de ikke skulle føle sig anfægtet af deres ed til den danske konge; for eden gjaldt egentlig landet Slesvig-Holsten, hvis velfærd nu truedes af deres hertugs dårlige rådgivere. I august fik han Harms til at prædike ved åbningen af den nyvalgte slesvig-holstenske Landesversammlung, der skulle udforme en forfatning. Harms gjorde det gerne for sagens skyld, skønt han hadede forfatninger; men også for ham var oprøret en berettiget opstand mod en indtrængende røver. I marts 1849 beordrede Nielsen også en særgudstjeneste i anledning af årsdagen for opstandens udbrud og våbenstilstandens ophør. — Rehhoff virkede på samme linje, især for at skabe fuld loyalitet for Slesvig-Holsten i det nordslesvigske præsteskab; bl. a. fik han dansksindede præster erstattet af pålidelige unge kandidater.

Nogle af deres meningsfæller mente, at tiden nu var inde til vidtgående kirkelige reformer, især i retning af en kirkeforfatning. Men her var Nielsen forsigtigt tilbageholdende; derimod holdt han i sommeren 1848 og den følgende vinter nogle store møder rundt om i provstierne, hvor man drøftede de kirkelige tilstande, og i juni 1849 holdtes der et stort kirkemøde på Gottorp, hvor man bl. a. overvejede at indgive forslag om en kirkeforfatning. Men inden dette

skete, ændredes forholdene igen totalt p. gr. a. Fredericia-slaget i juli og den derpå følgende anden våbenstilstand.

Udviklingen begyndte nu at gå slesvig-holstenerne imod. De beholdt magten i Holsten; men Slesvig blev fra august 1849 underlagt en våbenstilstandskommission, ledet af en dansk og en preussisk embedsmand, og Sydslesvig blev besat af preussiske, Nordslesvig af svensk-norske tropper. Ordningen mødte imidlertid stærk opposition fra slesvig-holstensk side, dels fordi den faktisk skilte Slesvig fra Holsten, dels fordi kommissionen skulle genoprette de tidligere tilstande og derved i praksis førte en danskvenlig politik. Den kunne dog kun gennemføres i Nordslesvig; i Sydslesvig, der var preussisk besat, gik det anderledes.

Også her var den slesvig-holstenske opposition berøvet sin politiske ledelse; men i stedet fik den et nyt lederskab i den slesvigske gejstlighed med Nielsen i spidsen. Hans hidtil rent kirkelige generalstab i Slesvig by fik nu også politisk betydning. Allerede den 22. august udstedte Niensens kreds en højtidelig erklæring om, at de kun ville bøje sig for våbenstilstandskommissionen, så længe den ikke forlangte deres medvirkning til Slesvigs adskillelse fra Holsten. Denne erklæring blev tiltrådt af hele den slesvigske gejstlighed på nogle få procent nær, og den efterfulgtes af en mængde lignende oppositionserklæringer, først fra det øvrige embedskorps, derpå fra de sydslesvigske byer og sogne og fra store private grupper.

Erklæringsregnen var endnu ikke holdt op, da den niensenske kreds i september trådte frem igen med den første egentlige protest, nemlig mod en proklamation fra den danske konge, som de havde fået til publikation. De opnåede her den indrømmelse, at publikationen blev gjort frivillig. I oktober fik Nielsen atter næsten hele præsteskabet med til en skarp protest mod genindførelse af kirkebønnen for kongen; derved ville man, hævdedes det, anerkende hans kongelige magt i Slesvig, og det var jo det, hele striden stod om!

Som følge heraf måtte våbenstilstandskommissionen skride til modforanstaltninger, navnlig afsættelse af de mest fremtrædende præster, deriblandt provst Rehhoff. Afsættelserne kunne dog kun gennemføres i Nordslesvig, og her genindsatte kommissionen desuden nogle fordrevne dansksindede præster. Disse indgreb vakte stor forbitrelse, og i januar 1850 samlede Nielsen endnu engang størstedelen

af præsteskabet om en skarp protest. At Nielsen nu også selv blev afsat, fik ingen betydning; han var jo i sikkerhed i Sydslesvig. Tværtimod afbrød de nielsenske præster gennem en ny stor adresse al forbindelse med våbenstilstandskommissionen.

Mens denne udvikling stod på, udvikledes den kirkelige retnings præster i en vældig debat, hvorved de også skriftligt fik lejlighed til at gøre en indsats for den slesvig-holstenske sag. De konservative tyske vækkelsesfolk, især i Berlin, havde nemlig taget afstand fra opstanden og dens kirkelige forkæmpere med henvisning til den kristnes lydighedspligt over for øvrigheden. Angrebene vakte naturligvis begejstring i København, hvorfra der fremkom flere indlæg i samme ånd fra danske teologer, deriblandt H. Martensen, som også var anset i Tyskland. Derfor rykkede den slesvig-holstenske vækkelses ledere nu talstærkt frem for at forsvare deres sags kristelige og nationale ret. Næsten alle dens kendte navne trådte her frem, stadig med Nielsen i spidsen.

Gennem disse indlæg blev den slesvig-holstenske sag så at sige et kristeligt anliggende. Slesvig-Holsten fremstilledes som et dybt kristeligt folk, der havde godtgjort sit fromme og sædelige sind ved sin store offervilje og høje moral under krigen. Det havde ikke gjort oprør, men kun hævdet sin ret. Nu stod ikke blot den, også den blomstrende slesvig-holstenske kirkes skæbne på spil. Flere af skrifterne henvendte sig udtrykkeligt til alvorligt troende og argumenterede med udførlige skriftbeviser. Selv henvendte Nielsen sig til den fromme preussiske konge som den evangeliske kirkes skytsherre og understregede især de troende slesvig-holsteneres længsel efter at forenes med deres tyske trosfæller. — Den kirkelige og nationale bevægelse fremtrådte herigennem som en enhed; de kirkelige ledere kunne med grund tale om slesvig-holstenernes kirkelighed, da de naturligvis på denne tid vandt en enestående good-will i alle nationale kredse.

Derfor var en ny slesvig-holstensk fremrykning også præsternes store håb. Det hævdedes gang på gang, at våbnene nu måtte tale og fremkalde den gudsdøm, der alene kunne afgøre striden. Som sin sidste embedshandling forordnede Nielsen en kirkebøn kort før fjendtlighedernes genoptagelse i juli 1850, hvori han kaldte den himmelske majestæt til vidne på den slesvig-holstenske sags retfærdighed. Slesvig-holstenerne kæmpede som *hans* folk for *hans* sag, nemlig

rettens. Derfor bad han ham afværge fjendens skud, men lade de slesvig-holstenske soldater sprede skræk, »wo sie als deine Streiter im heiligen Ernst sich blicken lassen«.

Desto hårdere måtte afgørelsen virke, da den kort efter faldt ved slaget ved Isted den 25. juli 1850. Gudsdommen gik slesvig-holsternerne imod, og nederlaget var nu uopretteligt. Følgerne blev katastrofale for den slesvig-holstenske gejstlighed. Mange præster flygtede straks, og endnu flere blev senere afsat; i alt op imod 100 forlod hertugdømmet Slesvig. Og det var naturligvis fortrinsvis de mest kirkelige og aktive, der blev fordrevet; for det var navnlig dem, der havde deltaget i den nationale kamp.

Vi har her det særsyn, at en livskraftig kirkelig bevægelse lammes på sit højdepunkt med ét slag ved ydre indgriben. Netop fordi det overvejende var en præstebevægelse, kunne den ikke videreføres af lægmænd. Den fortsatte i Holsten, men kun med begrænset succes — her var jordbunden af flere grunde hårdere. Dens nationale betydning i Slesvig er måske mest iøjnefaldende. Den bidrog utvivlsomt væsentligt til at aktivisere befolkningen i den nationale strid og skabe den uforsonlighed, der mødte de danske præster, som kom til det sydlige Slesvig i mellemkrigsårene. Og de mange afsatte præster gjorde rundt om i Tyskland deres til at fremkalde den indignation mod Danmark, som var baggrunden for Bismarcks krig i 1864.

Det var et hovedpunkt i deres klager, at den danske regering havde skadet det kirkelige liv ved at fordrive den slesvigske præstestands bedste mænd. Dette synspunkt havde en vis berettigelse, navnlig for Sydslesvig. Det deltes også fra dansk side af biskop Martensen, som selv var slesviger. Men for den dansk-nationale udvikling var det måske ganske heldigt, at »den kirkelige retning« blev standset, inden den fik sendt for mange dygtige vækkelsespræster til Nordslesvig. For det var dem og ikke de kaffepunchdrikkende almuespræster, der kunne sætte sindene i bevægelse. Kirkeligt-sindede gejstlige som Rehhoff og Ahlmann, C. W. Meyer (Vilstrup), L. Schrader (Bedsted) og Fr. Petersen (Uge) fik utvivlsomt både religiøs og national betydning for de kredse, de kom i berøring med. For den danske nationalitet var faren ikke så stor, da de tyske præster efter 1864 vendte tilbage. For da havde »den kirkelige retning« ikke længere samme åndelige kraft, og da var den nordslesvigske befolkning blevet nationalt bevidst.

Kampen for Laurids Skaus eftermæle

Et bidrag til den sønderjyske historieskrivnings historie

Af *H. V. Gregersen.*

Den 18. maj 1893 oplevede man atter engang en af de store festdage på Skamlingsbanke. Her havde der ellers, bortset fra mindre sammenkomster, været tyst og stille i alle de mange år efter ulykkerne i 1864. »Lad os tie og bie«, havde Orla Lehmann sagt i 1866,¹ da den kendte støtte i al stilhed var blevet genrejst efter sprængningen under krigen. Med sine skår var den blevet et endnu skønnere og dertil et mere sandt minde om de personer, hvis navne den bærer, thi sår og skrammer havde sat et varigt stempel på hin generation af danske sønderjyder, der havde oplevet de nationale kampes tid. Det havde derfor efter krigens tid været ret og rigtigt at tie og bie.

Men i 1893 var man nået frem til 50-året for den unge Laurids Skaus imponerende og for alle hans samtidige så forbløffende fremtræden på Skamlingsbanke. Dette minde måtte højtideligholdes, og en komité under ledelse af rigsdagsmand Gustav Johannsen havde indsamlet midler til rejsning af en speciel mindestøtte for Laurids Skau. Man kunde måske finde det noget ejendommeligt med hele to mindesmærker på samme sted for samme person, thi Laurids Skaus navn kunde jo i forvejen læses på Skamlingsbanke-støtten. Offentligt kom den slags tanker imidlertid ikke frem i hine tider, da den danske befolkning i Sønderjylland levede under et årelangt besættelsesstyre. Man var henvist til at drøfte enhver sag mand og mand imellem eller til at give udtryk for sine meninger i private breve, som følgelig ofte bliver vor eneste kilde til viden om de interne spørgsmål, der var fremme i tiden. Vi ser derfor også af et brev fra redaktør Jens Jessen, »Flensborg Avis«,² fra 1898 3/1, at han havde anset det for uklogt med den lille støtte på Skamling.

Det var den betydeligste blandt Laurids Skaus brødre, gårdejer Peder Skau til Bukshave i Fjelstrup sogn, der fik denne besked. Peder Skau nærmede sig ved den tid støvets år. Under stor festivitas

Laurids Skau, 1817-64. „Taleren ved Skamlingfesten den 4. juli 1844, Hædersbonden Laurids Skau“, således lyder teksten neden under det her viste portræt, der er fremstillet af Emil Bærentzen & Co.s lithographiske Institut til ophængning i de mange hjem. — I sin begravelsestale sagde provst Kofoed-Hansen, Gl. Haderslev, bl. a.: „Han var et skud af folkets livsrod, dens inderste, et herligt skud. Der kan gå lange tider, der kan gå århundreder hen, før der udsendes et lignende“.

blev hans 70-års dag fejret i 1895, og det har uden tvivl været ham meget kært, at han på sine gamle dage kunde være med til at sætte sin forlængst afdøde broder et æresminde. Selv havde han på mange måder levet i skyggen af sin storebror. Efter ham havde han således arvet modsætningsforholdet til Hans Andresen Krüger og til mange af Haderslev vesteramts grundtvigske bønder. En overgang havde han håbet at blive Krügers efterfølger,³ ikke mindst efter at Peter Hiort Lorenzens søn, »Dannevirke«s redaktør, Hans Rudolf Hiort-Lorenzen, i 1878 havde set sig nødsaget til at forlade sin sønderjyske hjemstavn, men derude vesterpå tilgav man aldrig Peder Skau, at han i 1879 havde tilladt sig at kritisere Hans Krüger i ret voldsomme vendinger. Krüger var for disse kredse sacrosanct, og det fik Peder Skau omgående at føle.

I et brev til H. R. Hiort-Lorenzen har han 1880 1/10 fortalt herom på denne måde: »Hvad Landdagsvalget angaaer, da havde jeg fortørnet de grundtvigianske Venstremænd forrige Sommer [altså i 1879] ved et Møde i Aabenraa i Junggreens Huus, hvor Krüger paastod, at han aldrig havde begaaet nogen Fejl og bad om at paavise en saadan. Jeg paastod da, at han havde ladet sig narre af sine Venner i Rigsdagen til at tie stille, da Ophævelsen af § V blev den tilkjendegivet, og dette kunde Krüger ikke tilstrækkelig modbevise. Denne Synd vilde Vesteramterne ved Hjælp af to herfra — Finne-mann og P. Viuff i Sillerup — nu hævne ved ikke at ville stemme paa mig, og saaledes kom jeg ud. Paa given Forespørgsel, hvad de havde imod mig, svarede Skrumsager, at de intet havde imod mig, men de vilde opstille en ny«.

I et senere brev til H. R. Hiort-Lorenzen — 1881 18/8 — har Peder Skau gentaget denne sin opfattelse af forholdet til vester-egnens folk: »Saasnt Rigsdagsvalget er ovre, saa har vi Spørgs-maalet om Edsaflæggelsen i Deputeretk[ammeret], som H[ans] Lassen og jeg allerede forrige Aar udtalte os for i Aabenraa-Mødet, hvor jeg tillige læste Kr[üger] Texten, hvad der kostede mig mine Poster i Kreds- og Landdag. Jeg er dog glad ved, hvad jeg gjorde. Det er saa rart at beholde sin Selvstændighed«.

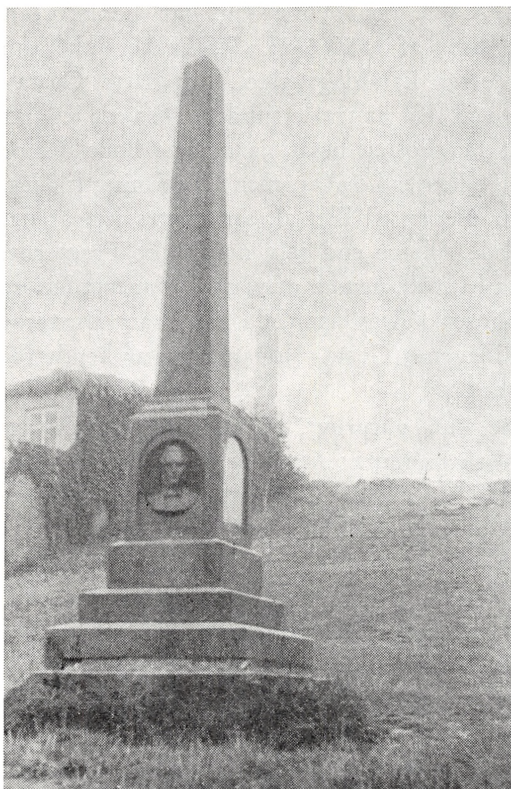
I 1886 lykkedes det atter Peder Skau at komme ind i det politiske liv som medlem af den slesvigholstenske provinslanddag, men klog af skade lod han det ikke komme til en styrkeprøve under landdagsvalget i 1888. I stedet blev Gustav Johannsen fra Flensborg Haders-

lev-kredsens repræsentant. Også om denne sag har han fortalt H. R. Hiort-Lorenzen i et brev af 1889 6/2: »Jeg husker ikke, om jeg har skrevet til Dem efter Landdagsvalget. Jeg satte Gustav Johannsens Valg igjennem ved selv at træde tilbage. De ved, jeg har kæmpet i flere Aar for at faa Posten besat, ja maatte bøde derfor ved Tabet af mine offentlige Poster i 6 Aar, men Opreisning fik jeg, og nu, da Mindretallet var bleven til Flertal, saa syntes jeg, at det var meget kjønnere at træde tilbage end selv at plukke Frugterne. Et andet Moment laa ogsaa bagved, nemlig at vi nu har meget lettere ved at holde Gustav Johannsen i Rigsdagen, da han faaer Diæterne (15 M[ark] daglig) i Landdagen« (Gustav Johannsen var kendt for jævnlige at være i pengetrang!).

Det var efter alt dette kun naturligt, at det tilfaldt Gustav Johannsen som Haderslev-egnens repræsentant at forestå afsløringen af mindstøtten for Laurids Skau i 1893. Han udtalte ved den lejlighed følgende:⁴ »Vi vil sætte Laurids Skau et særligt Mindesmærke, fordi han for os dernede har faaet en saa umaadelig Betydning, saa at det endnu kan kendes iblandt os. . . . Vi vil sætte ham et særligt Mindesmærke, der skal tale til kommende Slægter om, at vi Sønderjyder har forstaaet Laurids Skaus store Gerning. . . . Hans Minde lever i Folkets Hjerter, og Historien vil altid nævne hans Navn som en af vore bedste, om ikke den allerbedste af vore Sønner«.

Det var store ord, og selv om de var nok så ærligt ment, har der vel mellem de henved 7000 festdeltagere været dem, der i deres stille sind har tænkt, om der nu også var fuld dækning for dem. Givet er det i hvert fald, at den anti-skauske indstilling stadig havde grobund, især da i Haderslev vesteramt. Den kritiske indstilling over for Laurids og Peder Skau blev naturligvis ikke mildnet ved, at familien endnu samme år lod rejse en 3 meter høj sten i sort granit på Laurids Skaus grav lige syd for Gammel Haderslev kirke. Hidtil havde en enkel marmorplade smukt og stilfærdigt fortalt, at her var Laurids Skau og hans hustru jordet. Nu var det øjensynligt familien om at gøre at vise, at den afdøde ragede højt op over alle de andre, der var jordet på denne kirkegård. »Godt Navn dør aldrig«, »Efterslægten reiste denne Steen«, står der at læse på stenen, men hvor velment denne handling end har været, så har den dog kun kunnet virke provokerende på Laurids Skaus kritikere.

Havde Laurids Skau end ubestrideligt været stor i dyder, så fand-

„Den lille Skamlingsbanke-
støtte“ har man kaldt
mindesmærket for Laurids
Skau. I baggrunden skimtes
den egentlige Skamlings-
banke-støtte.
(Foto: Carl Gustav
Johannsen, Haderslev, 1969).

tes der dog også adskillige, som mest hæftede sig ved hans lyder. Man påstod, at hans karakter ikke havde været ganske pletfri, og glemte vel altimens, at det kunde man også sige om så mange andre. Laurids Skaus forhold til det smukke køn var vel det, man især vidste at fortælle historier om. Man vidste således at fortælle, hvorledes den galante Laurids Skau, når han fulgte en smuk dame til døren, kunde finde på at holde sin hat frem med ejermandens navn i. »Kan De læse, hvad der står her?« kunde han da efter sigende spørge, og uden at afvente svaret læste han med betoning af første led: »L. Skau!«^{4a}

Blandt de mere seriøse anker, som man mente at kunne fremkomme med, var hans skifte fra bonde til embedsmand. Det var dengang noget helt enestående og usædvanligt og måtte derfor næsten

*Gravstenen for
Laurids Skau
på Gl. Haderslev kirkegård.
Nedenunder ses den
lille marmorplade, der hidtil
havde pyntet graven.
I baggrunden
Gl. Haderslev kirke.
(Foto: Carl Gustav
Johannsen, Haderslev, 1969).*

naturnødvendigt føre til misundelse hos mange af hans samtidige. Ikke mindst folk ude vester fra har opfattet ham som én, der var lidt lovlig stor på det. I forvejen kunde det for disse være hårdt nok, at han var flyttet fra Sommersted til det frodige Haderslev østeramt, hvor han var blevet en af denne egns store gårdmænd.

Nøjagtigt det samme var jo tilfældet med Peder Skau til Bukshave i Fjelstrup sogn, og der er næppe tvivl om, at hans kritikere har ment at kunne genfinde adskillige træk fra det apokryfe Laurids Skau-billede, der med årene var skabt ved siden af det officielle. Offentligt til orde kom den slags anker imidlertid ikke. Det forbød simpelthen den danske bevægelses halvt illegale situation. Men tidens breve vidner klart om de brydninger, der foregik.

Og alligevel blev tavsheden brudt af en mand udefra. Det skete

i 1897 med udsendelsen af pastor Ludvig Hertels bog om hans far, Hans Wilhelm Hertel, der igennem mange år havde været præst ved tre landsbykirker umiddelbart øst og nord for Haderslev, først (1833-41) i Åstrup, senere (1841-48, 1850-67) i Moltrup og Bjerning. Ludvig Hertel, i mange år præst i Brenderup på Nordfyn, har naturligvis ved at skrive denne bog handlet ud fra de smukkeste motiver såsom sønlig kærlighed og hengivenhed, men det har nok samtidig ligget ham på sinde at rejse faderen et varigt æresminde, og dette har han vel følt så meget mere påkrævet, som Hans Wilhelm Hertels navn ikke findes indhugget på Skamlingsbanke-støtten, hvor ellers de store navne fra tiden, »da Sønderjylland vaagnede«, har fundet deres plads til evig amindelse og ihukommelse.

Skamlingsbanke-støtten var blevet rejst, mens Laurids Skau var formand for Skamlingsbanke-selskabet, og det er da kun naturligt, at man i familien Hertel har troet, at Laurids Skau stod bag ved den formentlige uret, der var blevet begået imod Hans Wilhelm Hertel. Den opfattelse har så meget lettere kunnet fæstne sig, som hverken Ludvig Hertel eller andre dengang havde adgang til det vældige brevstof fra disse år, der nutildags findes tilgængeligt for forskningen. Forholdet var simpelthen det, at man som rettesnor for, hvilke navne der skulde med på støtten, havde stillet som betingelse, at de pågældende — med Christian Flor som eneste undtagelse — skulde være fødte sønderjyder, og Hans Wilhelm Hertel var kommet til verden i Rønnebæk på Sydsjælland. At gøre Laurids Skau ansvarlig, endsige ene ansvarlig for denne vedtagelse, var derfor et skud i blinde. Det viser sig ovenikøbet, at Skau havde været villig til at tage Hertels navn med. Først havde man haft valget mellem H. J. Staal og H. W. Hertel og fundet det naturligt at foreslå Staal, hvis navn var så nøje knyttet til Skamlingsbankens historie, men — fortsætter Laurids Skau i et brev til Orla Lehmann — »hvis Monument-comiteen derimod maatte ønske eet Navn endnu, vil det være os en Glæde — paa nærmere Opfordring — at foreslaae Pastor Hertel«. ⁵ Laurids Skau kan vel derfor anses for at have været sagesløs, hvad denne mistanke angår.

Der havde tværtimod hersket det bedste forhold mellem den gamle Hertel og den unge Skau. Skau havde jævnligt sin gang i Moltrup præstegård, og i 1847 havde han datteren Mine Hertel med på en af sine mange rejser til København. Skau rejste da med

Hans Wilhelm Hertel.

Bidrag til

den sønderjydske Folkevækkelses Historie.

Af

Ludvig Hertel.

Odense.

Milo'ske Boghandels Forlag.

Milo'ske Bogtrykkeri.

1897.

*Titelblad til Hans Wilhelm Hertel:
Bidrag til den sønderjydske Folkevækkelses Historie.
Hos Milo i Odense blev der på den tid trykt mange folkeligt-historiske
og religiøse bøger med grundtvigsk præg.*

egen befordring. »Det turde jo være farligt nu, da jeg har overgivet til Din Varetægt det Kjereste, jeg eier. Af Dit eget og Mines Breve seer jeg, hvor godt og hvor troligt du sørger for hende og fører hende til al den Glæde, som maa være det unge Hjerte kjert«, skriver H. W. Hertel^o ved den lejlighed, og i krigens år, da Skau og Hertel levede som flygtninge på hver sit sted, beder Laurids Skau Hertel hilse Mine og tilføjer: »Jeg vilde ønske, jeg en luun Aften kunde stikke mit velbekjendte Gesicht ind ad Din Stue. Skulde jeg i min Glæde falde Eder Alle om Halsen og hændelsesviis endog tilliste mig et Kys i Hidsigheden, saa havde jeg da strax en Leilighed til at bede

Ludvig Hertel, 1844-1909, hørte til de elever fra Haderslev Latinskole, der som følge af krigen i 1864 forlod skolen med et vidnesbyrd om modenhed og egnethed for et universitetsstudium. Som ung teologisk kandidat var han en kort tid lærer i Kolding, men fik efter at have været præst forskellige steder sin længste tid som sognepræst i Brenderup på Fyn fra 1888 til 1909.

om Forladelse, samt tillige til at see en af de unge Damer rødme langt ned i Halsen«.

Et brev fra et årstid senere tyder ligeledes på det nære venskab, der rådede mellem bonde og præst. Skau skriver her: »Heida Du! Her er jeg! Men hvorfor Satan har Du ikke en eneste Gang skreven mig til? Du vidste dog godt, hvor jeg var, medens jeg ikke kunde vide, hvor en saadan omflakkende Prædikemand som Du stak i Verden«.⁷

Breve af den art har Ludvig Hertel kendt fra familiens gemmer, og der er den forskel mellem ham og hans brødre og så deres gamle far, at sønnerne havde oplevet den grundtvigske vækkelse. For dem har breve af den anførte slags været til forargelse og har kun kunnet fremme en vis misstemning ved mindet om Laurids Skau. Det samme gælder de breve, der i Laurids Skaus sidste leveår blev vekslet mellem ham og en anden af gamle Hertels sønner, Reinhold Hertel. Den unge mand havde søgt at retfærdiggøre de nye tilstande på Rødding Højskole, som i løbet af Sofus Høgsbros tid som forstander var blevet en udpræget grundtvigsk skole, men Skau lod sig ikke belære

og skrev i sit svar, at »man ikke slipper igennem Livet med at synge selv de meest nationale Viser. Det nytter ikke, at man uddanner Ungdommen til Føleri for gamle Danmark. Man maae ved Siden deraf gjøre de Unge til praktisk nyttige Borgere. . . . Jeg veed meget vel, kjære Hertel! at De selv er Grundtvigianer, men jeg har derfor ikke villet tilbageholde min deelviis strenge Dom om disse, fordi jeg hader Hovmod og Intolerance som Pesten, og fordi det ikke kan skade Dem at kjende netop den Kræftskade, der vil opæde Partiet med alle dets gode Sider, saasnart den gamle Pave er død. . . . Forhaabentlig vil De see af det Hele, at jeg vistnok ikke godt forsoner mig med den Art Mennesker, som stille sig op paa Gader og Stræder og udraabe: »Jeg takker Dig, Gud, at jeg ikke er som andre Mennesker eller som denne Tolder« o. s. v., men at jeg paa den anden Side gjerne gaaer 2 Skridt, naar Grundtvigianerne gaae eet, naar dette kan føre til det store Maal: »Folkets Oplysning og Forædling«.⁸ Laurids Skau viser sig her tydeligt nok som oplysningstidens rationalist, mens hans modpart, den unge Hertel, tilhørte det nye slægtled, der ikke blot havde oplevet den nationale, men også den kristelige vækkelse. Der er derfor efter dette ingen tvivl om, at afstanden mellem Laurids Skau og Hertels børn med årene var vokset, og at det ikke just var et strålende minde, Skau havde efterladt sig hos disse. Det er vel alt dette, som det er nødvendigt at have for øje, når man vil bedømme baggrunden for fremkomsten af Ludvig Hertels bog »Hans Wilhelm Hertel« i 1897.

Det er synd at sige, at denne bog forblev upåagtet. Tværtimod! Og det sørgede ikke mindst bogens egen forfatter for! I »Højskolebladet« offentliggjorde han nemlig i november-december 1897⁹ en art mindeartikel om rigsarkivar A. D. Jørgensen, der netop var død i det selvsamme efterår (den 5. oktober 1897). »A. D. Jørgensen, hans første Fremtræden og sidste Udtalelser«, hedder den, og Ludvig Hertel benyttede den her givne lejlighed til at offentliggøre en række breve, som han havde modtaget fra A. D. Jørgensen i forbindelse med udarbejdelsen af bogen om faderen. Rigsarkivaren havde i månederne før sin død vist Hertel den godhed at gennemlæse hans manuskript, og det var vel ikke mindst for at henlede opmærksomheden på dette, at han skrev artiklen om sin tilknytning til A. D. Jørgensen. Bogen om faderen Hans Wilhelm Hertel havde dermed ligesom fået »det blå stempel«, og det var derfor kun natur-

ligt, at Ludvig Hertel tilegnede sin bog til A. D. Jørgensen, »Sønderjydernes Historieskriver«. Ligesom rigsarkivaren havde taget forskellige historiske personers virke op til revision (Christian VIII f. eks.), således havde Hertel nu selv i al beskedenhed ydet et bidrag til en ny vurdering af de personer, der skabte den nationale bevægelse i Sønderjylland, og hans bog har derfor som undertitel: »Bidrag til den sønderjydske Folkevækkelses Historie«.

Efter denne forfatterens forhåndsomtale af sin egen bog, gik der nu nogle måneder, før indholdet af Hertels bog kom til almindelig kundskab. Det skete i form af en anmeldelse i »Højskolebladet«,¹⁰ det organ, der på den tid på det nøjeste fulgte den folkelige og nationale litteratur, der kom på markedet, og her hedder det: »Det er ikke saaledes, at Forfatteren idealiserer sine Personer. Nei tværtimod. Han fremhæver alle deres Fejl og det til Tider endog noget stærkt«. »Men det regner jeg ubetinget som et Gode«, føjer anmelderen F. Br[uun] til.

Det mente Peder Skau imidlertid langt fra, og han mente tilmed, at sandheden var blevet stærkt fordrejet. Det fremgår meget tydeligt af de randnoter og bemærkninger, som findes i hans eget eksemplar af Ludvig Hertels bog. Ingen kan ved synet af disse notater være i tvivl om, at han er blevet rigtig godt gal i hovedet under læsningen af denne bog.

Ikke mindst kommer Peder Skaus harme frem, når Ludvig Hertel finder anledning til at hævde, at Laurids Skau havde mistet bøndernes tillid, f. eks. s. 137, hvor der er tilføjet: »Har aldrig været Tilfældet og behøvedes heller ikke«, og s. 144, hvor der i marginen ud for »voksende Mistillid til Skau« står tilføjet: »atter L. Hertels Løgn«; ligeledes s. 160 nederst, hvor det hedder, at L. Skau ikke var med, »et Udslag af Bøndernes Mistillid«: »Nej, det var Aftale, at Agitatorerne den Gang skulde være udenfor«. Noget bittersødt hedder det nedenunder den skildring, som Pauline Kirstine Seidelin, senere apoteker Aggersborgs hustru i Haderslev, har givet i samme bog, s. 132-137: »Den jyske Pige skulde for sin egen Skyld hellere have ladet dette Æventyr fare!« Ord som »Løgn«, »Sladder«, »fordrejet«, samt spørgsmålstejn og udråbstegn kompletterer det indtryk, som Peder Skau har fået ved læsningen af Ludvig Hertels bog.¹¹

Sønderjydske Aarbøger

1889.

Første Bind.

Udgivne

af

H. P. Hanssen-Nørremølle, Gustav Johannsen
og P. Skau.

Flensborg.

I Hovedkommission hos Gyldendalske Boghandel, Kjøbenhavn,
for Danmark, Norge og Sverrig.

Trykt hos C. K. Thillerup, Flensborg.

Titelbladet til Sønderjydske Aarbøgers første årgang. Til og med årgang 1913 figurerer P. Skau som en af udgiverne. Om baggrunden for årbøgerne kan der læses i Sønderjyske Årbøger 1964.

Hvad der imidlertid måtte synes endnu værre for ham, var, at Ludvig Hertel nok så frejdigt havde skudt sig ind under A. D. Jørgensens autoritet som »Sønderjydernes Historieskriver«. Dette kunde kun øge Peder Skaus vrede og give ham den opfattelse, at han stod over for en art konspiration, der havde til formål at sværte hans afdøde broders minde. Han havde allerede i forvejen, ligesom flere andre af sine samtidige, følt ubehag ved A. D. Jørgensens nu så anerkendte arbejde for at rehabilitere Christian VIII. Skønt Peder Skau selv stod opført som redaktør på titelbladet af »Sønderjydske Aarbøger«, var det netop her, A. D. Jørgensens første bidrag til en ny forståelse af Christian VIII og hans tid var udkommet, nemlig

artiklen »Kristian VIII og Nordslesvig« i 1894 og 1895. At det ikke var sket helt uden indsigelse fra Peder Skaus side, ses af et par linjer fra A. D. Jørgensen til H. P. Hanssen,¹² skrevet 1895 31/5: »Morten Eskesen mente, at Peter Skau vilde skrive mod mig i årbøgerne. Lad ham i det mindste vente, til jeg er færdig med aktstykkerne. Har han så lyst til at få sin broder set efter i sømmene, skal jeg gerne tjene ham deri, men det vil næppe blive til glæde«.

Så vidt kom det nu ikke, men det lille intermezzo vidner om, at der havde hersket kold luft mellem A. D. Jørgensen og Peder Skau. Nu efter fremkomsten af Ludvig Hertels bog og af hans mindeartikel om A. D. Jørgensen kunde denne misstemning kun vokse, og i sin harme og vel også i sin kvide henvendte Skau sig da til sin politiske fortrolige gennem mange år, stiftsskriver H. R. Hiort-Lorenzen i Roskilde, og denne sendte ham 1897 30/12 følgende svar: »Hertels Bog om hans Fader har jeg ikke seet. . . . At Hertel vilde skrive en daarlig Bog, var jeg paa Forhaand overbevist om. En god Bog kan det forvirrede Menneske ikke skrive!«

Også fra anden side er der blevet talt nedsættende om Ludvig Hertels personlige kvalifikationer og det vel at mærke ganske uden forbindelse med den her omtalte sag. Det er pastor Mørk Hansen i Vonsild, der i sine »Livs-Erindringer«¹³ omtaler, at den unge Ludvig Hertel gjorde kur til en af datterens lærerinder, »men hun fandt med Føje, at der i hans Væsen var noget latterligt, og at han havde alt for store Tanker om sig selv«. Nu er det nok tænkeligt, at Mørk Hansens bedømmelse kan være påvirket af, at han vidste, at Hertel var grundtvigianer. For en gammel højkirkepræst af mynstersk-martensensk støbning var det noget nær det værste, man kunde blive. Som grundtvigsk præst nåede Ludvig Hertel med tiden et vist ry, ikke mindst på grund af sit virke for Santalmissionen.¹⁴ Bogen om faderen gav ham derimod ikke det attræde historikernavn. Den skulde tværtimod gøre ham til genstand for megen strid og føre ham ind i en alvorlig og noget pinlig polemik, og den slags fristede ikke til gentagelse.

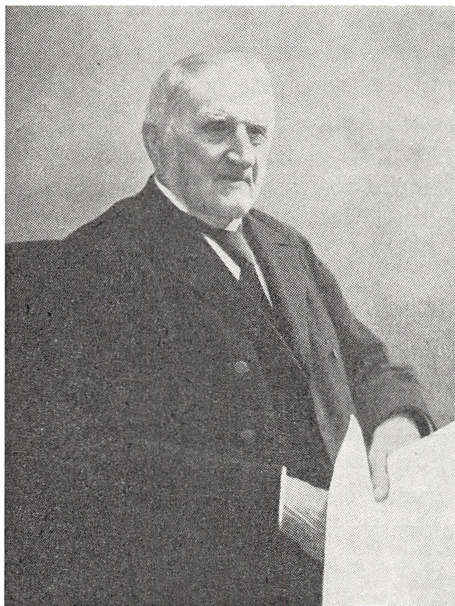
Den første, der offentligt opponerede imod den nye bog, var lærer J. A. Kloster,¹⁵ en søn af Laurids Skaus gamle lærer i Sommersted og selv fra sin ungdom af en nær ven af familien Skau. Kloster påtalte meget kraftigt, at det »mange Steder i Bogen uden Føje gaar ud over Laurids Skau. Med den ene Haand klapper Forfatteren, med den

anden napper han. Mange af Nappene er saarende for L. Skaus Eftermæle. Blandt det groveste er, at Forf[atteren] gør Faderen til Bøndernes Fører, medens L. Skau var det, ja gaar endog saa vidt, at han paastaar, at Bønderne havde forladt denne«.

Klosters arbejde blev hurtigt opfattet som bestilt arbejde, og det var det også, men snart efter rykkede også selveste Peder Skau frem med en harmdirrende indsigelse,¹⁰ og dermed var en hel polemik i gang, idet Ludvig Hertel nu måtte ud af busken og give et svar,¹⁷ hvilket førte til, at Peder Skau nok engang greb pennen for at fremsætte nogle »Afsluttende Bemærkninger«,¹⁸ som det hedder i slige affærer. Det, Peder Skau særligt slog på, var Hertels alt i alt nedsettende vurdering af Laurids Skaus virke. »Med en Udførlighed og Gaaen i Enkeltheder, der maaske var en bedre Sag værdig, søger Ludvig Hertel at nedsætte Laurids Skaus Betydning. . . . At en ung Mand som Laurids Skau ikke kunde blive staaende uanfægtet paa den Piedestal, hvorpaa det hele danske Folk i de første Aar af hans offentlige Fremtræden stillede ham op, er naturligt, og der maatte komme en vis Dalen efter en saadan Rus, men var det ikke mere Lovprisernes end den forgudedes Skyld?« Heri kan man vel kun give Peder Skau medhold.

I forbindelse med den stedfundne polemik modnedes hos Peder Skau planen om at få udarbejdet et historisk værk om Laurids Skau, og det skulde vel at mærke blive et værk, der ud i fremtiden kunde stå som et ærefuldt minde om broderens bedrifter, og som kunde tjene til at lukke munden på hans kritikere. Endnu inden årets udgang havde han haft lejlighed til at drøfte sagen med H. P. Hanssen, der viste sig forstående over for hans problem. Det samme var tilfældet med H. R. Hiort-Lorenzen, der i sit brev af 1897 30/12 anbefalede ham at henvende sig til Johan Ottosen, Gustav Johannsens svigersøn. Det hedder her: »Den, der i Øieblikket kunde gjøre det Stykke Arbeide bedst af de Yngre, er Johan Ottosen. Hvad han skrev om min Fader, var godt, og jeg skulde tro, at han maatte kunne skrive lige saa godt om Laurids Skau«.

I sin nytårshilsen til sønnen, Jens Pedersen Skau, afsendt 1898 1/1, så Peder Skau sig derfor i stand til at aflægge følgende beretning om situationen: »H. P. Hanssens Udsagn er jeg glad ved, thi han har Indflydelse paa Grundtvigianerne. Vil »Højskolebladet« ikke tage den omtalte lille Meddelelse, lad dem saa lade være. Vi skal nok faa

*Peder Skau, 1825-1917,
en af Haderslevegnens førende
politiske skikkelser, ejer af gården
Bukshave i Fjelstrup sogn.*

Ram baade paa A. D. J[ørgensen] og Pjaltan, den ondskafulde Ludvig Hertel. Hjort-Lorentzens Henvisning til Johan Ottosen er jo god nok, men det kommer jo an paa, om han har Tid, thi det vil blive et anderledes gigantisk Arbejde, idet Materialet strækker sig fra hans 20. Aar, og da Laurids Skau korresponderede med det halve Danmark i al den Tid og i meget forskjellige Retninger, med den danske Sag som Hovedsag«.

Men snart indløb der til Peder Skau en række svar på de beklagelser, han åbenbart havde givet udtryk for i anledning af udsendelsen af Ludvig Hertels bog. Redaktør Jens Jessen, »Flensborg Avis«, skrev således 1898 3/1 bl. a. følgende: »Laurids Skau bliver den, han er, alligevel. Jeg forstår godt, det kan være ærgerligt for Dem, så længe det står på, men af den grund at søge at få udgivet et modskrift mod Hertel synes mig ubetimeligt. Ellers vilde der for øjeblikket næppe være nogen mere passende mand dertil end pastor Richard Petersen, der har skrevet om Kingo, Steffens og flere andre mænd.

Derimod vilde der ikke kunne indvendes noget imod, at De udgav breve til og fra Laurids Skau. De vilde tale for sig selv. Dette vilde

uden tvivl være både det værdigste og det, der gør bedst virkning«.

Så vidt Jens Jessen. Det var kloge ord, thi kun en brevudgave er i stand til uden tilsætning af nogen art at give billedet af manden i hans virke og under de kår, som nu engang var blevet ham til del.

H. P. Hanssen var det højst ukært, at A. D. Jørgensens navn var blevet inddraget i denne noget pinlige polemik. Alle kendte det nøje venskab, der havde bestået mellem ham og den så pludseligt afdøde rigsarkivar. Det kunde måske endda føre til, at Peder Skaus uvilje mod Ludvig Hertel og A. D. Jørgensen kunde blive overført på ham selv. Han fandt det derfor nødvendigt at oplyse Peder Skau om, hvorledes A. D. Jørgensens stilling til sagen efter hans opfattelse måtte have været. Om han har nået sin hensigt, ved vi ikke, men der er ingen tvivl om, at Peder Skau er blevet glad over at erfare H. P. Hanssens holdning til denne sag. I flere af de politiske situationer, der efter den tid dukkede op på vort hjemlige firmament, var Peder Skau at finde blandt dem, der støttede H. P. Hanssen.

I sit brev, dateret 1898 3/4, skriver H. P. Hanssen følgende: »Pastor Hertel har efter min Mening ikke blot gjort sig skyldig i grove Taktløsheder i sin Bog, men ogsaa i en historisk saavel som politisk set uforsonlig Fremstilling. Flere Afsnit i hans Bog og ligesaa hans Offentliggjørelse af A. D. Jørgensens under hans Sygdom hurtigt henkastede Breve har vakt almindelig Misbilligelse i vide Kredse. Jeg har personlig især ærgret mig over, at A. D. Jørgensens Navn nu efter hans Død skulde misbruges paa denne Maade og ved et falskt Skin støtte en ensidig Opfattelse, som han ikke delte. Jeg har saa ofte haft Lejlighed til at tale indgaaende med A. D. Jørgensen om Lavrids Skau og ved derfor af egen Erfaring, at han, om han end kunde lade skarpe kritiske Ytringer falde om ham ligesaa fuldt som om saa mange andre historiske Personer, der har været Gjenstand for hans kritiske Studium, dog vurderede hans Ævner saa vel som hans Arbejde og hele historiske Betydning overordentlig højt. Det er derfor ogsaa for mig hævet over enhver Tvivl, at han vilde have nedlagt en bestemt Protest imod den Misbrug, Hertel har gjort sig skyldig i, ved at fremdrage fortrolige under en bestemt Sindsstemning fødte Ytringer paa en Maade, der maa give dem en ganske anden Betydning end den tilsigtede«.

Også fra J. N. H. Skrumsager indløb der et brev, men baggrunden for dette var af en noget mere pinlig og personlig art. Det var nem-

lig kommet Peder Skau for øre, at man på Bejstrupgård i København var fremkommet med nogle ytringer om Laurids Skaus glæde ved et godt bæger. Skaus broderdatter, Marie Skau Petersen på slægtsgården i Sommersted, havde refereret disse udsagn på Buks-have, og den slags har naturligvis ikke kunnet stemme Peder Skau mildere. Skrumsager måtte derfor 1898 11/2 rykke ud med efterstående nærmere forklaring:

»Med hensyn til Din broder og Maries udtalelser af min opfattelse af ham, da må hun have forstået mig forkert. Jeg har aldrig kaldt ham for fordrukken, men sagt, at det var, hvad hans samtidige sagde om ham, at han ofte tog sig et glas mere, end godt var. Og på de to udtalelser er der jo betydelig forskjel. Jeg beklager meget, at jeg ikke fik kjende ham personlig, som jeg ellers har så stor ærbødighed for. Hvad jeg imidlertid ved, var jo det, at han som et skud ud af bondeæt var noget af det betydeligste i hans tid og på den plads, han var sat til at virke, men samtidig tror jeg også nok, at han var barn af sin tid og sagde sjælden nej til et godt glas i et behageligt selskab, og da hans stilling førte det med sig, at han tiere end nogen anden af hans samtidige kom i godt selskab, så fik han derved flere glas, end han egentlig havde godt af. Men det er ikke at være fordrukken! Jeg har jo nu kjendt både Dig og Din broder Eskild i omtrent tredive år. I har jo nok kunnet have Eders glas med i et godt selskab, men jeg har endnu aldrig set, at I ikke kunne holde op i tide eller havt følelse af, I drak med lyst, men kuns for at være tilstede, hvor både alvor og gammen sad hyggelig sammen. Når jeg derfor skal drage en nogenlunde logisk slutning, som jeg gjerne vil skulde passe også på Eders store broder, da er det den, at han i forhold til det muntre lag og gode selskab teede sig som en af Eder, men kom for ofte med ifølge hans betydning og hele stilling«.

Altimens havde Peder Skau modtaget et delvist afslag fra Johan Ottosen på den opfordring til at skrive en bog om Laurids Skau, som han havde sendt efter forslag fra H. R. Hiort-Lorenzen. Dette meddelte han denne 1898 17/2 i et brev med følgende ordlyd:

»Kjære Etatsraad! Idet jeg oversender Johan Ottosens Brev, beder jeg Dem give mig et Raad, om jeg skal henvende mig til en anden eller, hvad jeg har mest Lyst til, vente, ind til han kan faa Tid der til, saa meget mere, som jeg hos Justitsraad Bruun i Det kongl. Bibliotek saa [Laurids Skaus i 1885 afdøde søn] P. L. Skaus egen

Haand for, at hans Faders Papirer ikke maatte benyttes før Aar 1900. Dermed er vel ikke sagt, at der nok kan skaffes Adgang til dem, naar der ikke udkommer noget offentlig.

Alle, som jeg talte med, da jeg sidst var i Kjøbenhavn, anbefalede lige som De selv, at Ottosen var den, der bedst kunde gjøre det. Jeg forudsætter ogsaa, at han har venligt Sindelag lige over for min Broders Minde. Jeg vilde f. Ex. aldrig have havt A. D. Jørgensen til at røre min Broders Papirer, thi han vilde da yderligere have benyttet samme som Løftestang for Chr. VIII, hvor det med Rette eller Urette kunde ladt sig gjøre.

Der kommer hver Dag Breve, som Laurids har skrevet til forskjellige. Min Opfordring [om at indsende breve fra Laurids Skau] har altsaa frugtet. Men naar det vil tage saa lang Tid, inden de benyttes, er det vist bedst, at jeg afskriver dem lige saa frit, som de ankommer, og sender Originalerne Retour.

Heldigvis har jeg hans Breve til Sønnerne, som er fortrinlige og kaster et smukt Skjær paa ham, særlig dem til Peter,¹⁹ da han var i Kjøbenhavns Politiret, idet de er saa uforbeholdne og dog indeholder betydelige Meddelelser om hans Gjøren og Laden til forskjellige Tider herovre, samt om Personligheder.

Jeg har lejet et Aflukke til de vigtigste af hans Breve og Papirer i Hvælvingen i Had[erslev] Bank, hvortil jeg har Nøglen. Jeg turde ikke andet, da jeg jo boer under Straatag.

Vil De nu være saa venlig og meddele mig Deres Mening og saa sende hoslagte Brev tilbage, da jeg saa skriver til Johan Ottosen.

Med venligst Hilsen til Deres Frue og Søster og Deres Børn tegner sig

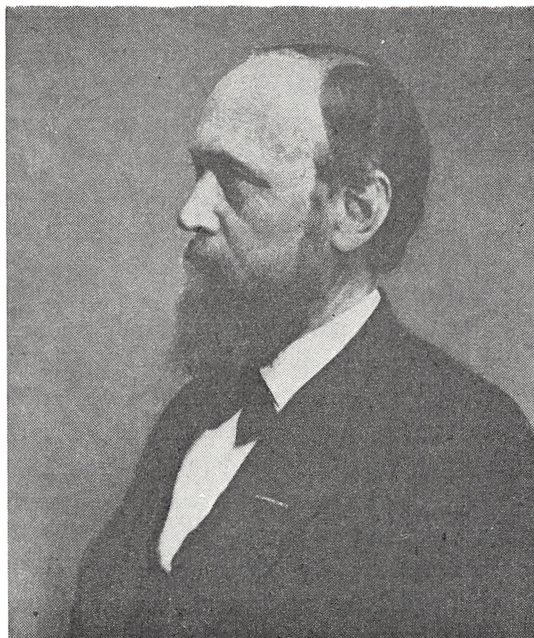
Deres forbundne P. Skau«.

Efter dette brev hører man ikke mere Johan Ottosen nævnt som forfatteremne til en bog om Laurids Skau. Han var netop i disse år optaget af at skrive sit livs hovedværk, den fortrinlige »Vor Historie« i tre bind, der vel må anses for at være det mest vellykkede forsøg på en almentilgængelig fremstilling af de nordiske folks historie. Alt dette har selvsagt lagt så meget beslag på hans kræfter, at han har måttet sige definitivt nej til opfordringen om at skrive en Laurids Skau-biografi. Efter den stedfundne polemik har det vel næppe heller været en opgave, der har kunnet friste.

Jens Jessens forslag om at gøre Richard Petersen interesseret i opgaven synes ikke at være blevet nærmere drøftet. Som en slags sted-søn af rektor Thrige i Haderslev havde Richard Petersen ganske vist tilbragt en del af sin drengetid og tidligste ungdom i Sønderjylland, men det, der særlig fangede hans forfatterinteresse, var tiden omkring 1800-tallet og især personer med tilknytning til både dansk og tysk åndsliv. Madame de Staël Holstein, Jens Baggesen og Sofie von Haller, samt Johan Kaspar Lavater hed nogle af de skønånder, som han i disse år syslede med, men de lå unægtelig en kampens og stridens mand som Laurids Skau uendelig fjernt.

Mærkeligt nok synes Peter Lauridsen fra Jegerup ved Vojens ikke straks at være kommet i søgelyset som den forfatter, der burde skrive den attråede Laurids Skau-biografi. Han havde ellers ved siden af sin gerning som kommunelærer, senere skoleinspektør ved det københavnske skolevæsen gjort sig kendt som en ganske habil historisk skribent. Peder Skau har givetvis kendt noget til ham, men han har vel ment at burde holde sig på afstand af ham. Det kan skyldes, at P. Lauridsen som en af de første havde kritiseret den sprogpolitik, som man i årene mellem de to slesvigske krige havde ført i sognene syd for linjen Flensborg-Tønder,²⁰ men snarere skyldtes det vel, at han har anset ham for at være knyttet til kredsen omkring A. D. Jørgensen. Denne havde Lauridsen rigtignok også hjulpet med redaktionen af »Sønderjydske Aarbøger« i de første år af dette tidsskrifts eksistens, men dette samarbejde måtte ophøre, ifølge A. D. Jørgensen, fordi P. Lauridsens kritik af de indkomne bidrag forekom ham alt for doktrinær og overlegen.²¹

At afstanden mellem A. D. Jørgensen og P. Lauridsen havde vokset sig større med årene, vidner en artikel i »Tilskueren« 1898 om. P. Lauridsen fandt her lejlighed til at sigte den afdøde rigsarkivar som den hovedansvarlige blandt dem, der i disse års sønderjyske litteratur havde påtaget sig at give en ny vurdering af de mænd, som havde haft deres virke i den nationale vækkelses år. »Levneds-skildrere er meget nyttige«, skriver P. Lauridsen videre, »men ofte også ret ubillige Historieskrivere; de betages let af et biografisk Elskeri, der gør dem blinde for andres Fortjeneste og sommetider fører dem helt ud i det urimelige. Saa stadses Kong Kristian VIII op til en national Politiker af høj Rang, saa trykkes der om Hjort Lorenzens Pande en Laurbærkrans, hvis Blade ikke alle er lige ægte,

*A. D. Jørgensen, 1840-97,
„Sønderjydernes Historie-
skriver“, virkede siden 1882
som geheimearkivar (siden
1889 rigsarkivar), initiativ-
tager til Sønderjyske
Årbøger. Som historiker tog
han til genmæle mod den
nationalliberale tids
historieopfattelse.*

og saa rejser Pastor Hertel sin Fader en Bautasten, der vilde have staaet sikrere og mere blank, hvis han havde ladet Flors Hæder uanfægtet«.»

De få linjer lader ane, at P. Lauridsen også havde sin helt, nemlig Christian Flor, men ellers er hans sidehug til A. D. Jørgensen (på grund af Christian VIII), Johan Ottosen (Peter Hiort Lorenzen) og Ludvig Hertel jo åbenbar nok. Han havde eftertrykkeligt dementeret alle påstande om, at han hørte til A. D. Jørgensens kreds, og da han derfor selv henvendte sig til Peder Skau for at bede om til-ladelse til at se Laurids Skaus brevarkiv i Det kongelige Bibliotek i København, havde denne intet at indvende herimod, og det så meget mere, som P. Lauridsen i sit brev af 1900 27/9 forstod at forme sit ønske i efterstående, særdeles velvalgte ord:

»Maaske vil De endnu erindre, at jeg i Foraaret fortalte Dem, at jeg forberedte Udgivelsen af en Fremstilling af Prof. Flors Betydning for Nordslesvig fra 1837 til 1848. Jeg har i dette Øjemed gjort en Del Studier og samlet et stort Materiale, navnlig Breve til og fra

Flor, men savner Kendskab til de Breve, som han vekslede med Deres Broder, L. Skau. Jeg har talt med Bibliothekaren ved det st[ore] kgl. Bibliothek (f. T. Hr. Weeke) derom, og han mener, at jeg fra Bibliothekets Side kan faa Adgang til disse *Flors* Breve iblandt Laurids Skaus efterladte Papirer, hvis den afdødes Familie (altså vel først og fremmest De) ikke havde noget derimod og skriftlig vilde give mig en Bemyndigelse til at se dem. . . . Det følger af sig selv, at disse Breve ville blive benyttede med den største Skønsomhed og med Udeladelse af alle Enkeltheder, der ikke have historisk Værd eller kunde være saarende for Familien.

Jeg antager forøvrigt, at min Opfattelse af den Tids Begivenheder og Personer er saa sympathetisk, at De ikke behøver at frygte nogen ensidig eller skæv Dom over Deres Broder, og jeg mener desuden, at *Flors* Breve til ham, navnlig 1842-44, maa indeholde en Rigdom af Oplysninger baade om Deres Broders store Evner og Betydning for den danske Sag og om Udviklingen i det hele, saa at en fuld Opklaring af Skaus og *Flors* Samarbejde i disse Aar nu ikke alene er ønskeligt, men endogsaa ret nødvendigt. Som født Nordslesviger bortgiver jeg selvfølgelig ikke en Tøddel af den Ære, der med Rette falder paa vor egen lille Folkedel, og Laurids Skau vil dog alle Dage blive staaende som en af de dygtigste og mærkeligste Skikkelser, Nordslesvig hidtil har fostret.«

Ikke mindst efter at have læst den sidste del af dette brev må det have stået Peder Skau klart, at her var den historiker, han søgte: en mand, fra hvem man ikke behøvede at frygte »nogen ensidig eller skæv dom« over Laurids Skau. At P. Lauridsen allerede på det tidspunkt havde vovet sig frem med nogle alt andet end smigrende vendinger om Laurids Skau, har broderen på Bukshave nok ikke vidst. Han har næppe været læser af »Aarbog for dansk Kulturhistorie«. ²³ Efter nogen overvejelse besluttede Peder Skau sig derfor til at anmode P. Lauridsen om at påtage sig den opgave at skrive en bog med Laurids Skau som hovedperson.

P. Lauridsen stiledede imidlertid videre. Han drømte om at blive den historiker, der skildrede hele den nationale vækkelsestid fra 1830 til 1864, og her vilde Laurids Skau jo rent naturligt komme til at indtage en fremtrædende plads. Snart måtte han imidlertid indse, at det ikke vilde blive ham muligt at få kendskab til brevarkiverne

efter 1850, og 1901 20/11 satte han Peder Skau ind i dette sagforhold ved følgende brev:

»Friskolen i Husumgade, d. 20de Novbr. 1901.

Kære Hr. P. Skau!

Det har taget mig nogen Tid at blive klar over det ærefulde Hverv, som De har stillet mig, og at gennemgaa Deres afdøde Broders Papirer, saaledes at jeg kunde danne mig en foreløbig Anskuelse om det Arbejde, som deres Bearbejdelse vil kræve. Jeg maa da straks bemærke, at Laurids Skaus Papirer væsentlig kun indeholde Breve, ikke i nogen fremtrædende Grad samlede Afhandlinger, og at disse Breve ikke kunne forstaaes uden et meget nøje Studium af Tidshistorien. Fra Slutningen af 1842 og til 1864 er Deres Broders Levned saa afgjort kædet med ind i Nordslesvigs nationale Udvikling, at en Biografi af Laurids Skau nødvendigvis maa forme sig til en Fremstilling af den nævnte Udvikling, hvis Biografien skal have Fylde og Værd.

Dette paavirker i højeste Grad min Stilling til Sagen. Jeg magter at skrive den nationale Udviklingshistorie fra 1830 til 1848, fordi alle væsentlige Kilder der staa til min frie Raadighed, og et saadant Arbejde, hvori der ogsaa paa det mest indgaaende tages Hensyn til Laurids Skaus Virksomhed, vil forhaabentlig fremkomme fra min Haand i Løbet af et Aars Tid.

Men efter 1848 ere Vanskelighederne meget store. Rigsarkivets Akter efter denne Tid ere ikke tilgængelige, heller ikke har jeg hidtil kunnet faa Adgang til afdøde Etatsraad Regenburgs Papirer (o. en Snes Pakker), Regeringens Opfattelse og Fremgangsmaade kan derfor kun højst overfladisk belyses, og jeg har — som naturligt er — ikke i den korte Tid kunnet forskaffe mig et Skøn over, hvorvidt Deres Broders Brevskaber, og hvad der foreligger i den trykte Litteratur, vil være tilstrækkeligt til at give et tilforladeligt Tidsbillede.

Intet skulde være mig kærere end, om det maatte forundes mig — opvokset i Nordslesvig til mit 20. Aar og gennemtrængt af den særegne Danskhed, som særlig ved Deres Broders og Prof. Flors Hjælp gennemtrængte næsten alle — at skildre vor nationale Kamp fra 1830 til 1864, men jeg kan paa den anden Side ikke lægge Skjul paa, at denne Opgave ikke vil kunne løses blot ved en Biografi af Laurids Skau. Jeg henvender mig derfor til Dem om at faa frie Hænder. Jeg vil gaa i Lag med en Bearbejdelse af Deres Broders Breve (som jeg

har gennemarbejdet Flors, Kochs, Prof. Paulsens, Fischers o. fl. a. Samlinger) ikke for at skrive deres Biografi, men for at skildre hele Udviklingen, hvori de greb ind. Det er muligt, det er vel endogsaa sandsynligt, at Deres Broder fra 1853 til 64 fortjener en monografisk Behandling, og det skal da være mig kært at udarbejde en saadan med al den Sympathi, jeg raader over for den første »nordslesvigske« Bonde, men noget bestemt Løfte kan jeg ikke afgive i denne Retning.

Endnu skal jeg dog erklære, at jeg vil gaa til dette Arbejde uden egen Ærgerrighed. Jeg hader af min ganske Sjæl den Forfatter[for]-fængelighed, der søger at vække Opsigt paa den sande Histories Bekostning. Det er ikke umuligt ved Hjælp af Deres Broders Breve til Flor fra 1843-45 at vække en forargerlig Opsigt, ja, jeg anser det endogsaa for ønskeligt, at disse Breve foreløbigt bliver i Familien (o: mellem os Nordslesvigere), og Bibliothekar Lange har erklæret, at han vil holde alle andre borte fra dem, hvis jeg (eller en anden efter deres [= Deres] Anvisning) bemyndigedes til at bearbejde dem. Jeg maa derfor bede Dem om at bestemme Dem. Jeg tør ikke love at skrive en Biografi af L. Skau, men jeg har til Hensigt, hvis mine Kræfter slaa til, at give en samlet Fremstilling af den nationale Bevægelse i Nordslesvig fra 1830 til 64, og i denne at tage tilbørligt Hensyn til L. Skau. Hvis De er tilfreds dermed, imødeser jeg et Par Ord fra Dem, og samtidig vilde det glæde mig meget fra Deres Haand at modtage en Karakteristik af Deres Broder som Menneske og Politiker.

Med venlig Hilsen forbliver jeg

Deres hengivne P. Lauridsen.«

Med dette brev var temaet i virkeligheden anslået for P. Lauridsens store livsværk, »Da Sønderjylland vaagnede«, og værkets tidsmæssige begrænsning til årene fra 1830 til 1848 var ligeledes nu afgjort. En Laurids Skau-biografi måtte familien finde sig i foreløbigt at give afkald på, men det har været Peder Skau indlysende, at dette tidsrum af Sønderjyllands historie overhovedet ikke lod sig behandle, uden at man også kom ind på Laurids Skaus livshistorie og gav ham en central placering. Intet var derfor naturligere end at give P. Lauridsen tilladelse til at benytte Laurids Skaus brevarkiv. Nu var man jo også ude over året 1900, som Laurids Skaus søn havde fastsat som skæringsår for arkivets benyttelse.

Peter Lauridsen, 1846-1923, kom som ung optant med lærereksamen fra Tønder til København, hvor han fandt ansættelse ved skolevæsenet, 1892-1919 som inspektør ved Husumgades skole. — I forbindelse med noget stof, som han 1899 19/9 sendte Poul Bjerge i Askov, skriver P. Lauridsen: „Jeg har nu givet Dem noget af mit Hjærteblod; bare det ikke er for meget. De fortæller mig saare elskværdigt, at vi skulle have Ære af vort Værk, men jeg er aldeles ikke forvænt. Jeg frygter snarere, at vi faa Spot og Skoser; vi høre ikke til Laget, vi ere Seminarister og Høj-skolefolk, og Akademikerne tillade maaske endnu ikke, at den Slags Karle have en forbandet nærgaaende Mening“. Efter sit store værks færdiggørelse opnåede han ikke des mindre at blive dr. phil. honoris causa ved Københavns Universitet.

Der gik nu flere år, optaget af arbejdet med det store værk. Peder Skau havde altimens sendt P. Lauridsen sine erindringer til gennemlæsning, som denne 1907 11/6 foreslog en del rettelser til, især de følgende linjer om forholdet mellem Flor og Laurids Skaus taler:

»Maatte jeg til Slutning gøre en eneste Bemærkning, som Du bedes om at optage i den bedste Mening. Vilde det ikke være rigtigt at indflette en Bemærkning om, at Flor havde været medvirkende ved Affattelsen af Laurids Skaus første Taler? Det kan jo gøres ganske en passant, og Du havde paa Forhaand afvæbnet en Kritik, som

meget let kan kaste sig over dette Punkt efter Hertels og A. D. Jørgensens Oplysninger.«

Her havde P. Lauridsen rørt ved et meget ømtaaleligt problem, og da han mærkede Peder Skaus reaktion, så han sig 1907 11/11 nødsaget til at give en længere udredning af sit syn på forholdet mellem Christian Flor og Laurids Skau:

»Jeg har tænkt meget over Laurids Skaus Forhold til Flor og mener at kende det ud og ind, bedre end nogen nulevende. Det kan selvfølgelig ikke negtes, at Flor talte igennem ham i hans første Taler, men han — Flor — gjorde dette først og fremmest, fordi han ikke kunde selv, og fordi heller ingen anden end Laurids Skau kunde tale, som der skulde tales. Skau talte paa det nationale Partis Vegne, han gav Udtryk for dets Tanker i store og betydningsfulde Situationen, og han bar sig ikke anderledes ad end mange andre store Talere baade før og efter ham, uden at disse har været Genstand for en smaalig og snusende Kritik bag efter. Dette vilde Skau sikkert heller ikke være bleven, hvis ikke Koch-Flors store Brevsamling paa det kgl. Bibliothek havde opbevaret omtrent enhver Linie, der er vekslet mellem Datidens Førere, ogsaa Skaus Breve til Flor om de omhandlede Taler.

En hel Fortielse af Forholdet er derfor næppe klogt, og jeg synes, at Din Bemærkning en passant er ganske paa sin Plads. Kun vilde jeg maaske nok lægge endnu større Vægt paa Skaus oratoriske Evne, der, hvorledes man end drejer og vender Sagen, dog vedbliver at være en Hovedside. Jeg vilde forme den indklamrede Sætning i Dit Brev omtrent saaledes:

»Det kan saamænd gerne være sandt, men det maa erindres, at L. Skau ved disse Lejligheder befandt sig i en stor og mærkelig Situation. Han skulde tale ikke alene paa egne, ikke alene paa de slesvigsk-nationales, men paa hele Nordlesvigs Vegne, og han skulde desuden tale saaledes, at hans Ord gav Genlyd i hele det danske Folk. Under disse Omstændigheder, synes mig, kan det ikke lægges ham til Last, at han søgte Støtte hos den ældre og modne Fører, og at han derved kom til at tale, som ingen anden dalevende Slesviger kunde have talt«. ²⁴ Desuden er jeg overbevist om, at alle, som hørte ham tale, havde Følelsen af osv., osv., som Du har skrevet det.

Hvorledes man end vil se paa det, maa det dog stadig erindres, at L. Skaus første Taler havde Storladenhedens Præg, var noget af en

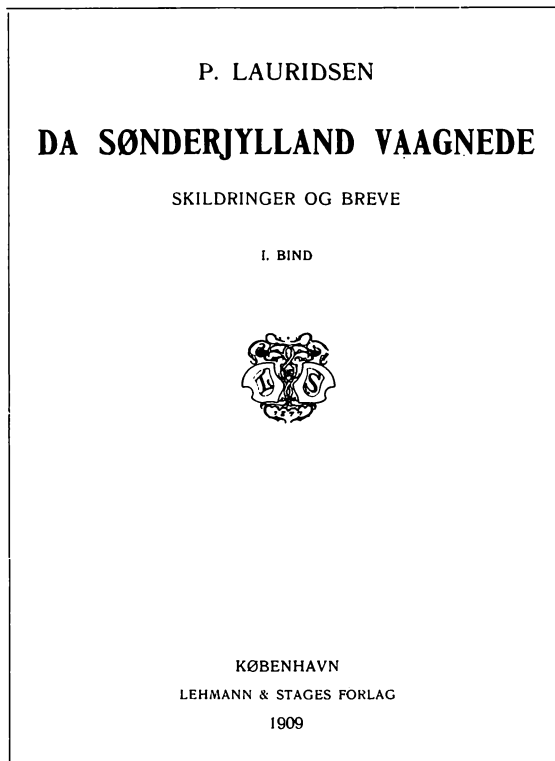
patriotisk Bedrift, og den Ros, forekommer det mig, skal han ogsaa have i sin Broders Erindringer.«

I sit næste brev meddelte Peder Skau, at han agtede at udgive nogle barndoms- og ungdomserindringer, som Laurids Skau havde efterladt sig. Det blev til skriftet »Blade af Laurids Skau's Livshistorie«, der udkom 1908. Denne udgivelse skal vel ses som udtryk for utilfredsheden med, at det trak ud med P. Lauridsens arbejde. Han skyndte sig derfor 1908 4/9 at meddele Peder Skau, at nu var det første bind på trapperne:

»Jeg blev helt overrasket ved Meddelelsen om, at Laurids Skau har efterladt sig Optegnelser indtil 1843. Det vil interessere mig umaadeligt at læse dem, men — for mig i det mindste — er det ret drillevorent, at de ikke gaar længere. P. C. Koch i Haderslev har baaret sig akkurat ligesaadan ad. Han har begyndt paa en fortrinlig Fortælling om sit Liv, men er ikke naaet længere end til Efteraaret 1838, tre Maaneder efter det første No. af Dannevirke. Hvor interessant, om disse, hver paa sin vis lige ypperlige Nordslesvigere, havde tegnet os et Billede af deres Liv fra 1838 til 64. Nu maa dette Billede arbejdes sammen fra mange Sider, og det er just ikke noget let Arbejde.

Jeg har været saa heldig ved Prof. Edvard Holms Hjælp at faa en Understøttelse paa c. 17-1800 Kroner til Udgivelse af et historisk Værk om den nationale Kamp i Nordslesvig fra 1837-1848. Det vil forhaabentlig udkomme i Løbet af Aaret 1908/09 under Titelen: »Da Sønderjylland vaagnede«, Skildringer og Breve. Sandsynligvis vil det svulme op til 4 store Bind og give et meget stort Antal Breve fra Flor, Paulsen, Koch, Fischer, Skau, P. H. Lorenzen, Hertel o. fl. a. Det første Bind er næsten færdig til Trykken, og heri findes ogsaa de første Breve fra Laurids Skau til P. C. Koch og Flor, men det følger af sig selv, at dette Bind — alene paa Grund af Skaus Ungdom — kun i ringe Grad vil beskæftige sig med ham. Senere træder han jo helt frem i Forgrunden.«

Omsider udkom da 1. bind af »Da Sønderjylland vaagnede« i 1909, og i 1911 fulgte endda 2. bind, men i begge disse bind nævnes Laurids Skau kun ganske perifert. Det var den nationale historie frem til 1838, og det var Frederik Fischers virke i Åbenrå, der var emnet for de to bind. Peder Skau måtte derfor stadig finde sig i at vente på det bind, der skulde have Laurids Skau til hovedperson.

*Titelblad til P. Lauridsen:
Da Sønderjylland vaagne.
Udgivelsen blev med årene overtaget af Haases Forlag.*

I 1915 var han blevet 90 år gammel, og man ligesom aner, at P. Lauridsen har haft en ganske bestemt hensigt med at trække tiden ud. Han har haft sine gode grunde til ikke at ønske bindet om Laurids Skau udsendt i broderens levetid.

I 1916 fulgte ganske vist 3. og 4. bind af den bredt anlagte fremstilling i forbindelse med udgivelse af tidens brevstof, men nok engang lykkedes det P. Lauridsen at komme uden om behandlingen af Laurids Skaus indsats, idet de to bind standser op ved 1842. Efter sigende skal Peder Skau efterhånden være blevet klar over P. Lauridsens grunde til at vente med udsendelsen af sin omtale af Laurids Skaus virke. Ifølge et udsagn af broderdatteren Marie Skau Petersen

skal han ved lejlighed have sagt:²⁵ »Min brors papirer er ikke i gode hænder. Lauridsens bog kommer ikke, så længe jeg lever«.

1917 7/3 døde Peder Skau i en alder af 92 år, og straks i 1918 var P. Lauridsen der med sit 5. og 6. bind med den store omtale af Laurids Skau, og det blev til en usædvanlig hård og alt i alt uforstående kritik af Laurids Skau. Nok måtte han indrømme, at »den unge Laurids Skau aldrig vil dø«, men ellers hedder det bl. a.:²⁶ »Sammenlignet med de andre Førere var hans Væsen uden Lødighed. . . . Inderst inde var Skau en lidet positiv Natur — en talentfuld Laaner, Gengiver og Udnytter uden egne Ideer og nyskabende Evne. I Længden formaaede hans smidige Intelligence og Energi ikke at dække over Tomheden«.

At denne negative opfattelse straks er blevet forstået, ser man bl. a. af den anmeldelse, der fremkom i dagbladet »København«:²⁷

»Mest interessant er maaske Behandlingen af Laurids Skau. Og dog — her er der et Punkt, hvor selv Lauridsens Sandhedstrang ikke har drevet ham til at tale rent ud. Det skal indrømmes, at han har ladet Dokumenterne tale — særlig i sjette Binds Brevsamling. Men han har ligesom undset sig ved fuldkommen at bryde Staven over denne naive, forlorne og sprænghovmodige Teaterhelt, der takket være laante Fjer blev pyntet som et dansk Afgudsbillede og siden benyttede denne Ophøjelse til at tilfredsstille sin Forfængelighed paa den puerileste Maade. Der nævnes næppe et eneste Træk i Bogen, som vækker virkelig Sympati for Laurids Skau. Men Dommen over ham udtales paa en — i Forhold til saa mange andre af Bogens Domme — skaansom Maade. Det kaldes for Fantasteri og forbavsende Mangel paa Hukommelse, hvad næppe kan karakteriseres som andet end bevidst Fordrejelse, bevidst Usandfærdighed.

Vi regner det for et Gode, at denne Demagog saa ubarmhjertigt er afsløret gennem de meddelte Brevskaber. Den slesvigske Folkevækkelse var saa gennemægte, saa sand og dyb, at den med Lethed kan skyde Uægheden og den personlige Forfængelighed af sig uden at lide derved.«

Denne noget flotte og letkøbte journalistbehandling af Laurids Skaus livsværk fik omgående et svar, thi således mindedes de to brødre fra Vilstrup præstegård, Frede og Peter Bojsen, i hvert fald ikke Laurids Skau fra de unge år. De sendte derfor omgående et indlæg til samme avis med følgende indhold:²⁸

»Vi to Brødre hører vel til de sidste af dem, der har kendt Laurids

Skau personlig, og vi føler os derfor opfordrede til at gøre Indsigelse imod den altfor skarpe Dom [over Laurids Skau]. Vi har hørt ham i 50erne paa Skamlingsbanken og levet i By sammen med ham i Houst ved Vilstrup. Vort Indtryk er da dette:

Laurids Skau kan i personlig Storhed ikke staa Maal med Broderen Peter Skau og endnu mindre med Hans Krüger, der var den robuste Legemliggørelse af en stor Idé. Laurids Skau havde derimod i Vuggegave en medfødt Veltalenhed, som dengang var langt sjældnere end nutildags. Han besad næppe nogen stor Originalitet i Tanken. Meget muligt, at han ofte udskød Kugler, som andre havde støbt. Rygtet sagde jo endog, at Flor havde skrevet den berømte Tale paa Skamlingsbanke i 1844. Men for den, der bliver ramt af Kuglen, vil Skytten have mere Betydning end Kuglestøberen. Den Evne at kunne med Ord levendegøre endogsaa andres Tanker saaledes, at Tilhørerne var overbeviste om, at Talerens eget Hjerter i alt Fald bankede med deri, det er en Evne af umaadelig Vægt. Man siger: Laante Fjer! Skuespiller! Nu vel. Hele den »dannede Verden«, som hilser og hylder sine store Skuespillere, vil ikke kaste Vrag paa den Kunst, der tager baade Aand og Hjerter med i Fremstillingen.

Ved Siden heraf maa heller ikke glemmes hans høje, smukke Skikkelse og vindende Fremtræden. Dette støttede ogsaa hans ypperlige Evner som Selskabsmand. Han kunde være den fine, endogsaa elegante Mand blandt Embedsmændene og dog den jævne Mand med sønderjydske Maal i Landkredse.

Særligt mindes vi ham som den store Danser ved Brylluppet hos gamle Bramsensgaard, hvor alle de ny danske Embedsmænd var indbudte i Begyndelsen af 50erne. Han var da iført lysegraa Benklæder, og med sine lange Ben tog han hele det store Ladegulv i et Par Spring af en Kontradans.

Da han blev ansat som Amtsforvalter i Haderslev og siden nærmest fulgte den daværende Regering, svandt hans Betydning som folkelig Fører efterhaanden, medens han stadig viste sig som en dygtig Ordfører for de Danske i Stændersalen.

Om hans personlige Sindelag satte Begivenhederne vistnok et sandt Mindesmærke ved hans Grav: Han døde nogle faa Dage efter Dybbøls Fald.

Dette til Værn for Laurids Skaus Minde imod bitre Ord.«

Lad os med disse ord fra et par af dem, der endnu huskede og mindedes Laurids Skau, slutte denne noget lange og omstændelige redegørelse for et ejendommeligt kapitel af vor sønderjyske historie-skrivnings historie. For alle parter i den her behandlede sag blev udgangen tragisk, naturligvis først og fremmest for Peder Skau og hans slægt. Med megen ret har man her følt bitterhed mod en mand, der så ensidigt havde fremstillet slægtens store mand, og man har indset, at redaktør Jens Jessen havde ret, da han skrev, at kun en brevudgave vilde kunne give et tilforladeligt billede af et så særpræget og nuanceret menneske, som Laurids Skau nu engang var.

Også for P. Lauridsen blev udgangen af sagen forsåvidt tragisk, thi han måtte vente de mange og lange år, inden han kunde få udsendt det store værk, som han med rette anså for sit livsværk, og som hans navn for stedse vil være knyttet til. Først i 1922 fik han det afsluttet med et 7. og 8. bind. Han var da næsten 76 år gammel. Københavns Universitet mente efter værkets afslutning at burde belønne ham med titlen dr. phil. h. c., men det var lidt vel sent, at man traf denne beslutning, thi han døde kun godt et halvt år efter og tilmed — som det nævnes i nekrologerne — efter lang tids sygdom.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Jakob Petersen: Skamlingsbanken 1843-1943, s. 133.
2. LA. Peder Skaus arkiv. Her findes også de øvrige citerede breve, som er stilet til Peder Skau.
3. Se f. eks. P. A. Madvig til H. R. Hiort-Lorenzen 1875 13/7:
 »Hvis Kryger nemlig snart maa holde sig tilbage, er Deres Plads afgjort i Haderslev, hvor Deres Valg uanfægtet vilde gaae igjennem, medens der dog maaske kunde vise sig Vanskeligheder i Graasteen, og naar P. Skau raader Dem til at søge Valg paa sidste Sted, saa er jeg bange for, at han gjør det med den Eventualitet for Øie, at han snart kunde komme til at forsøge sin Lykke i Haderslev, medens han maa sige sig selv, at han er en Umulighed paa det andet Sted. Skulde det komme dertil, vilde jeg meget beklage det, thi deels anseer jeg ikke Skau for Manden, der skal sendes til Berlin, deels er jeg overbeviist om, at hans Candidatur heri Kredsen vilde vække en heftig Strid.
 En anden Ting, hvorom man ogsaa maa være paa det Rene, inden De søger Valg i Graasteen, er, hvorvidt Ahlmann er gaaet i sine Anbefalinger af Hans Lassen i Lysabild, en Ting, hvorom jeg heller ikke er paa det Rene.«
 Dette og de øvrige citerede breve til H. R. Hiort-Lorenzen findes i Det Kgl. Bibliotek (Ny kgl. samling 1725).
4. Jakob Petersen: Skamlingsbanken 1843-1943, 1943, s. 160-163.

- 4a. Det lille træk er fortalt mig af redaktør Morten Kamphövener, Åbenrå. — Helt glemt var vel heller ikke Laurids Skaus venskab med Julie Marckmann, se: H. V. Gregersen: Præstefamilien Marckmann i Hoptrup (Sønderjysk Månedsskrift 1967, s. 172-191).
5. H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København, 1966, s. 226. —
At det netop var det savnede navn på Skamlingsbanke-støtten, der havde vakt anstød, fremgår også af en mindeartikel om Hans Wilhelm Hertel, som præsten Ludvig Wagner, en svoger til Ludvig Schrøder på Askov, bragte i »Højskolebladet« 1900, sp. 585-594. Det hedder her til sidst: »Paa Skamlingsstøtten er der endnu Plads til 2 Navne. Men det er Uret imod Sønderjyllands Saga og imod Hertels Minde, at ikke den ene af Pladserne bliver udfyldt af Navnet paa ham, hvem hans gamle Kampfælle Flor en Gang ved en Fest kaldte »Den sidste paa Skansen««. Wagner ved også at fortælle, at Laurids Skau og Hans Krüger engang i sommeren 1863 besøgte den gamle præst i Moltrup præstegård.
6. Det Kgl. Bibliotek (Ny kgl. samling 1727).
7. RA. Hertels arkiv. — »Hvad Modtageren har haft for Følelser ved at tiltales paa denne Maade, ved vi ikke«, skriver Carsten Petersen i sin bog Slesvigske Præster, 1938, hvor han har citeret sidstnævnte brev.
8. RA. Hertels arkiv, trykt: Fra Højskolens Ungdomstid, I, s. 69-73.
9. »Højskolebladet« 1897, sp. 1500-1507, 1530-1536, 1559-1570. Et af brevene er genoptrykt: Harald Jørgensen: A. D. Jørgensens Breve, 1939, s. 410.
10. »Højskolebladet« 1897, sp. 1521-1523.
11. Peder Skaus eksemplar af Ludvig Hertels bog findes i Skau-familiens eje. Hans tilføjelser har jeg overført til mit eget eksemplar af denne bog.
12. Harald Jørgensen: A. D. Jørgensens Breve, 1939, s. 377.
13. M. Mørk Hansen: Livs-Erindringer, 1968, s. 257.
14. Se f. eks. Lorenz Bergmanns artikel om Ludvig Hertel i Dansk Biografisk Leksikon.
15. »Højskolebladet« 1898, sp. 659-662.
16. »Højskolebladet« 1898, sp. 1007-1012.
17. »Højskolebladet« 1898, sp. 1135-1139, 1170-1175.
18. »Højskolebladet« 1898, sp. 1491-1494.
19. Det er tanken at bringe disse i en planlagt publikation: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland.
20. P. Lauridsen: Efter 20 Aars Fremmedherredømme (Tilskueren 1884, s. 825-845). Den førte til, at M. Mørk Hansen skrev afhandlingen: Om Sprogforholdene i de blandede Egne af Sønderjylland (Tilskueren 1885, s. 226-245).
21. Udtalelse i brev til H. P. Hanssen, jvf. Harald Jørgensen: A. D. Jørgensens Breve, 1939, s. 268.
22. P. Lauridsen: Det nationale Gennembrud i Sønderjylland (Tilskueren 1898, s. 261-285, 359-379). P. Skau har rimeligvis fået kendskab til denne afhandling, fordi Ludvig Hertel også langer ud efter den i sit svar til P. Skau i »Højskolebladet« 1898, sp. 1135-1140, 1170-1176.
23. P. Lauridsen: Professor C. Flor og Nordslesvigerne (Aar bog for dansk Kulturhistorie, udg. af Poul Bjerge, 1898), anmeldt af Ludvig Hertel i »Højskolebladet« 1899, sp. 697-702.
24. Peder Skau har ord til andet benyttet P. Lauridsens forslag i sin bog Minder fra mit Liv og min Tid, 1909, s. 12.

25. Citeret efter en udtalelse af pastor emer. Detlefsen, tidl. Bylderup, nu bosat i Sommersted, i forbindelse med et foredrag om Laurids Skau, der er blevet trykt i »Sprogforeningens Almanak« 1969, s. 68-83.
26. P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede, V, 1918, s. 59, 60.
Det falder uden for denne fremstillings rammer at foretage en historisk bedømmelse af Laurids Skaus politiske virke og af P. Lauridsens og senere forfatteres vurdering heraf. Se herom indledningen til Laurids Skaus Brevveksling med politiske Venner i København, s. 9-17.
27. »København« 1919 8/4.
28. »København« 1919 15/4.

*

Opmærksomheden henledes på, at alle citater er gengivet med originalens retskrivning (også hvor der er tale om anvendelse af små bogstaver og bolle-å på den tid).

Amalie Niensens erindringer fra 1864 og følgende år

Af † *Jens Holdt.*

I »Sønderjyske Årbøger« 1956 har pastor H. F. Petersen udgivet præstedatteren Amalie Niensens barndoms- og ungdomserindringer – med en fyldig indledning om denne betydelige sønderjyske kvindes livsdata. Hendes afsluttende afsnit med titlen »De år jeg var bondekone« blev efter familiens ønske på grund af dets delvis private karakter udeladt. Det er dog kort refereret i redaktør N. Petersens skildring af hende i H. Tonnesens torso-skrift »Nordslesvigske Kirkeliv«, 1. hæfte 1926. Da imidlertid, forekommer det mig, også dette sidste afsnit bringer historisk værdifulde optegnelser fra skæbneåret 1864 og den begyndende danske samling efter nederlaget og den nye tyske sejr i 1870, med de første små spirer især på kirkelivets område, offentliggøres det her med familiens tilladelse i et skønsomt udvalg. Vi hører om den danske kirkelige mødevirksomhed i private hjem, større kirkelige møder nord for den nye statsgrænse, Elise Lindbergs virke for ansættelse af danske lærerinder i nordslesvigske hjem, mejerivæsenets forbedring, fru Niensens egen sociale indsats og hendes betydningsfulde arbejde sammen med hendes mand, gårdejer Jes Nielsen, Kassø, Hjordkær sogn, for udgivelsen af en ny dansk slesvisk salmebog.

Da jeg var bondekone.

Da Peter¹ var 1/2 år gammel, var vi til et kirkehistorisk møde i Ribe, der varede i to dage. Vi havde Peter med, og Elsæbe som barnepige. Vi kørte hjemmefra og lige til Hjortlund, det var en lang og trættende tur. Klokken blev over 10 om aftenen, før vi nåede Hjortlund, hvor vi blev venligt modtaget af onkel Julius og tante Trine, som jeg havde skrevet til, at vi kom.

Den følgende dag kørte vi så alle ind til Ribe. Der blev holdt mange gode foredrag, og vi mødtes her med mange rare og interes-

sante mennesker. Den følgende nat logerede jeg og Peter hos Anna Balslev,² der var blevet gift med adjunkt Koch og boede i Ribe. Nielsen havde Anna fået anbragt i et hus ikke langt derfra, for de havde ikke plads nok til også at have ham, da Kochs forældre, provst Koch i Døstrup, også boede ved dem. Den dag tror jeg nok, at mødet blev afsluttet så tidligt, at vi nåede at komme hjem samme dag.

Så gik et år fredeligt og godt, den vinter abonnerede Nielsen på en læseforening i Åbenrå, hvorfra vi fik forskellige gode bøger. Men så kom krigen!

I efteråret, da vi fik at vide, at Frederik den Syvende var død, stod det straks klart for os begge, at vi snart ville få krig.

Nielsen blev valgt til, sammen med fem andre, at overbringe Kristian IX Sønderjyllands lykønskning til hans tronbestigelse.

De fem andre var: Lærer Jørgensen og Nissen, Viby, fra Als, Petersen, Hostrup, Jakobsen, Terp, og en angelbo, hvis navn jeg ikke husker, men jeg har portrætterne i mit album. Jeg husker ikke nøjagtig, hvad tid de rejste, dog antager jeg, at det har været straks, allerede før jul [7/12].

Hans Møller blev indkaldt til krigstjeneste sammen med tre andre unge karle fra Kassø, hvis navne jeg ikke husker.

De drog afsted med et frejdigt mod, forsynet med en god madpose. Da vinteren var meget hård, hørte vi dog snart, at soldaterne trængte til at få noget varmt uldtøj, og alle gav sig nu til at strikke forskellige ting, som man tænkte, de kunne have brug for, og så blev Andreas Kristian (kaldet Fyt) sendt derop. Han kom hjem igen med den forsikring, at de var uforknytte (ved Dannevirke), men den stolteste karl i hele hæren, det var hans egen søn, Peter Toft. Det lo folk jo af.

Så kom der ordre til en masse ægtvogne, der skulle møde ved Dannevirke. Da sagde Nielsen: »Du skal se, at de trækker sig tilbage fra Dannevirke, de kan slet ikke holde denne stilling.«

Markus tjente hos os den gang, og han blev nu sendt i ægtkørsel med vore stærkeste heste, og Nielsen sagde til ham: »Du må se til, at du kommer til at gøre nytte med befordringen«, for der var desværre mange, der kneb ud og kørte hjem uden at gøre nytte, når de kunne se lejligheden dertil.

Markus nåede nok ikke længere end til Flensborg, men der kom

han så til at køre med nogle officerer til Sønderborg, og undervejs tog de op så mange, de kunne, af dem, der trængte hårdest. Det så jo frygteligt ud på chausseen, da føret var så forfærdelig glat, så både kanoner og vogne væltede hist og her. Markus kom dog godt over broen, og tilbage over broen igen, før vejen blev spærret. Der var mange, der måtte blive derovre, blandt andet Laust, Mattes Andresens søn i Sønder Ønlev med hans anden kone. Da Markus kom hjem, ville jeg give ham noget at spise, men han kunne ikke spise, blot sove, han sov et helt døgn, før han kom sig så meget, at han kunne nyde noget.

Det var den 5. februar, at de retirerede fra Dannevirke. Mange kom ad Oksevejen og gik nordpå, som de bedst kunne.

Gæstgiveren i Petersborg var tysksindet, men han var dog så menneskelig, at han slagtede en stud, kogte suppe og bespiste alle dem, der kom til kroen. I Toldsted var der fuldt af soldater hele natten, og alle byens koner gik derhen for at hjælpe med at skære smørrebrød, og da fødemidlerne slap op, blev der sendt vogne til de nærmeste byer for at hente mere. Til Kassø kom der også en vogn. Vi havde lige bagt, og vi gav dem nu alle brødene med undtagelse af et par, vi selv måtte have, indtil vi kunne få bagt igen, så en balje smør og noget pålæg, hvad vi lige havde, og sådan gjorde de også fra de andre gårde.

I Hjordkær, hvor husmændene var meget dansksindede, sagde de til soldaterne: »Læg I jer kun trygt til at sove i vore senge, vi skal nok holde vagt«. Så tog de et lagen om sig for at være hvide som sneen og gik ud at passe på. Der kom dog ingen fjender endnu. I Toldsted gjorde kagekonen en god forretning, hendes kurve var tømt på et øjeblik, men så gik hun tilbage for at hente mere. Men de stakkels soldater var i en ulykkelig forfatning, de trak deres strømper af, vred vandet af dem og trak dem på igen. I Nørre Ønlev stegte de flæsk hele natten og bespiste så mange, de kunne . . .

Krigsbyrden kom nu særlig til at hvile på Dybbøl og de der i nærheden liggende byer. De byer, der lå længere borte fra krigsskuepladsen, sendte derfor bud til dem, at de gerne ville yde dem lidt hjælp med, hvad de kunne. Der kom da en indsidderfamilie til at bo i Peter Grevsens aftægtshus, og vi fik en sort hest i foder . . .

Der blev også kørt en del fourage til de betrængte byer i Dybbølstillingen, for militærhestene havde ædt alt deres halm, så de intet

havde til deres egne kreaturer. Vi kunne tydeligt høre, når de skød på skanserne ved Dybbøl, og jeg lå tit ude på græsplænen og hørte, hvorledes den ene salve kom efter den anden ...

En gang midt om sommeren kom Peter Søgaard hjem. Han var blevet taget til fange af prøjserne, men da de hørte, han var sønderjyde, gav de ham fri. Vi spurgte, om de ikke gjorde nogen betingelse, før de gav ham fri. Dertil svarede han nej, men der har nok været en hage derved, for Anna Stadils broder blev også taget til fange, men han blev sendt til en østrigsk fæstning. Han skrev til hende, og jeg måtte i hendes navn besvare hans brev ...

Vi fik snart velsignelsen ved det prøjsiske regimente at føle, men forstod ikke altid at sætte pris på den. Vi måtte ikke bage i vore bageovne, fordi der ingen lejevåning var i samme hus. De, der havde en lejevåning ved siden af, måtte. Man skulle tro, det modsatte havde været mere rimeligt, men det var nu den prøjsiske lov. Vi gjorde så akkord med en baker, der leverede os brød for rug, og så byggede vi et nyt bagehus i den afstand, loven foreskrev ...

Så kom den ærgerlige kommuneforstanderhistorie. Nielsen var valgt til kommuneforstander og havde været det i længere tid, men nu blev der forlangt af ham, at han skulle aflægge ed til kongen af Prøjsen, og det ville han ikke. Imidlertid havde bønderne i Kassø truffet en overenskomst imellem dem selv, at dette embede skulle gå på omgang fra den ene til den anden, og det var vist meningen, at hver enkelt skulle være kommuneforstander i 3 år. Far mente nu, at når han ikke ville aflægge eden, havde den nærmeste efter ham, der ville aflægge eden, at tage fat, men det mente bønderne ikke.

Jeg synes nu, det var lumpent af bønderne, at de ikke ville vedstå den akkord, de tidligere frivilligt havde indgået, men det var dumt af Nielsen at føre proces i den sag, for han kunne jo let tænke sig, at han ville tabe den, da hans forbrydelse jo bestod deri, at han ikke ville aflægge ed til kongen af Prøjsen. Det kom så til proces, og Nielsen blev dømt til at leje en kommuneforstander i sit sted, der ville aflægge eden. Han lejede da Hans Jørgensen af Vilby, som han måtte betale af sine egne penge for den tid, han var det, indtil de år var gået, da Nielsen skulle være det.

Hans Jørgensen var forresten meget skikkelig ved dette arbejde, de gjorde arbejdet i fællesskab, og det blev alt således, som far ville have det. Akterne fra denne proces må ligge i den grønne kiste.

1865 gjorde vi en rejse til Nørre Broby for at besøge Balslevs, vi havde begge børnene med, og Inger som barnepige. Denne gang måtte vi rejse til Flensborg, derfra med dampskib til Svendborg, hvor vi lejede en vogn til at køre os til Nørre Broby.

Det var en dejlig tur, det kimedede til pinsefest, da vi kørte ind i Nørre Broby præstegård. Det var meget smukt dér, der var en stor, dejlig have, og en å, der flyder forbi haven. Vi var der vel en otte dages tid. Far gjorde en afstikker derfra til København, og jeg gjorde sammen med min søster en dejlig tur til Horne ved Fåborg, hvor fru Mogensens far, Rasmus Balslev fra Hårslev, var kapellan hos sin svigerfader, pastor Leth. Pastor Leth havde mange døtre, den ældste er tante Trine, som er gift med onkel Julius. Fru Mogensens mor var den yngste. Georgia er gift med pastor Teilmann.

Det var en dejlig dag. Der var to ugifte døtre hjemme, der sang mange smukke sange for os. Dér hørte jeg for første gang: »I sne står urt og busk i skjul« og »Fædreneland! Ved den bølgende strand« ...

Vi rejste hjem samme vej og besøgte med det samme Monrads i Flensborg. Monrad havde i den danske tid været lærer ved latin-skolen i Flensborg. Da tyskerne sejrede, tog han sin afsked og oprettede en stor privatskole i Flensborg. I den var der både tysk og dansk undervisning, og den gjorde megen gavn. Monrad blev snart den øverste leder af den danske forening, som var organiseret over hele Nordslesvig. Junggreen ledede den i Åbenrå, og Nielsen i Hjordkær og tilgrænsende sogne på landet. Nielsen stod derfor i stadig forbindelse med Monrad, og vi har også flere gange besøgt dem i Flensborg ...

Imidlertid var Michaelsen blevet præst i Bjolderup, og han ordnede nu, i samarbejde med andre præster, en række missionsmøder. De andre præster var Clausen, Dybbøl, Lawaetz, der dengang var i Skrydstrup, og en, der hed Neergaard, der prædikede bedst af dem alle. Jeg mindes en aldeles glimrende tale over Ezekiel 37, 1-14 om de døde ben, der skulle vækkes til live ved Herrens ånd. Da den lille Niels Christian nu var død, og jeg trygt kunne stole på, at Ann Kathrin nok skulle passe Peter og Jep, var jeg med til flere af disse missionsmøder i Bjolderup, i Rise, og til et meget bevæget missionsmøde i Øster Løgum.³

Vi kørte sammen med Nis Callesens og spændte fra i Lerskov.

Marie ville ikke have været med i kirke, men jeg fik hende til at gå med. Så var vi hos Kiers i Øster Løgum,⁴ hvor vi spiste middag, og der kom også pastor Michaelsen for at tale med hende. Jeg mindes ikke, om vi var med til flere missionsmøder den gang, men så var vi blevet bekendt med Petersens i Lunderup, som indbød os til deres rejsegilde. Vi gav dem hver en lænestol og var så der til rejsegilde, hvor der blev holdt flere taler. Der dannedes nu en mindre kreds, der holdt små kristelige møder i hjemmene. Der var foruden os Petersens i Lunderup, Biehls i Hønkys og Gotfredsens i Mjøl. Ved disse møder taltes der mest af lægmænd. Petersen ville gerne tale, men kunne kun fortælle om sin omvendelse, og det kunne jo ikke blive ved at byde stof. Så var der et par kolportører fra Danmark, Jævngyde talte godt og sang nogle sange. Pastor Grønning⁵ i Åbenrå, der havde været præst i Østindien og tilhørte herrnhutermenigheden, talte engang hos Biehls. Senere talte også Mads Jensen,⁶ der holdt virkelig gode kristelige foredrag, og Hans, der tjente hos Gotfredsens, han har skrevet meget i »Ugens Nyheder« under mærket Hagbard, er vist også endnu lærer på en højskole. Når der skulle være møde hos os, sendte vi altid bud rundt i byen, og vi fik altid huset fyldt. Vi skulle melde det til sognepræsten, det gjorde vi også, men han kom aldrig. Der kom tit fremmede til os. Var det folk, der tilhørte den danske forening, så blev der sunget danske fædrelands-sange, var der nogle, der var med i den kirkelige forening, blev der sunget salmer, til begge dele accompanerede vi i reglen på pianoet.

Vi kørte også en gang imellem til møderne i Bovlund. Vi spændte da altid af hos Bunde Refslund, hvor vi blev modtaget med megen venlighed. På møderne hørte vi ikke alene mange gode taler, men blev også bekendt med en hel del rare folk.

Der var et stort møde i Vojens, jeg ved ikke, om det var 1867 eller 1868.⁷ Der blev stiftet en Kristelig Forening for Nordlesvig, jeg var med til dette møde. Vi havde kun én præst med som dirigent og ordstyrer, det var pastor Prahl, der var præst i Øster Løgum i 1848. Han var tysksindet og kom derfor til Wetzlar, der dengang var præjsisk enklave imellem Hannover og Hessen. Efter 1864 kom han tilbage og blev provst i Haderslev. Han var en fornuftig og praktisk mand, og ikke fanatisk og tysk.

En af lederne i denne forening var lærer Hansen i Gl. Haderslev, hvis kone var en søster til advokat Becker i Åbenrå, der altid overtog forsvaret for danske sager, der førtes proces om.

Så var der en kandidat Jakobsen⁸ fra Haderslev, en søn af orgelbygger Jakobsen, Haderslev, der var tysksindet, men begge hans sønner fra den første kone var danske, både denne teologiske kandidat og orgelbyggeren, der overtog faderens forretning.

Kandidat Jakobsen havde også sin kone med til dette møde, det var en yndig ung pige. Mads Jensen fra Jegerup var også med og en del flere.

Så var Nielsen også med til et 2 dages møde i Haderslev. Det var et landbomøde, og Nielsen var den første dag med til en udflugt på landet og har vist den nat logeret hos en bonde, medens jeg, der den første dag besøgte lærer Hansen, Gl. Haderslev, om natten logerede hos orgelbygger Jakobsen, og den anden dag var både min mand og jeg hos pastor Johansen, han havde en yndig kone, og der traf vi sammen med pastor Bruhns⁹ fra Gram, han var gift med en datter af biskop Hansen på Als.

Vi var også en gang til et stort 2 dages møde i Kolding, hvor vi hørte missionær Børresen. Der talte også både pastor Andreas Leth¹⁰ og pastor Birkedal, det var et udmærket møde, dog husker jeg ikke, hvad år det var, det kan godt være, det var samme år senere. (Jeg så nylig i et blad, at det var først 1876).

Hen imod efteråret havde Nis Callesen og vi i fællesskab et stort missionsmøde. Vi havde de langvejs fra kommende talere til midtdag, og Nis Callesen havde det egentlige missionsmøde og de fremmede, der blev til fællesspisning bagefter.

Talerne var pastor Johansen fra Haderslev og pastor Michaelsen fra Bjolderup. Bruhns fra Hostrup var også hos os til middag . . .

En af præsterne havde valgt den salme: »Kæmp alvorlig om Guds nåde«, men så var der ingen, der kunne begynde på melodien, så begyndte den unge Bruhn, han sang meget godt, og det gik udmærket.

Da de nu var færdige med at få arvesagen i orden,¹¹ ville præsten sige farvel, men jeg bad ham om dog først at tale til den gamle, ord til opbyggelse og trøst. Dette gjorde han nu, han kunne nok, men han gjorde det ikke uopfordret.

I de nætter, jeg vågede hos morbror, begyndte jeg at skrive på min første danske fortælling »Fiskerhytten og præstegården« . . .

Jeg havde begyndt at læse med mine børn. Med Peter gik det meget let, han lærte hurtigt at læse, og da han blev noget større, lærte han også snart at skrive nogenlunde korrekt. Jep derimod havde

svært ved at få lært at læse flydende, det kan dog gerne være, at jeg selv havde nogen skyld deri, jeg tror, jeg har begyndt for tidligt med ham. Alle børn er jo ikke lige tidlig udviklede, desuden var de ABC-bøger, man havde dengang, ikke nær så gode som de nye ABC-bøger, som er indrettet efter lydmetoden, med dem er det meget let at lære børn at læse. Til min aftenskole i Hjordkær havde jeg allerede købt en bog med meget smukke bibelske billeder.

Denne bog havde jeg megen nytte af, når jeg fortalte bibelhistorie. Billederne gjorde fortællingerne mere levende. Nu havde jeg fået én mere i min lille skole, men Lena kunne allerede læse, og det var jeg glad ved.

Lena¹² sagde til mig sidste gang, jeg var i Grimstrup, at det vist havde været rigtigere, om jeg havde ladet Eder gå i skole hos Nissen [landsbylæreren], men dette er en fuldstændig falsk mening. Det ville have været uforsvarligt, om jeg havde ladet Eder spille den kostbare tid og ungdomskraft ved at lære en masse ord udenad, uden at få nogensomhelst klarhed til forståelse af det, I lærte, uden at favne åndslivets inderste kerne, som alene kan udvikle sjælens vækst.

Snarere tror jeg, det var urigtigt af mig at lade Lena gå op til frk. Frandsen [dansk privatlærerinde], hun følte sig dér overset og tilsidesat, det kan godt være, jeg alligevel bedre selv ville kunne fængsle hendes opmærksomhed til fuld udvikling af hendes naturlige evner.

Da Peter blev 11 år, kom han jo til at gå til Bolderslev, og Clausen¹³ var jo en udmærket lærer, men det var jo kedeligt, at det var alt for langt. Jep og Niels kom jo desværre ikke til at gå der så længe ...

Der kom hos os mange koner og småpiger, som tiggede, særlig fra de magre hedebyer Mjøs og Hostrup. På disse byers mark boede mange familier, der ejede en lille jordlod, som de ikke forstod at afvinde noget udbytte, og de gik da omkring og tiggede.

Jeg havde tit tænkt på, om der ikke kunne gøres noget for dem. Nu efter morbrors død havde jeg frie hænder, og jeg fik da en forening dannet med det dobbelte formål at få småpigerne lært at sy og at få konerne til at blive hjemme, passe deres husvæsen nogenlunde og sørge for deres børns pleje, så mente jeg, de burde udfylde deres overflødige tid med at spinde eller gøre noget andet hånd-

arbejde, hvorved de kunne tjene lidt. Man havde sagt mig, at disse koner, når man gav dem gamle klæder, der ikke kunne bruges, akkurat som de var, ikke syede dem om og lempede dem til deres brug, men smed dem hen i en krog og lod dem ligge at rådne.

Det kunne dog undskyldes noget med, at de, før de blev gift, kun havde tjent som malke- og markpiger og derfor heller ikke forstod at omsy sådant gammelt tøj, som blev givet dem. Den forening, jeg fik dannet, strakte sig over Kassø, Øbening, Hønkys og Hostrup. Der må endnu blandt mine papirer findes et program over foreningens opgaver og fortegnelse over dens medlemmer. Nogle gjorde indvendinger, fordi jeg ikke agtede på sognegrænsen, men jeg sagde, det gjaldt om at hjælpe dem, der trængte hårdest, og det lykkedes mig at overvinde deres betænkeligheder. Vi fik nu nogle penge samlet og noget hør købt. De koner, som ville spinde, fik betaling for deres arbejde og adgang til for halv pris at få noget af det lærred, vi fik forarbejdet. En fik et lagen, en anden en skjorte eller en særk, som vi nu syntes, de trængte til eller havde fortjent med deres arbejde.

Denne del af foreningens arbejde ledede Mathias Jensens kone i Øbening efter aftale med mig. Hun var en venlig, godmodig kone, der forstod sig godt på vævning, og hvad derhen hørte, men hun var vist noget indskrænket og vel heller ikke rigtig klar over, hvad hensigten var med dette. Det var måske heller ikke rigtig praktisk indrettet.

Med den sag arbejdede vi kun et par år, så gik den overstyr. Havde det været nu, havde vi vel givet konerne anvisning på roearbejde, men det kendte man ikke dengang. Hensigten var dog ikke blot at afholde konerne fra at tigge, men også at få dem til at tage sig af deres egne hjem. Jeg fik dog senere i Jelling sat noget lignende i gang.

Det andet formål med vor forening, at lære småpigerne at sy, var derimod praktisk og højst fornødent, thi dengang havde man endnu ingen lovbealede syskoler, og de småpiger, der ikke fik lært at sy af deres mødre, fik det slet ikke lært. Elsæbe Biehl oprettede en lille syskole i Hønkys og oprettede en stor hos os. Onsdag og lørdag var børnene fri for skole, da holdt vi syskole for dem. Der var 4 småpiger, der havde lang vej at gå, det var af de allerusleste tiggerbørn, dem gav jeg lov til at komme om formiddagen. Jeg satte dem så

straks i arbejde, gav dem middagsmad, mens vi selv spiste, og lod dem gå hjem så tidligt, at de kunne nå hjem, før det blev mørkt. Et par af disse var meget flittige og fik lært at sy godt. Så om eftermiddagen fra 2—4 kom den store flok. De første år var der en masse børn, der kom, og der kom også et par piger fra byen for at hjælpe mig med arbejdet, især Lena Majlund var mig en tro hjælper. Senere var der ikke så mange, men jeg vedblev dog at holde skole for dem, der kom.

Når der ikke var så mange, kunne jeg få tid til at fortælle dem lidt Danmarks-historie ved siden af, for den får de jo ikke i skolen. Jeg talte også med fru Kjær i Rise, og hun fik også en stor syskole oprettet i Rise.^{13a}

1870 blev pastor Johansen i Haderslev og pastor Grove-Rasmussen afsatte, fordi de ikke ville bede for vore (de tyske) våbens fremgang. Grove-Rasmussen ville da gerne rejse rundt. Han holdt møder i husene og talte meget godt.

Dette gav anledning til, at jeg blev kendt med Tilla Carlsen. Hun skrev mig til, at hun kunne anvise mig nogle gårde, hvor Grove-Rasmussen kunne komme til at tale. Han talte nu i en gård i Ris-hjarup og én i Søes hos nogen af Tilla Carlsens familie, men han talte også i en gård i Mjøls, dog ved jeg ikke hos hvem, og derfra fik vi ham med hjem.

Det var bleven sildig, og alle var i seng, da vi kom hjem, men jeg skyndte mig at dække thebordet til Grove-Rasmussen og os. Da vi havde spist, og jeg havde taget af bordet, blev herrerne siddende endnu lidt og talte sammen, og jeg gik ind i den lille stue og skrev en artikel til »Dannevirke« om den salme: »Tag det sorte kors fra graven«. Jeg havde nu begyndt at skrive en del artikler, både til »Nordslesvigsk Søndagsblad« og til »Dannevirke« . . .

Mr. Viney [i London] sendte mig også engang en bog med trykte prædikener af ham selv. Af disse har jeg oversat en del, som jeg har fået optaget i »Indre Missions Tidende«.

Senere fik jeg også opfordring fra Elfride Fibiger¹⁴ til at skrive i et tidsskrift for kvinder, dette gjorde jeg . . .

Den aften, Grove-Rasmussen var hos os, gik jeg ikke i seng før kl. 2 om natten og stod op igen for at få mit arbejde gjort. Om formiddagen fik jeg ham til at gå hen og besøge Truelsens svigerfader, der var meget syg og døde kort efter.

Grove-Rasmussen holdt ofte møder hos os, og det var der flere, der gjorde. Pastor Nissen ¹⁵ talte også hos os flere gange. Nielsen, der var sekretær i landboforeningen, fik også mange gode talere til at holde foredrag dér.

Over alt dette glemte jeg dog ikke min kæreste livsgerning, at besøge de syge, når jeg kunne få tid dertil en rolig eftermiddag, eller når jeg kunne få lavet lidt sygdomad og gå derhen med det, medens de andre spiste.

Den gamle smed havde fået tuberkulose, han var dog så heldig at få sin smedie solgt ret godt, da han ikke mere havde kræfter til at arbejde i den. Vi lånte ham vor gamle gyngestol. I den sad han godt. Jeg besøgte ham tit, og vi skiftede mange gode ord med hverandre.

Kresten Back var også syg i længere tid, han var alvorlig troende, hans kæreste salme var den »Nu, Gud ske lov, det hjemad går«.

Den mærkeligste syge, jeg besøgte, var dog Hans maler. Han havde fået rygmarvstæring, og da denne var så fremskreden, at han ikke kunne gå, men kun sidde på en stol, blev jeg opfordret til at besøge ham. Jeg vidste, at han var fritænker, og jeg talte da først med ham om hans sygdom, men så spurgte jeg ham, om han ikke havde lyst til at læse noget for at få tiden til at gå. Jo, det ville han da gerne, han kunne godt læse, for tiden faldt ham lang.

Jeg lånte ham da forskellige bøger, bl. a. »Onkel Toms hytte«, som han læste med megen interesse. Jeg talte da hver gang med ham om de bøger, han havde læst. Da jeg nu troede, han havde modtagelighed derfor, tog jeg et bind af Blædels prædikener med og læste en af dem for ham. Han var glad ved den og bad om at måtte låne bogen. Nu syntes jeg, at han begyndte at blive vakt til troen, men jeg måtte stille ham på en prøve for at se, om det virkelig var alvor. Hans ældste søn havde giftet sig med en fattig kvinde imod faderens vilje, men hun havde et godt og venligt sind, for da maleren allerede var hjælpeløs og hans kone frugtsommelig, kom svigerdatteren til dem og gjorde alt det arbejde, som moderen ikke kunne overkomme. Maleren var dog så hård, at hun aldrig måtte komme ind i stuen, han ville ikke se hende, og hun opholdt sig så bestandig i køkkenet, indtil sønnen fik tjent så meget, at han kunne betale billetten til Amerika, både for sig og sin kone. Så rejste de, og han skrev hjem til sin moder, men faderen vidste det ikke. Sønnens navn

blev aldrig nævnt. Nu sagde jeg til maleren: »De har jo en søn i Amerika, nu da det ser ud til, at Deres sygdom vil ende med døden, burde De forsone Dem med ham.« – »Jeg kan ikke skrive«. – »Nej, men jeg kan skrive for Dem, når De vil sige mig, hvad De vil have skrevet«. – »Jeg kan ikke tale«. – »Godt, så vil jeg skrive, som jeg synes, og læse det for Dem, så kan De sige mig, om De er tilfreds«. Jeg havde taget papir og pen med, og nu gav konen mig blæk, og jeg skrev da, så godt jeg kunne, om gensidig tilgivelse og forsoning. Han begyndte at græde, så snart jeg begyndte at læse brevet, og da jeg var færdig, spurgte jeg ham, om han var tilfreds med det, jeg havde skrevet. »Jo, det var meget godt«. Konen var også tilstede, og jeg spurgte nu, om der var mere, de ville have skrevet. Jo, det var der, noget jeg skulle tilføje, og det gjorde jeg. Så lagde jeg brevet i en konvolut, skrev adressen på, lukkede brevet og tog det med for selv at give posten det.

Det var en dag mellem jul og nytår, og da jeg kom hjem, ventede der mig endnu en glæde. Nielsen havde været i Åbenrå og havde medtaget en symaskine til mig til nytårsgave.

Der kom nogen tid efter et godt og venligt brev fra malerens søn, og jeg var glad ved at se, at de var blevet forsonede . . .

Nielsen havde fået en mejeriassistent til at komme til Kassø for at sætte os ind i det nyeste på mejeriets område. Han kærnedede og ostede et par dage, både hos os og hos Nis Callesen, og det var ikke blot os selv, der skulle se til og hjælpe til derved, men der var også mødt flere af byens koner for at se, hvorledes man bar sig ad dermed. Følgen var, at vi fik vandmejeri indrettet, og Nis Callesen fik en helt ny kælder bygget.

Senere fik Peters ismejeri på »Anesminde«, men siden centrifugen og dampmaskinen er blevet indført på mejerierne, skal der jo mange køers mælk til, for at det kan betale sig.

Der var engang et stort møde i Bovlund i to dage, jeg ved ikke så nøje, hvad år det var, jeg tænker én eller to og halvfjerds. Monrad var der og alle de ledende medlemmer i den danske forening. Nielsen og jeg var der begge, og jeg gjorde bekendtskab med frk. Lindberg.¹⁶ Vi lå om natten i samme værelse i Laust Arnums gård. Vi sov ikke meget den nat, for vi havde så meget at tale om sammen. Hun fortalte mig, at hun havde taget en plads som lærerinde på en bondegård i Hviding, og nu arbejdede hun på at få danske

lærerinder anbragt rundt omkring i de danske bøndergårde i Nord-slesvig. Jeg fandt den plan meget god og sagde, at jeg måske kunne få nogle pladser til hendes lærerinder. Det lykkedes også virkelig at få tre lærerinder anbragte, frk. Frandsen, frk. Suhr og frk. Kejser.

Frk. Lindberg besøgte mig flere gange siden i Kassø. Engang var hun i længere tid hos os i julen og lærte de lærerinder, der var kommen der på egnen, forskellige husflidsarbejder.

Kort efter, at jeg havde gjort hendes bekendtskab, skiftede hun plads og kom til en gårdejer Thyssen i Randerup. Efter nogle års forløb blev hun alligevel ked af at leve sammen med bønderne. Hun købte da en nedlagt herredsfogedbolig i Visby og oprettede en skole til uddannelse af danske lærerinder. Men da hun var med på sønderjydernes vestjyske tur, blev hun udvist. Hun måtte nu sælge sin skole med tab og flyttede sin lærerindeskole til Vamdrup. Her ville det imidlertid ikke rigtig gå, hun fik for få elever og måtte opgive skolen. Hun havde nu fået bevilget en lille pension årlig af den danske regering for hendes fars fortjenesters skyld og har siden boet i Kolding.

Imidlertid var Grove-Rasmussen blevet præst i Harte, og det var blevet danske præster forbudt at tale i Sønderjylland. Det var derfor heldigt, at vi med lærerindernes hjælp kunne få oprettet en husflidsforening, der gav anledning til små hyggelige møder, hvor der blev sunget danske sange, og som var ret fornøjelige.

Hvert forår blev der så holdt et større møde med udstilling af sagerne.

Et efterår var frk. Frandsen og jeg til et stort vennemøde i 2 dage. Den første dags eftermiddag samledes vi til møde i en stor have ved Dons mølle. Der blev holdt mange taler, mindst 6 eller 7. Midt imellem var der en pause, hvor der blev spist af medbragte madkurve. Om natten blev de, der ikke havde logi, indkvarteret i byen. Frk. Frandsen og jeg kom til at bo hos en skrædder. Vi lå sammen i een seng. Det var jævne folk, men meget flinke og venlige.

Den følgende dag skulle der være gudstjeneste i Almind kirke. Så gjaldt det om at komme til at køre, for der var langt til Almind. Vi kom til at køre med Jørgen Ravn, en fætter til Per Ravn i Jelling. Han var gårdejer i Dons, hans kone hed Maren, det var nogle dejlige troende mennesker. De havde tre vogne i kirke den dag, og vi fik talt meget sammen undervejs, mens vi kørte til Almind.

I kirken holdt pastor Wagner, højskoleforstander Schrøders svinger, skrifttalen, og flere forskellige præster hjalp hverandre med at uddele nadveren, men kirken var så overfyldt, at luften blev beklemt. Der var et par, der besvimeede. Så gik nogle degne omkring og slog ruder ud. Da aftengudstjenesten var forbi, skulle pastor Andreas Leth prædike. Og nu blev der foreslået, at vi skulle gå ud på kirkegården. Det gjorde vi så. Der var jo plads nok. Så prædikede pastor Leth på kirkegården.

Et andet år gjorde jeg en rejse til København for at besøge min mands broder og hans familie. Jeg logerede hos dem og var der vist henimod en otte dages tid. Da jeg var søndag over, var vi i Vartov og hørte pastor Brandt prædike.

Tante blev så glad derved, at hun var ved at græde af glæde, for hun var troende.

Da gudstjenesten var endt, gik hun hjem for at lave middagsmad, men vi andre gik til Thorvaldsens Museum . . .

Missionær Skrefsrud¹⁷ var kommet til Danmark og holdt møder rundt omkring. I længere tid boede han på Tirsbæk ved Vejle fjord. Så skrev Nielsen til ham, om han ville komme til os, dersom vi kunne skaffe ham tilladelse til at prædike i en kirke eller to. Han svarede, at det ville han gerne.

Så var jeg i Åbenrå en dag. Først gik jeg op til provsten¹⁸ og spurgte ham, om han ville give tilladelse til, at Skrefsrud prædikede i Åbenrå kirke. »Ja«, sagde provsten, »det har jeg ikke noget imod, jeg holder ikke af, at grundtvigianerne kommer med deres nye anskuelser, men en missionær som Skrefsrud må nok komme med noget godt, men jeg råder ikke for det alene, det kommer også an på, om pastor Tonnesen vil give sit minde dertil«.

Nu gik jeg lige til pastor Tonnesen,¹⁹ bankede på døren til hans kontor og gik lige ind. Jeg fortalte ham nu, hvem jeg var, og at jeg kom lige fra provsten, og meddelte ham, hvad denne havde sagt. »Og når nu provsten har givet sin tilladelse, så kan De naturligvis ikke have noget derimod«. Tonnesen var fuldstændig overrumplet, han kunne jo ikke undgå at sige ja, når han ville gælde for en kristen præst, og det gjorde han da også. Så gik jeg til provsten igen og meddelte ham dette. Og vi fik da lov til at skrive til Skrefsrud. Vi havde også talt med pastor Kjær i Rise, og han ville gerne have ham til at tale i Rise kirke. Vi vidste jo, at kirkerne nok skulle blive

propfulde. Men da nu Nielsen skrev dette til ham, fik vi det svar, at han havde fået halssyge, og at lægen havde forbudt ham at tale, så der blev alligevel ikke noget af disse møder.

Ja, nu er det kun salmebogssagen, jeg har tilbage at fortælle om. Pastor Topsøe²⁰ har fortalt den udførlig, og deraf har jeg taget en afskrift, som ligger i min skuffe. Alligevel har jeg lyst til at skrive lidt om den, således som jeg opfatter den.

Vi havde fået synodalindretning i vor provins. Dens betydning og værd har de danske præster ikke godt ved at forstå. Hverken min svoger Balslev eller pastor Topsøe syntes godt om den, men den har det fortrin, at menigheden kan komme til orde. Og også lægmænd har ret til at tale med om kirkelige sager. Jeg tror, det ville være godt, om vi havde noget lignende her i Danmark. I hver menighed er der repræsentanter, disse skal varetage det arbejde, der tidligere blev gjort af kirkeværgerne. Men ved siden af er pålagt som pligt det, vi kalder menighedspleje på alle de områder, hvor de har evne og lejlighed dertil. I folkerige menigheder er der flere repræsentanter end i de små. Der er også kirkeældste, og disse er de styrende i menighedsplejens kreds. Nielsen blev straks valgt til kirkeældste.

Så er der provstisynoden. Alle præster i provstiet er medlemmer af den. Men så vælger menighederne dertil dobbelt så mange lægmænd, som der er præster, idet man går ud fra, at præsterne nok alligevel skal hævde deres meninger, fordi de har fyldigere udvikling og bedre talegaver. Nielsen blev også valgt ind i provstisynoden.

Så er der noget, der hedder synodaludvalg. Det skal overtage de forretninger, som før påhvilede visitatorerne, således at to lægmænd, der er valgt til synodaludvalget, træder i stedet for amtmanden og skal sammen med præsten holde visitats i alle kirker. De skal også, når et embede bliver ledigt, foreslå tre kandidater til besættelse eller til valg. Dog skal deres forslag stadfæstes af konsistoriet. Og det skete flere gange, at konsistoriet strøg en kandidat, som synodaludvalget havde foreslået, når han var for dansk, og satte en anden i stedet, der var regeringen mere behagelig.

Nielsen blev også medlem af synodaludvalget.

Så er der provinssynoden. Til denne blev første gang valgt pastor Michaelsen, Bjolderup. Men han forholdt sig helt rolig. Og der blev

ikke udrettet noget i hans tid. Jeg tror nok, valget gjaldt for tre år.

Næste gang blev pastor Kier i Øster Løgum valgt i hans sted. Og Nielsen blev valgt som lægmand for Åbenrå amt. Hvem den anden lægmand for Åbenrå amt var, ved jeg ikke, for der var flere andre lægmænd, der øvede større indflydelse, især Amorsen fra Haderslev, og Nissen, Viby, fra Als.

Da Nielsen rejste, gav han mig hånden på, at han skulle nok få noget udrettet. Og det lykkedes da også i denne samling at føre salmebogssagen igennem.

1881 indbragte Nielsen i prostisynoden et forslag om at få indført en ny dansk salmebog i de nordslesvigske kirker. Deri blev han støttet af nogle lægmænd (Asmussen, Søes), men modarbejdet af de fleste præster. De mest tysksindede præster ville have den af Valentin²¹ omarbejdede Pontoppidan indført. Men den ville befolkningen absolut ikke have, for den var beregnet på fortyskning. Og man tænkte at kunne holde folk hen med den, indtil man kunne påtvinge den tyske gudstjeneste og få en tysk salmebog indført.

De mere mådeholdne præster, deriblandt Tonnesen, arbejdede på at få Meyer-Boesens omarbejdelse af Pontoppidan indført, tillige med et lille tillæg af de nyere bedste danske salmer. Alle råbte de på, at vi ville berøve den sønderjyske menighed de gode gamle danske salmer, som de kendte og elskede. Og man gjorde, hvad man kunne, for at indbilde befolkningen dette.

Dette måtte vi modbevise, således at befolkningen kunne forstå det. Pastor Topsøe havde givet Nielsen et udkast til en salmebog, som han og pastor Nansen i Taps havde udarbejdet. Dette udkast var bygget over Fengers salmebog. Og vi var klar over, at det ikke ville kunne opnå at få privilegium i Sønderjylland, fordi det sluttede sig til en i Danmark trykt og brugt salmebog.

Så sagde jeg til Nielsen en aften: »Skal vi ikke selv lave et udkast til en salmebog, bygget over Meyer-Boesens salmebog?« — »Tror du, vi kan det?« — »Det kan vi sagtens, vi har jo Topsøes udkast, som vi kan støtte os til.«

Så gav vi os til arbejdet. Fra først af havde vi tænkt os kun at udtage de ensformige og kedelige salmer af Meyer-Boesen og i stedet for disse at indsætte de bedste nye salmer, så at vi beholdt numrene uforandrede, da vi så mente at kunne få den trykt som en ny udgave af Meyer-Boesen, der jo havde privilegium.

Dette viste sig snart ugørligt, da der ikke var ret mange festsalmer i Meyer-Boesen. Og blandt de nye salmer var der en mængde festsalmer, som absolut måtte med, men vi arbejdede alligevel frejdigt videre.

Det var nogle dejlige aftener, da vi arbejdede sammen med denne gerning. Når vi havde drukket the om aftenen, fyldte vi thepotten med vand og satte den i kakkelovnen. Når så folkene var gået i seng, begyndte vi vort arbejde. Vi var begge lige interesserede og begejstrede derfor, også enige i, hvad der skulle medtages, og hvad der skulle udstødes.

Begyndte vi så at blive trætte, tog vi en kop the med en tvebak til, og så arbejdede vi videre. Det var herlige aftener, noget af det bedste, jeg har oplevet.

Da udkastet var færdigt, fik Nielsen »Nordslesvigsk Søndagsblad« til at trykke det og sende det med bladet til alle sine abonnenter.

Nu kom der fart i den sag. Nielsen kom til at korrespondere med masser af mennesker, der interesserede sig for den sag og skrev til ham derom.

De tyske præster udtalte også deres mening i blade og søgte at nedrakke især Grundtvigs salmer. Men de kunne ingen vegne komme med deres falske påstande og helt misforståede udlæggelse af Grundtvigs salmer. De blev straks modbeviste.

I provinssynoden [1883] fik Nielsen pastor Kier til at indbringe forslaget om en ny salmebog for Nordslesvig. Og alle danske medlemmer af synoden sluttede sig sammen om dette. De var jo imidlertid for få til at føre sagen igennem. Men Nielsen forstod at vinde flere. Han var ingen taler, men havde udmærkede evner til i privat samtale enkeltvis at vinde folk for sagen.

Således vandt han generalsuperintendent Godt, konsistoriets formand, commissarius dr. Mommsen, pastor Dohrn i Altona, Carl Fischer, som jo også kendte mig, og adskillige andre. Jeg havde oversat en del af Grundtvigs salmer til tysk. Dem fik Nielsen med, og viste dem til nogle af de tyske medlemmer af synoden, så at de kunne se, at det var med urette, at Grundtvig var blevet forkæret.

Dertil kom, at der netop i den tid blev vedtaget udgivelsen af en ny tysk salmebog. Og de tyske medlemmer, der blev støttet af de danske deri, lovede til gengæld at støtte de danske i deres ønsker,

ligesom også den ydre form, tryk, format o. s. v. blev vedtaget i lighed med den tyske salmebog.

Der blev vedtaget, at de 5 danske provstisynoder skulle vælge hver 2 mand. Og af disse 10 ville konsistoriet udtage 5, som skulle lave salmebogen.

Det var jo et godt resultat, og dermed kom Nielsen hjem. Dog skrev de endnu i bladene, som om sagen ikke var ført igennem. Men så oversatte vi det tyske referat af forhandlingerne på dansk og sendte det til »Dannevirke«, så kunne enhver da se, at vi havde sejret. Og den følgende dag kom der også en artikel af Amorsen, hvori han slog dette fast.

Nielsen flyttede jo til Danmark²² [1884], før salmebogen blev udarbejdet, men han havde dog endnu så megen indflydelse på de mænd, der var medlemmer af provstisynoderne, at i alle 5 provstisynoder de mænd blev valgte til udarbejdelsen af salmebogen, som Nielsen havde foreslået dertil. —

NOTER

1. Ældste søn i ægteskabet, født i december 1861.
2. Datter af senere biskop i Ribe C. F. Balslev, gift med senere stiftsprovst i Ribe Chr. F. Koch. Balslev blev som stiftsprovst i Ribe 1853 gift med Marie Elise Hansen, Amalies ældre søster. 1860–67 var han sognepræst i Nr. Broby på Fyn.
3. Det drejer sig om det indremissionsk prægede danske kirkearbejde, som samledes om bladet »Elias«, redigeret af pastor Grove-Rasmussen 1867–74. Den 20. august 1868 stiftede man i Vojens en lægmandsvenlig »Kirkelig forening til Guds riges fremme i Slesvig«, der dog med krigen i 1870 og de ledende præsters afskedigelse og flytten til kongeriget måtte indstille sit virke. Men præsterne Grove-Rasmussen og J. Johansen, tidligere Haderslev, kom fortsat over grænsen til månedlige møder i private hjem, indtil også denne gæsteoptræden nord fra blev forbudt i 1874 af de prøjsiske myndigheder. Lauenborgeren Harald Bruun v. Neergaard i Alten, født 1837 i Ratzeburg, stærkt tysksindet, døde i sit første præsteår her 1867, fra 1864 i Kliplev. A. Michaelsen, født 1830 i Kastvrå, Sommersted sogn, præst i Bjolderup 1866–80. E. Claussen, født 1832 i Tønder, præst i Dybbøl 1865–1902. H. Lawaetz, født 1832 i Holsten, præst i Skrydstrup 1865–71. A. Grove-Rasmussen, født 1836 i Horsens, kapellan i Gram 1864, præst i Fole 1868–70, afskediget, fri præst i Gram 1870–74. J. Johansen, født 1827 i Nakskov, hospitalspræst i Haderslev 1860–70.
4. Pastor Peter Kier, præst i Øster Løgum 1802-1834.
5. Chr. Grønning, født 1813 i Fredericia, missionær i Indien 1845–65, dansk præst i Åbenrå 1868–73.
6. Rebslager og gårdejer i Jegerup Mads Jensen, født 1839 i Asperup, Fyn, kolportør og lægprædikant i Foreningen af 1868, sluttede sig 1874 til frimenheden, død 1910 i Haderslev.

7. Se note 3.
8. G. G. Jakobsen, født 1844 i Haderslev, præst i Randerup 1874–87, flyttet til kongeriget.
9. Chr. Bruhn, født 1828 i Augustenborg, dansk præst i Haderslev 1863, i Gram 1877–87, flyttet til kongeriget.
10. A. Leth, født 1822 i Nyborg, dansk præst i Åbenrå 1850–63, i Middelfart 1870–94.
11. Jes Nielsens morbror, efter hvem han havde overtaget gården i Kassø, boede på gården til sin død i januar 1870.
12. Fru Nielsens plejedatter, født i Flensborg.
13. D. Clausen, født 1843 i Angel, privatskolelærer i Bolderslev 1867-1879, degn i Bjolderup 1888-1904.
- 13a. Pastor M. Kjær, født 1806 i København, præst i Rise 1857-82.
14. Hendes socialt prægede forfatterskab har uden tvivl inspireret Amalie Nielsen.
15. H. Fr. Nissen, født i Snestrup, Fyn, præst i Asserballe 1871, i Gram 1888-99.
16. Elise Lindberg, datter af Grundtvigs nære medarbejder, magister Jac. Chr. Lindberg, dansk privatlærerinde fra 1872 i Råhede, Hviding, Randerup og Ottersbøl mølle, Mjolden sogn, oprettede 1880 et privatseminar for unge kvinder i Visby, lukket i 1884 efter hendes udvisning, fortsat i Vamdrup til 1888. I alt har 48 privatlærerinder fået uddannelse hos hende, også med husflid som fag.
17. L. O. Skrefsrud, nordmand, missionær i Santalistan sammen med H. P. Børresen.
18. F. G. Göttig, født 1813 i Flensborg, provst i Åbenrå 1864-92.
19. H. Tonnesen, født i Bastrup ved Vamdrup 1854, præst i Åbenrå 1880, i Hoptrup 1888–1927, leder af Indre Mission i Nordslesvig 1886–1920.
20. Pastor Topsøe i Hejls var kontaktperson for fremskaffelsen af nyere dansk salmestof, især Grundtvigs, til salmebogskommissionen i Nordslesvig.
21. Pastor C. A. Valentiner, født 1815 i Flensborg, præst i Gl. Haderslev og forstander for det nordslesvigske præsteseminar 1870–91, forsøgte at nyudgive Pontoppidans salmebog fra 1740.
22. Ægteparret boede først på Vejleegnen, derefter et par andre steder. Dets grav findes på Harte kirkegård. Jes Nielsen døde den 2. april 1901, Amalie Nielsen den 21. april 1913.

Om pottemagere og kakler fra Christiansfeld

Af *Ebbe Johannsen*.

Blandt sønderjyske antikviteter indtager kaklerne fra Christiansfeld en ganske særlig plads.

Når der her anvendes ordet kakkal, bruges det i den ældre betydning, nemlig som betegnelse for de keramikstykker, hvoraf man opbyggede kakkalovne, og det har altså ikke noget at gøre med de meget almindelige dekorerede fliser, der populært benævnes kakler.

Kaklerne var oftest glaserede på forsiden og havde bagtil en bred ramme, så de kunne mures op over hinanden.

Det var pottemageren, som lavede dem.

Kakkalovne opbyggede af sådanne kakler var i en lang periode en højt værdsat specialitet for herrnhuterbyen Christiansfeld — som honningkager og pølser er det i dag.

Kaklerne er ikke alene — især for de ældre typers vedkommende — af fortræffelig kvalitet, men de ældre kakler har også et iøjnefaldende særpræg, der gør, at de egentlig ikke ligner noget andet keramik fra den danske konges lande. Man finder dem ikke alene i herrnhuterbyen og dens omegn; deres forekomst langt fra Christiansfeld vidner om, hvor efterspurgte Christiansfelder-ovnene engang har været.

Ligesom den bevægelse, der skabte Christiansfeld, strengt bevarede sit religiøse særpræg, hvor den end forekom, således var også erhvervslivet i brødrementighedsens kolonier underlagt en nøje uniformering, og det må som alle andre foreteelser indenfor menigheden anskues i en større sammenhæng.

For at forstå baggrunden for kakkalovnsfremstillingen i Christiansfeld er det nødvendigt at se på forholdene i den herrnhuterkoloni, der fandtes i Neuwied am Rhein i Tyskland. Her modtog den tolerante greve Johann Alexander af Wied i 1750 den lille fordrevne herrnhutermentighed fra Herrnhaga i Wetterau.

Brødrementigheden stammer fra det 15. århundrede, da Johan Hus i Böhmen stiftede mentigheden i reaktion mod katolicismen. Det var dog først i det 18. århundrede, at den skulle opleve en blomstring,

der bl. a. skulle få grundlæggelsen af Christiansfeld til følge. 13. august 1727 er stiftelsesdagen for »den fornyede brødrekirke« i Herrnhut ikke langt fra Dresden.

Herrnhuterne betragtede et fælles, inderligt kirkeliv med en streng kirketugt som en nødvendig livsbetingelse, og deres byer blev til efter en nøje plan med menighedslivet for øje. Men da også arbejdssomhed og dygtighed i borgerlige erhverv hørte med til dagliglivet i disse byer, blomstrede de op på en måde, som tiltvang dem almindelig respekt og gjorde, at man fra øvrighedens side kunne se med velvilje på oprettelsen af nye kolonier, som tilfældet var herhjemme.

Her skal ikke gøres rede for bevægelsens indhold. Det er for nyligt blevet gjort af A. Pontoppidan Thyssen i *Vækkelsernes frembrud i Danmark*, IV, 1967, blot skal det slås fast, at herrnhuterne i virkeligheden – om ikke åbenlyst – tilsigtede et religiøst og borgerligt idealsamfund med teokratisk ledelse af alle forhold – fra erhvervsliv til børneavl – og vidtgående psykologisk og ideologisk ensretning.

I Neuwied fik den indvandrede menighed snart bygget de huse, som trossamfundet havde brug for, og de kom til at udgøre et særligt kvarter i byen.

I brødrehuset boede de ugifte mandlige menighedsmedlemmer i næsten klosteragtig isolation, og der fik de deres opdragelse og uddannelse. De forskellige erhverv blev fra begyndelsen af drevet af menigheden og ikke som privaterhverv, selv om mange af dem senere gik over i privat eje.

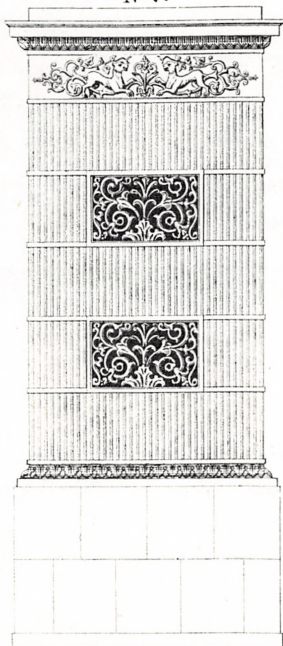
De udøvedes i det rummelige brødrehus eller på dets grund, og her tog også pottemageriet i 1758 sin begyndelse. Det var dog først, efter at pottemagermesteren Erich Berg var blevet hidkaldt fra Herrnhut i Sachsen, at den udvikling tog fart, der skulle føre til oprettelsen af søsterforetagendet i Christiansfeld.

Erich Berg stammede fra Nerke i Sverige, hvor han havde lært professionen. Han døde imidlertid allerede i 1760, og efter at et par andre havde arbejdet som mestre, blev Abraham Goll i 1770 leder af pottemageriet.

Abraham Goll var født 15. marts 1736 ved Zürich i Svejs og kom 1759 til Neuwied, hvor han samme år er at træffe i pottemagerstuen i brødrehuset. Han virkede som mester fra 1770 til 1777, da han forsvinder og afløses af en anden.

*Fayence Ofenfabrik
des Bröderhauses in Neuwied.*

N° 7.

Höhe 1 m 88 et Breite 73 et Tiefe 37 et.
Holzfeuer Thaler 48 P. Et
Kohlenfeuer Mark 12 1/2
Mar 8 1850. 9 et Kefir.

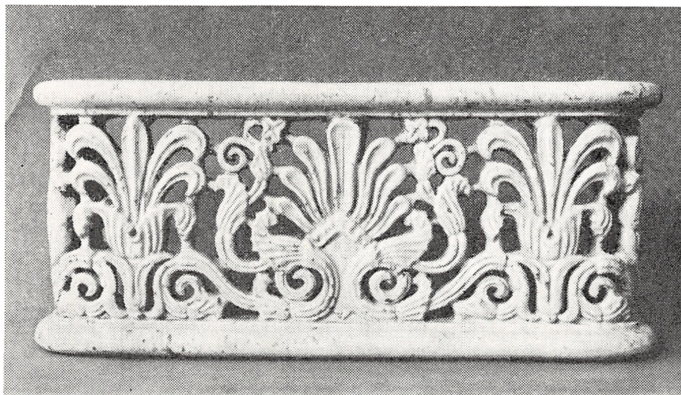
*Biedermeierovn fra Fayence Ofenfabrik des Bröderhauses i Neuwied.
Katalogbillede. Privateje.*

Hvad der senere blev af Abraham Goll, skal vi i det følgende komme ind på.

Allerede fra begyndelsen gav pottemageriet sig af med fremstillingen af kakkelovne. De blev snart dets egentlige specialitet, og herrnhuter-kakkelovne blev med tiden et begreb, der var kendt viden om.

De tidligste ovne fra Neuwied har simple blyglasurer, men snart skete der en omstilling til fajanceovne med hvid glasur.

Fra bevarede eksemplarer og billeder kender vi nogle af disse tidlige ovne. Katalogillustrationer viser os således fabrikkens noble Biedermeier-ovne, der enten var glatte eller riflede og prydet med

Biedermeier-kakkel i gennembrudt arbejde. Stænket, lys brunviolet glasur med grønligt skær. Højde ca. 15 cm. Privateje.

en smagfuld senklassicistisk ornamentik. Der er unægtelig et smagsmæssigt svælg mellem disse ovne og fabrikkens senere produkter, hvorpå decorationen kom til at bestå af allehånde uglaserede relieffer i stilløs forvirring – som tiden krævede det – og hyppigt af et særdeles bombastisk germansk præg.

I det hele taget forstod foretagendet at tilpasse sig de skiftende tiders krav – og der skete meget også varmeteknisk i slutningen af sidste århundrede – men vi vil her ikke komme ind på den videre udvikling, blot nøjes med at slå fast, at »Ofenfabrik des Brüderhauses Neuwied G. m. b. H.« i dag er et moderne foretagende, som til fulde opfylder vor tids krav, samtidig med at det bærer en mere end 200-årig tradition i sig.¹

Vi skal straks se, at der består en direkte sammenhæng mellem ovnproduktionen i Neuwied og Christiansfelder-ovnene.

Christiansfeld blev grundlagt i 1772, og det er den eneste brødre-menighedsby i Norden. I løbet af meget kort tid blev de nødvendige bygninger rejst, og byen fik det arkitektoniske præg, som den har bevaret nogenlunde intakt til i dag, da den står som et enestående minde over den særprægede herrnhuter-kultur.

Om tilstandene i 1779 får vi et indtryk gennem Hans Holcks beskrivelse i »De kongelige Rigers og Fyrstendømmers Stats- og Handels-Spejl for Aaret 1780«. Han meddeler: »Indvaanernes meste Beskæftigelser bestaae udi Fabriquer og Haandværks-Arbejde...

Lindegade 44 i Christiansfeld. Huset er bygget 1781 af Abraham Goll. I gården findes en yngre værkstedsbygning. Her havde pottemageriet og kakkelovnsjæbrikken til huse. (Foto: Det særlige Bygningsyn).

Iblandt de gifte Stedets Indvaanere findes som Haandværks-Mestere: en Tøymager . . . en Lomme-Uhrmager, en Skoemager, en Feldbereder eller Handskemager, en Bundtmager, en Snedker, en Tømmermester, en Farver og en Pottemager, der forarbeyder de i Tydskland brugelige Leer-Træk-Ovne, for derved at spare Brændved«. ²

Den sidstnævnte er vor mand, og det er ingen anden end den Abraham Goll, der fra 1770 til 1777 var leder af pottemageriet i Neuwied am Rhein. Samme år, som han forsvinder fra Neuwied, dukker han op i Christiansfeld, utvivlsomt dirigeret til den nye menighed for at tage sig af dens pottemageri, der heller ikke her var et privatforetagende.

Det var således ikke et tilfældigt menighedsmedlem, men en erfarende og dygtig håndværker, der kom til den unge herrnhuterkoloni, og dermed har vi dels forklaringen på ovnenes kvalitet, dels begrundelsen for deres fremmedartede karakter. Goll har utvivlsomt haft formene med fra Neuwied. I typer og glasurer er kaklerne fra

Neuwied og Christiansfeld hinanden så lig, at de gensidig kan supplere hinanden, og den nære kontakt med moderforetagendet bevarede, som vi i det følgende skal se, ned gennem tiden.

Fra det nærliggende Tyrstrup fik man ler til fabrikationen. Mens modelløren formede modellerne, var det pottemagerens egentlige opgave at lave kaklerne og ovnsætterens at mure ovnene op. Hyppigt forenedes de forskellige beskæftigelser dog i samme person.

Et indblik i virksomheden giver de inventariefortegnelser, som menigheden lod optage, og som bevares i brødremenighedens arkiv på kirkeloftet i Christiansfeld. Her findes et læg med sådanne registreringer fra 1800, 1801 og 1858 samt for hvert år fra 1862 til 74.

Virksomheden betegnes i inventariefortegnelserne fra 1800 og 1801 »Töpferei« (d. v. s. pottemageri). Det samme er tilfældet i 1858, mens fortegnelserne for tiden fra 1862 til 1874 har betegnelsen »Gemein-Ofenfabrik und Töpferei« (d. v. s. menigheds-ovnfabrik og pottemageri).

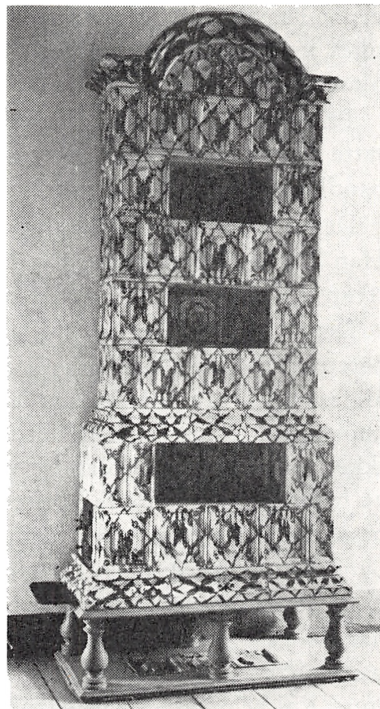
Jeg vil her koncentrere fremstillingen om kakkelovnene, som foretagendet fortrinsvis var baseret på, og som var dets egentlige specialitet, men det må for helhedens skyld slås fast, at der jævnsides med kakkelovnsfabrikationen har fundet en omfattende forhandling og fremstilling af andre pottemagervarer sted. Det viser inventariefortegnelserne tydeligt nok.

Abraham Goll blev i Christiansfeld. 1777 giftede han sig med Marie Magdalene Neubauerin, der også var blevet indkaldt fra Tyskland, og de fik 3 døtre.

1781 byggede han det stadig eksisterende hus Lindegade 44, overfor alleen, der fører ind til kirkegården, Gudsageren.

Det fik syv fag og blev opført i grundmur i en etage med høj sokkel og kælder. Tegltaget fik små valme og til gaden en spids teglhængt tagkvist. Foran indgangsdøren er der en lille fritrappel. Mellem 1812 og 1878 er den nuværende sidebygning blevet opført med syv fag i grundmur. Pottemagerværkstedet med ovnen fandtes her. Sidebygningen er senere blevet noget ombygget, men endnu i 1968 bar den tydelige spor af sit oprindelige formål.

Det er et godt og typisk familiehus for en håndværker og et af de få steder i Christiansfeld, hvor der virkelig er en helhed tilbage med både forhus og værkstedsbygning. Det særlige Bygningssyn karakteriserer ejendommen som bevaringsværdig.³

Karakteristisk kakkelovn fra Christiansfeld, nu i Borgmestergården i „Den gamle By“ i Århus. Kaklerne har begitning og blyglasur med dekoration i mangan. De er af en type, der må skrive sig fra fabrikkens første tid. Fodstykket er af træ. Højde ca. 2 m.

I dette hus skulle Abraham Goll og hans efterfølgere komme til at bo, så længe der fremstilledes kakkelovne i Christiansfeld.

Abraham Goll døde 24. april 1800 og blev begravet på Gudsageren, hvor hans gravsten med nummeret 216 endnu er at se på den stemningsfulde kirkegård. I november samme år flyttede hans enke med datteren Marie Magdalene ind i enkehuset, hvor hun blev boende til sin død 1806.

Efter Golls død blev der optaget et »Inventarium« over, hvad der fandtes af efterladte pottemagervarer og til faget henhørende materialer, redskaber m. m.

Der er i dette nævnt en stor mængde kakler til ovnenes forskellige dele. Der opregnes kakler i farverne grønt, violet, paille (d. v. s. gult) og sort. En del halvfabrikata findes også. Desuden nævnes jerndele til ovnene og drejede ben og fodstykker af træ.

Endvidere opregnes et stort lager af andre pottemagervarer, del-

vis andetsteds fra, samt de redskaber og det inventar, der hører med til et veludstyret pottemageri. F. eks. nævnes »1 Glasur Mühle, mit Marmor Steine«.

På det gode grundlag, der således var blevet lagt i Golls tid, fortsatte brødremenigheden efter hans død med at fremstille og forhandle kakler og andre pottemagervarer.

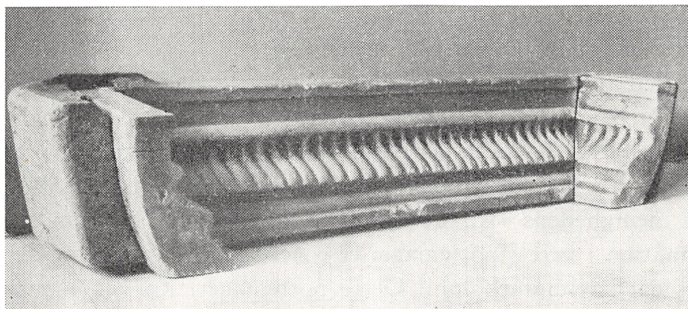
Den 12. december 1800 sluttede man kontrakt med en ny mester. Han hed Jens Aastrup og var født 4. oktober 1778 på gården Thulstrup ved Hobro. Han skulle blive efterfulgt i stillingen af en søn.

Det er i Jens Aastrups tid, at rejsebeskriveren L. M. Wedel 1803 beretter om Christiansfeld: »I Fabrikkerne og Boutikerne her have alle mulige Vare, som ere særdeles gode, men ogsaa noget dyrere end andetsteds, og de bestemte Priser paa enhver Ting maae en Kiøber ikke haabe at kunde forandre ved nogen Prutting.« Efter yderligere at have gjort vrøvl over priserne fortæller han: »Deres brændselsbesparende Indretninger i Bryggerierne, Bænderierne og i Kakkellovne maa jeg ønske, at sagkyndige ville undersøge, jeg forstaaer ej at bedømme det; deres Fajance-Kakkellovne ere de skønneste, jeg har set.« Og ved besøget på Trolleborg skoleholderseminarium fremhæver han blandt de fortræffelige indretninger, at der »ere skønne store Kakkellovne af Christiansfeldts Fajance.«⁴

At han og også andre anvender ordet fajance i forbindelse med Christiansfelder-ovnene, må ikke føre til den misforståelse, at der er tale om egentlige fajanceovne. Keramikken fra Christiansfeld var og blev lertøj.

Det er sandsynligt, at det er i Jens Aastrups tid, at den stadig eksisterende værkstedsbygning er blevet bygget til huset i Lindegade. Den findes endnu ikke på en byplan fra 1812. At virksomheden dog selv i Christiansfelds velmagtsdage var et beskedent foretagende, kan vi slutte af, at personalet i 1835 foruden af mester blot bestod af to svende og en daglejer.

Jens Aastrup døde 19. oktober 1838 og blev som nævnt efterfulgt af en søn, Johannes Nicolaus Aastrup, der var født 12. januar 1807, og som havde lært professionen. Fra hans tid stammer et »Inventarium«, dateret april 1858. Der opregnes i det af hele ovne grå og hvide, bl. a. en rund, hvid ovn og ovne med runde hjørner. Også en gammel riflet og en gammel marmoreret ovn er blandt dem, der nævnes.

*Kakkelform til gesims fra kakkellovnfabrikken i Christiansfeld.
Formen er af gips og har en løs indsats i hver ende. Længde ca. 75 cm.
„Den gamle By“, Århus.*

Kakkellovnene behøver dog ikke — lige så lidt som de øvrige pottemagervarer — udelukkende at være fremstillet i Christiansfeld. Senere fortegnelser viser, at man da også forhandlede ovne fra andre fabrikker.

Johannes Nicolaus Aastrup døde 23. marts 1862, og hans efterfølger blev Hans Peter Hansen. Han var født 9. oktober 1834 i Christiansfeld, hvor hans far var muremester. Efter konfirmationen lærte han faderens håndværk, men drog 1859 til Neuwied for at blive uddannet i den derværende ovnfabrik, og 1862 overtog han ledelsen af pottemageriet i Christiansfeld. Hans Peter Hansens rejse til Neuwied i hundredåret for Abraham Golls ankomst til samme by er kun et af eksemplerne på den stadige kontakt med moderforetagendet. Med tråde, der ofte var usynlige for den uindviede, var de enkelte menigheder og deres medlemmer i virkeligheden knyttet sammen til et stort hele.

Hans Peter Hansens pottemagerkarriere blev dog kortvarig. Alle-rede 1867 drog han bort, men vendte 1868 atter tilbage og indtrådte i faderens forretning, som han senere overtog sammen med en bror. Tillige drev han stenhuggeri. Han døde 20. april 1889.

Fra hans tid nævnes i fortegnelserne hvide, grå og violette ovne. Der opregnes også gipsforme og tre kakkelforme af træ. December 1865 opgøres lageret til 2400 stk. »gebrannte Ofenwaare« og 350 stk. »rohe ditto«, otte hvide ovne, to violette og en grå.

Den mand, der trådte til, da Hans Peter Hansen i 1867 rejste

bort, kom udefra, men var gennem sin oprindelse og uddannelse som forudbestemt til stillingen.

Han hed Julius Eugen Wünsche, og hans levnedsløb er karakteristisk for et barn af brødremenigheden.

Han var født 7. december 1841 i Paramaribo i Sydamerika, hvor hans forældre virkede i missionens tjeneste. Som seksårig blev han sendt i menighedens »Knabenanstalt« i Kleinwelke og kom efter sin konfirmation i lære i pottemageriet i Zeist i Holland, hvor der også fandtes en herrnhuterkoloni. Dette pottemageri kræver en nærmere omtale, da det ligesom foretagendet i Christiansfeld var en aflægger af Neuwied. Det er i den sammenhæng ganske interessant, at den mand, der startede fabrikken i Zeist, bærer det danske navn Nørsgaard.

Den 31. august 1835 oprettede E. L. Nørsgaard her et værksted, hvor han begyndte at fremstille kakkelovne. Han havde tidligere været knyttet til fabrikken i Neuwied, men ønskede altså at prøve for sig selv.

Nørsgaard måtte imidlertid kæmpe med store vanskeligheder, men det lykkedes ham dog at skaffe sine ovne indpas og at holde bedriften i gang til sin død fem år efter. Kakkellovne havde da vundet et godt ry, og menigheden besluttede at redde foretagendet. Og redningen kom fra Neuwied, idet man fik selve lederen af kakkellovnsfabrikken, Ernst Christoph Martin, til at rejse til Zeist, ligesom i sin tid Abraham Goll var draget til Christiansfeld. 1840 overtog han ledelsen af fabrikken, og ikke mindst takket være hans indsats blev Zeister-kakkellovne kendt vidt omkring.

Hans efterkommere fortsatte virksomheden, og den blev først ophævet i slutningen af 1950'erne, men var da baseret på fremstillingen af andet keramik. Det kan ikke undre, at bevarede ovne og billeder fra Martins tid viser stor lighed med ovnene i Neuwied og Christiansfeld.⁵ De tre fabrikker er så nøje forbundet, at man for at forstå en af dem, uundgåeligt må drage de to andre med ind i billedet.

Det var således en god skole, Wünsche havde gået i. Han blev i Zeist i syv år, arbejdede derpå som svend andetsteds og blev i oktober 1867 opfordret til at overtage ledelsen af pottemageriet i Christiansfeld.

Her skulle han blive resten af sit liv. 1875 giftede han sig med en missionærdatter, der var født på Grønland, og de fik deres hjem i huset i Lindegade.

*Kakke af den sidste type,
der blev fremstillet i Christiansfeld
i „alt-deutsch“ stil med brun glasur.
Højde ca. 21 cm.
„Den gamle By“, Århus.*

Det var da blevet kritiske tider for erhvervslivet i Christiansfeld. Opgangstiden var forlængst forbi, og stadig flere af menighedsforetagenderne afvikledes.

I opgørelsen for 1872 opregnes af hele ovne to halvhvide, fire grå, hvoraf tre hidrører fra forgængerer, Hansen, en blå, en ovn fra Altona, en fra Strassbourg og to fra Kellinghusen samt talrige løse dele, af hvilke også en del kommer udefra. Fra Wünsches tid kendes endvidere en »Regulierofen« samt »Begussöfen«.

Med 1874 ophører fortegnelserne i arkivet i Christiansfeld. 1875 solgtes kakkelovnsfabrikken og pottemageriet nemlig til Julius Eugen Wünsche, der ved en kontrakt dateret 19. januar 1875 købte det hidtil for brødremenighedens regning drevne foretagende. Købesummen androg 4403 Mark 13 Pf. Selve ejendommen blev dog ved med at tilhøre brødremenigheden.

Det blev svære tider, der forestod for familien i Lindegade 44, hvor der efterhånden kom otte børn. Julius Eugen Wünsches søn og efterfølger fortæller derom i sit levnedsløb, d. v. s. den korte biografi, som ethvert medlem af menigheden opfordres til at skrive. Han beretter (i oversættelse): »Med kassen forholdt det sig sådan, som jeg endnu kan høre min kære far sige: »Jeg siger vel ikke for meget, når jeg siger, at vi er vel hundrede gange stået op uden at have så meget som en pfennig i kassen.« Gælden hos købmand og skomager lod sig ikke mere afdrage, og disse og andre bekymringer

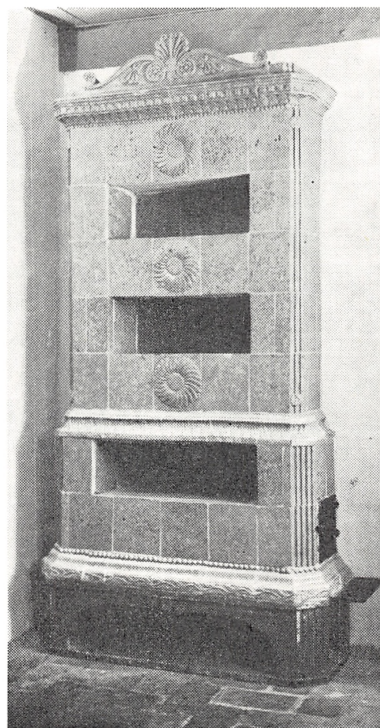
Hjørnekakkel af baroktype med begining og blyglasur med dekoration i mangan. Højde ca. 21 cm. „Den gamle By“, Århus.

Topstykke med rokoko-dekoration og begining og blyglasur med grøn marmorering. Højde ca. 15 cm. „Den gamle By“, Århus.

trykkede uophørligt min far. Min mor havde den ikke lette opgave at sørge for maden, for som hun sagde: »Der skal være meget, det skal være godt, og det må ikke koste noget.«

Tiden var løbet fra virksomheden. Vel forsøgte man at imøde-

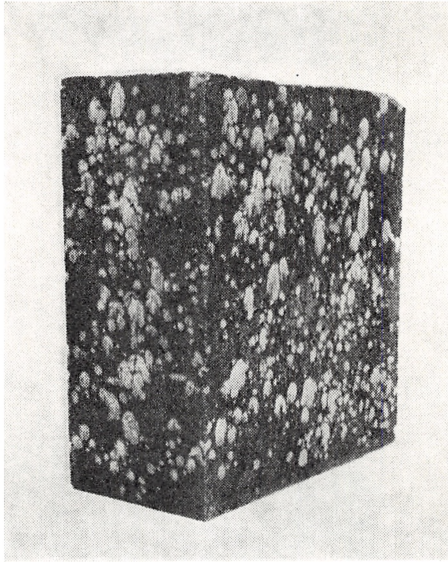
*Christiansfelderovn i ovnsamlingen.
i „Den gamle By“ i Århus. Biedemeier,
kaklerne har stænket, lys brunviolet glasur.
Træfodsstykke. Højde ca. 228 cm.*

komme den moderne smag med kakler i »alt-deutsch« stil, d. v. s. i nyrenæssance med relief og farvet glasur, men de blev unægtelig både vinde og skæve, og ifølge traditionen blev den sidste kakkellovn lavet i Christiansfeld i 1898.

Men der var stadig noget arbejde med at sætte de gamle ovne om og sætte de nye op, der nu udelukkende kom udefra. På den tid fandtes der i Tyskland flere store kakkellovnfabrikker, der leverede nogle yderst perfekte og elegante fajanceovne, som opfyldte alle modens krav. Herhjemme kender man dem fra ældre lejligheder med herskabelige prætentioner. De benævnes ofte porcelænsovne.

I 1889 begyndte Wünsche tillige en gravstensforretning. Han havde som ung lært faget i halvandet år. Forøvrigt havde moderforetagendet i Neuwied også givet sig af dermed, og i Christiansfeld havde forgængeren Hans Peter Hansen drevet en sådan.

Pottemageriet ophørte dog ikke ganske. Jævnside med kakkello-

*Hjørnekakkel med glasur
stænket med mangan og hvidt.
Højde ca. 21 cm.
„Den gamle By“, Århus.*

ovnsfabrikationen havde der jo hele tiden fundet salg og fremstilling af andre pottemagervarer sted. Folk kan endnu huske, at de fandtes udstillede i den overdækkede port i huset i Lindegade.

1907 overdrog J. E. Wünsche forretningen til sin søn, Carl Theodor Wünsche. Wünsche senior døde 27. september 1917.

C. T. Wünsche fortsatte som ovnsætter og stenhugger. Han var født 16. marts 1880 og kom straks efter sin konfirmation i lære hos faderen. Han lægger i sit levnedsløb ikke skjul på, at det snavsede ovnsætterfag alle dage var ham en plage, mens han var glad for arbejdet med gravstenene. Fra sin læretid fortæller han (i oversættelse): »Opsætningen af ovne ude på landet var altid surt, og mange gange har jeg ladet mine tårer løbe på ensomme veje. Cykler var ikke almindelige. Med dagvognen rejste jeg til gårdens nærhed og gik så til fods. Jeg kunne ikke føle mig hjemme hos de fremmede folk og sagde næppe et ord. Jeg var først lykkelig, når arbejdet var færdigt, og det atter gik hjemad«.

Carl Theodor Wünsche var 27 år, da han overtog faderens forretning. Under første verdenskrig var han indkaldt. 1919 giftede han sig med en missionærdatter, der var født i Sydamerika, og familien kom til at bo i huset i Lindegade 44.

På Wünsches tid var de gamle Christiansfelder-ovne for alvor ved at blive påskønnede antikviteter, og skulle en af dem sættes op, måtte man have fat i Wünsche, der i sig bevarede hele den gamle håndværkstradition. Han døde 2. juni 1960.

Den sidste ovnsætter i Christiansfeld er Karl Waldemar Schmidt. Han er født i Christiansfeld 26. oktober 1905 af gammel herrnhuterfamilie. I 1921 begyndte han sin læretid i herrnhuterkolonien Neusalz an der Oder og kom 1925 til Neuwied am Rhein for at arbejde i Ofenfabrik des Brüderhauses, hvorfra som omtalt Abraham Goll i sin tid var udgået.

1931 påbegyndte Schmidt sin forretning i Christiansfeld, hvor han blev og stiftede familie, og da Wünsche døde i 1960, overtog han hans lager.

Med ovnsætterfaget er det nu ved at være definitivt forbi. Opsættes der end i ny og næ en af de gamle ovne, så forsvinder der stadig flere fra deres oprindelige pladser. I Christiansfeld har indlægningen af fjernvarme i de senere år ført til en stærk formindskelse af antallet af kakkelovne. De har som pladsrøvende monumenter over fortidens opvarmning måttet vige for nutidens krav til rationel boligindretning. De, der bliver stående, kan dog gøre god nytte ved ventilering af stuerne.

Det er især de tidlige kakkelovne og kakler fra Christiansfeld, som har et iøjnefaldende særpræg, og da de kom til at danne grundlaget for den senere produktion, vil vi i det følgende betragte nogle af dem.

Typiske er kaklerne med begitning og blygasur. Ved begitning forstås overtrækning af kaklerne med et tyndt lag pibeler før glaseringen, så de fremtræder lysegule under den klare glasur. De kan være udekorede, men har ofte en marmorering i grønt eller manganviolet. Farverne er hyppigt løbet ud under brændingen. Denne glasur findes på kakler i stilarterne barok, rokoko, Louis-XVI og empire.

En meget udbredt type har barokform med kraftig ramme- og fyldingsdekoration i relief. Ofte er ovne med sådanne kakler afsluttet af et rundbuet topstykke med rokokkoornamentik og gesims. Almindeligvis er fodstykkerne af træ.

Indtagende er Louis-XVI-kaklerne med et ovalt riflet felt omgivet af en perlebort. Man kender også andre former for rifling, og nogle

kakler har en kantet ramme- og fyldingsdekoration i fladt relief. Det er empiretidens udgave af de kraftigt formede barokkakler. En ovn af disse kakler med mørkebrun glasur kendes også. Der findes endvidere talrige kakler med finere eller grovere stænket glasur. De kan være spættet i manganviolet og hvidt eller fremtræde blegviolet eller lyst gråbrune. En svag grønlig tone kan give glasuren et særligt spil.

Det er på en sådan manganstænket kakkell, at Abraham Goll engang har ridset sit navn i kanten i det endnu bløde ler. Ovnsmestermester Schmidt fandt den tilfældigvis for flere år siden mellem andre kakler og indsatte den i en ovn i den villa i Haderslev, hvor nu amtsvejbvæsenet har til huse.

Foruden de almindelige kakler er der bl. a. hjørnekakler, topstykker, gesimsstykker og kakler i gennembrudt arbejde. Alle disse forskellige stykker kan være smykkede med relieffer. Især Biedermeyer-ovnene frembyder en meget stor variation af smagfulde plastiske ornamentter, der ligger meget nær op ad sådanne fra Neuwied og Zeist.

Kakkellovnene kunne opmures efter behov i hvilken højde, man ønskede det, og ikke mindst de høje, velproportionerede etageovne besidder en monumentalitet, der harmonerer smukt med byggesættet i herrnhuterbyen.

De ældre ovnes træfodstykker kan have drejede eller glatte ben; senere træffer vi jernstativer, der kan være skjult af plastiske dyrebene af keramik.

Etagedelingen af ovnene skulle tjene til en bedre udnyttelse af brændslet, idet varmen blev ledt i siksak igennem dem. De fik derved også en større varmegivende overflade, og de åbne mellemrum mellem etagerne kunne bruges til at holde maden varm. Fra tidens jernovne kender vi en tilsvarende opbygning. Mens de ældre ovne var beregnet til brænde, måtte ovnene, da kul og koks kom almindeligt i brug i sidste århundrede, indrettes dertil. De senere ovne er derfor ofte forsynet med kasser af støbejern.

Vi kender også de hvidlige ovne med reliefdekorationer fra Christiansfeld. Deres glasur er mere mat og grålig end på de virtuose eksemplarer, der kom fra de store tyske fabrikker. Man kunne i pottemageriet i Christiansfeld slet ikke frembringe de høje varme-grader, der var nødvendige for at fremstille egentlige fajanceovne.

Virksomheden i Christiansfeld beholdt hele tiden håndværkets karakter og endte – som vi har set – med at være et meget beskedent foretagende.

I Abraham Golls hus i Lindegade, hvor så mange af hans efterfølgere kom til at bo, lever der ikke mere pottemagere, men endnu kan man på loftet i værkstedsbygningen finde kakler, forme og redskaber, som hidrører fra den gamle kakkellovnsfabrik.

Med sine tråde til moderforetagendet i Neuwied am Rhein og søsterforetagendet i Zeist er virksomheden i Christiansfeld et karakteristisk eksempel på menighedens nøje indre sammenhæng og hele internationale karakter.

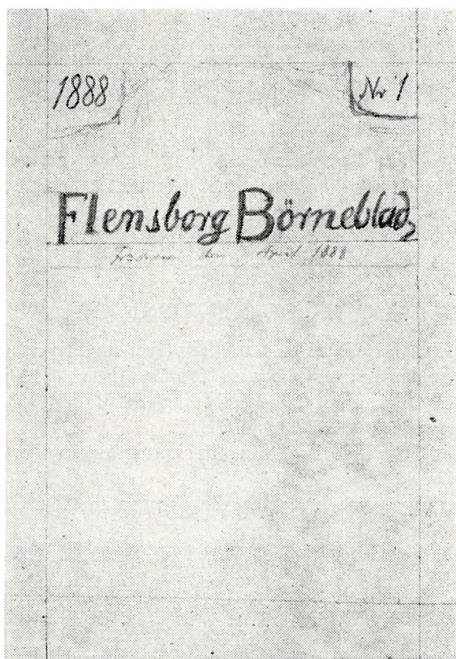
Det gælder også for mestrene, der alle har tilhørt brødremenigheden og undertiden fra fjerne egne er blevet dirigeret til den lille sønderjyske by, hvor de kom til at øve deres livsgerning.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Dieter Krieg: Das Brüderhaus und die Töpferei im Herrnhuter Viertel, artikel i Heimatkalendar des Kreises Neuwied 1958.
Ofenfabrik des Brüderhauses Neuwied G.m.b.H. 1758-1958, publikation i anledning af virksomhedens 200-års jubilæum.
2. Hans Holck: De Kongelige Rigers og Fyrstendømmers Stats- og Handels-Spejl for Aaret 1780, s. 418.
3. Det særlige Bygningssyns sekretariat: Bevaringsplan Christiansfeld, Kbh. 1966, s. 21.
4. L. M. Wedel: Indenlandsk Reise, I, 2, Kbh. 1803, s. 109-111 og I, 1, Kbh. 1803, s. 57.
5. B. Dubbe: De kacheloven, Lochem 1966, s. 51-55.
Oplysningerne om mestrene og virksomheden hidrører overvejende fra tilførsler til kirkebogen i Christiansfeld samt fra levnedsløb, inventariefortegnelser og andre arkivalier i brødremenighedens arkiv i Christiansfeld, suppleret med mundtlige meddelelser.
Emnet er tidligere blevet behandlet af forfatteren til nærværende artikel i »Den gamle By«s årbog 1967. Der er dog her blevet inddraget nyt stof, især med hensyn til forbindelserne mellem herrnhuterkolonierne, ligesom det stof, der specielt angår købstadmuseet »Den gamle By«, er udeladt.

Jens Jessen, børnene og børnebladet

Af Poul Kürstein.

Jessens udkast til Flensborg Børneblad.

Holderne af Flensborg Avis fik noget for deres penge.

Udover den daglige avis seks gange om ugen fik de om lørdagen Nordslesvigsk Søndagsblad, både Folkelig Del og Kirkelig Del. Søndagsbladet var groet frem af bladets eget søndagstillæg, og også Børneblad til Flensborg Avis, der ligesom søndagsbladet var et fællesforetagende for de sønderjyske aviser, skyldte i høj grad Flensborg Avis sin fortsatte eksistens. Fra nytår 1905 fulgte børnebladet med avisen, men også før den tid var det muligt at få et særligt dansk børneblad i Sønderjylland.

Ved sprogforordningen af 1888 bandlyste prøjserne undervisningen i modersmålet fra skolen, og Nordslesvigsk Søndagsblad gik da i 1889 over til at bringe en særskilt afdeling for ungdommen. Men allerede i de første måneder af 1888, altså før sprogforordningen, havde Jens Jessen tænkt på det brændende spørgsmål om særlig læsning for børnene. Endnu mens han sad i fængslet i Glückstadt, som løslod ham den 4. april, havde han lavet det udkast til hoved og fod af Flensborg Børneblad, som endnu gemmes i Flensborg Avis' arkiv. Hovedet så sådan ud:

FLENSBORG BØRNEBLAD
1888 Nr. 1
Fredagen den . . . April 1888

og foden havde denne ordlyd:

»Flensborg Børneblad udgaar en Gang om Ugen og koster, bestilt paa et tysk Postkontor, 16 Pg foruden Postpenge 4 Pg og (ulæseligt) hvert Fjerdingaar. Bestilt paa et kongerigsk Postkontor koster Bladet 26 Øre Fjerdingaaret«.

Dette børneblad blev dog ikke til noget, men i 1889 trykte Jens Jessen i Flensborg Avis sin navnkundige ABC, som udkom som særlig bog med titlen »Flensborg Avis' Stavebog for Hjemmet« i alt i 14.000 eksemplarer. Fra samme år er hans »Sønderjysk Sangbog for Børn«, som var lige så vigtig, og som ligeledes fulgte avisen. Den blev trykt i 10.000 eksemplarer i alt.

I 1892 fik den særlige udgave af Nordslesvigsk Søndagsblad, som Jens Jessen udgav under titlen Flensborg Ugeblad et tillæg: Flensborg Ugeblad for Børn. Det fik dog kun en stakket tid at leve i, nemlig 1 år. Også det tænkte han på, da han i 1893 sad i fængsel i Flensborg, for her digtede han 16 småvers på hver fire linjer som disse:

*Uden for vort huses mur
siddet missekat på lur,
men den lille kloge mus
smutter rask ind i vort hus.*

Her svigtede vist nok kræfterne, men viljen bør da påskønnes.¹

I mellemtiden havde man andet steds fundet frem til en bedre løsning på det brændende spørgsmål: hvorledes kunne man støtte hjemmenes undervisning i modersmålet ved læsning egnet for børn.

Bogtrykker Konrad Jørgensen i Kolding, grundlæggeren af Høj-skolebladet, havde siden 1877 trykt og udgivet Børnenes Blad. Til Læsning i Hjemmet og Skolen. Fra 1887 blev det udgivet af den gode folkelige forfatter Jens Skytte, som uden at være lærer dog står som et godt eksempel på »skolelærerlitteraturen«.

Dette blad fik fra 1889-90 – og dette tidspunkt er jo ikke tilfældigt – undertitlen Illustreret Børneblad for Nordslesvig. Det havde fortsat Jens Skytte som redaktør, men M. Andresen, Sprogforeningens sekretær, stod som udgiver og Åbenrå som udgivelsessted. Dog blev det som tidligere trykt i Kolding hos Konrad Jørgensen. Ved siden af den sønderjyske udgave løb der en udgave for kongeriget: Børnenes Blad, som dog gik ind i 1898.

Andresen udgav bladet til 1900, da Thade Petersen overtog ansvaret. Den senere frimenighedspræst i Haderslev var på dette tidspunkt Hejmdals lokalredaktør i Rødding. Bladet blev i Sønderjylland solgt for 35 øre fjerdingåret eller rettere sagt: for det tilsvarende antal penninge. I 1901 kostede det 25 penning foruden postpenge. Det udkom til og med 1903, da det måtte gå ind, vel sagtens fordi det lige som den kongerigske udgave ikke havde en tilstrækkelig indtægt fra holderne.

Det var Jens Jessen, som fik det i gang igen. Allerede i december 1902 omtalte han sine planer med Illustreret Børneblad overfor direktør N. Bang.² Inden oktober 1903 talte han om sagen på et møde i København, og her nævnede han, at han manglede 500 kr. Dem fik han af tre sjællandske godsejere. Den 29. og 30. november 1903 deltog han i »forårsmødet«, som dog dette år var henlagt til efteråret, og som blev holdt af de samvirkende sønderjyske foreningers fællesudvalg i samarbejde med førende mænd fra Sønderjylland. Børnebladet var sat på dagsordenen – Jessen havde mindet overretssagfører Ove Krarup om dette emne den 22. november – og bladets udgiver Thade Petersen var indbudt til mødet. Fællesudvalget tog vare på de opgaver, som senere Grønseforeningen tog sig af, og på dette møde må der være bevilget de nødvendige midler.

At Jessen var den drivende kraft, ses af, at planens praktiske udførelse lå i hans hånd. I juni 1904, den 10. eller 11., var der et møde på Jessens sommerhus Fjordmark i Kollund af en tremandskommission, som bestod af H. Thomsen (Roost), sekretær for Skoleforeningen, M. Andresen for Sprogforeningen og Jens Jessen selv. Allerede

*Jens Jessen
omkring 1904-05.*

den 9. eller 10. juli kender han trykomkostninger for 16.000 eksemplarer, og hvad bladene skal give for dem. Den 22. juli var skoleinspektør H. P. Hansen og overretssagfører Ove Krarup med hustruer »i ærterne« på Fjordmark, og J. P. Reimers og Johannes Moldt, redaktøren af Dybbøl-Posten, gæstede Jessen den 10. august. Ved begge lejligheder har man nok snakket børneblad, som måtte interessere alle de nævnte, og den middag, som H. Thomsen, Roost, indbød Jens Jessen til i Haderslev 9. juli har ikke kun skullet glæde ganen og mætte maven. Jens Jessen var ingen middagsherre. I september 1904 tiltrådte Johannes Moldt på Dybbøl-Postens vegne og Nicolai Svendsen for Dannevirke overenskomsten om udgivelse af et fælles børneblad. Jens Jessen havde allerede da drøftet trykningen med Konrad Jørgensen og talt med Jens Skytte, der gæstede ham på Fjordmark, om indholdet af bladet, som Jens Jessen ønskede ud allerede 1. oktober 1904, da den erfarne bladmand vidste, at dette tidspunkt er det bedste til start af et nyt blad. Af mangel på papir kunne Jørgensen dog først love første nummer ud til nytår 1905. Den 17. september gjorde Jens Jessen notater om prisen på klicheer til det nye blad, og nu var han klar til det afgørende møde.

*Kathrine Svendsen,
J. Billum,
frimenighedspræst
Jørgen Eriksen og
A. Svendsen kort efter
Svendsens bryllup
11. maj 1905.*

Det blev holdt 16. oktober 1904 på »Harmonien« i Haderslev. I mødet deltog professor C. Nyrop. Han var sammen med skoleinspektør H. P. Hansen og overretssagfører Ove Krarup talsmand for det kongerigske fællesudvalg, men de to sidste nævnes ikke som tilstedeværende. De danske blade Dannevirke og Dybbøl-Posten var repræsenteret, og landdagsmand H. P. Hanssen var mødt for Hejmdal. Konrad Jørgensen, der fortsat skulle trykke bladet, blev tilkaldt.

For et børneblad på 8 sider i kvartformat skulle de fire samarbejdende blade betale Konrad Jørgensen 3 penning pr. eksemplar for fjerdingåret, altså 12 penning om året. Konrad Jørgensens trykpris pr. årligt eksemplar var 52 øre. Forskellen blev dækket af tilskud. Oplaget skulle være: Flensborg Avis 8000, Hejmdal 3500, Dannevirke 3000 og Dybbøl-Posten 800, i alt 15.300. I disse tal er ind-

*L. P. Christensen
omkring 1905.*

regnet oplaget af de nævnte hovedblades særudgaver, altså for Flensborg Avis' vedkommende også Vestslesvigs Tidende, Flensborg Avis. Mindre Udgave og Flensborg Avis. Mindste Udgave.

Bladet udkom hver anden uge, og det meget store oplag gjorde børnebladet til det mest udbredte blad i Sønderjylland, ja det var endda mere udbredt end det andet fællesforetagende Nordslesvigske Søndagsblad, som ikke fulgte med Hejmdal, og det store oplag medførte en meget lav trykpris, men uden de tilskud fra kongeriget, som Jens Jessen havde skaffet, ville bladet næppe være kommet ud. Det nye for holderne var, at de nu fik børnebladet gratis sammen med deres dagblad. Jens Jessens udprægede sans for praktisk bladdrift kom også frem her, idet han ønskede sine eksemplarer af børnebladet falset 1 gang i stedet for 2 gange. Derved kunne børnebladet lettere lægges ind i Flensborg Avis, der jo var falset 2 gange, og også blive der under postforsendelsen og udbæringen.

På mødet i Haderslev havde man talt om at få en fælles ansvarshavende redaktør i Sønderjylland, som helst skulle holdes uden løn. Dette påtog Jens Jessen sig at skaffe, hvortil alle sagde: »Godt«,

mens ingen — heller ikke H. P. Hanssen — sagde imod. Først i januar 1905 krævede Hejmdals redaktør A. Lebeck imidlertid med tilslutning fra H. P. Hanssen og M. Andresen, at Hejmdals udgave skulle have sin egen redaktør, nemlig Thade Petersen. Jens Jessen fastholdt sin ret til at udnævne en fælles redaktør og mente, at Hejmdal højst kunne ønske at få sit eget forlag angivet på sit oplag, men »jeg har derfor foreslået, at hr. Svensson skulle stå som »ansvarshavende for redaktion og forlag«, hvad der også ville være praktisk af den grund, at til eksempel optryk af et nationalt digt eventuelt ville kunne give anledning til anklage mod alle forlæggerne, hvis der var flere af dem«.

Disse ord var en lektion i så elementær pressejura, at den må have været pinlig at modtage for ellers erfarne pressemand. Jens Jessen kunne have henvist til, at de andre fællesblade: Nordslesvigsk Søndagsblad. Folkelig Del og Nordslesvigsk Søndagsblad. Kirkelig Del kun havde én ansvarlig redaktør og én ansvarlig udgiver. Han kunne også have peget på, at netop Nordslesvigsk Søndagsblad havde erfaring for, hvor farligt det var at have flere udgivere og redaktører. 13. marts 1879 meddelte Flensborg Avis, at der var indledt en retssag for majestætsfornærmelse mod søndagsbladets ansvarlige redaktør A. C. C. Holdt og bladets forlægger Gustav Johannsen, men også Chr. F. Monrad og redaktør M. Grünwald ved Dannevirke og forlæggeren af Dybbøl-Posten Hans Lassen blev inddraget i sagen. Hvis denne sag havde fået fremgang, kunne hele den sønderjyske presse være blevet lammet med ét slag.

Også Konrad Jørgensen modsatte sig bestemt at få fire redaktører, da det ville bringe korrektur m. m. i vild uorden.

Få dage efter var H. P. Hanssen i Berlin som landdagsmand. Her mødte han rigsdagsmand Jens Jessen, og de må have talt sig til rette. Jens Jessen fik sin vilje, men Åbenrå-folkene fik også delvis deres, for Jessen måtte lade Svensson falde efter de første to numre. I hans sted blev L. P. Christensen »ansvarshavende for redaktion og forlag«.³

I denne sag skal man næppe søge nogen egentlig modsætning mellem H. P. Hanssen og Jens Jessen. Snarere var det et forsøg fra Lebecks side på at skaffe oprejsning til Hejmdal-manden Thade Petersen, børnebladets tidligere redaktør. Der ligger heller ikke noget særligt i, at Jens Jessen udpegede Svensson, for Jessen havde som

grundsætning at lade sine medarbejdere komme til ansvar efter aldersfølge. Peter Simonsen var ansvarlig for »Verdens Gang«. Ernst Christiansen havde et stort ansvar som redaktionssekretær. Børnebladet skulle nu overlades til Svenssons evner, som Jessen havde stor tillid til. I stedet for blev det den næste i rækken, L. P. Christensen. Hans myreflid, store arbejdskraft, pålidelighed og evne til omhu for hverv, han påtog sig, kendte Jessen ikke bare fra avisen, men også fra rosenhaven på Fjordmark. Jens Jessen granskede nøje sine folk.

Nr. 24.

Lørdag den 30. December.

1905.

Endnu samme forår gav Jessen den vragede Svensson fuld oprejsning. Med udgangen af marts 1905 forlod Helga Skrumstager Nord-slesvigsk Søndagsblad. Folkelig Del, og Svensson overtog redaktionen. Helga Skrumstagers tid er højdepunktet i dette fortrinlige tidsskrifts historie, og at følge efter hende var yderst krævende, men Svenssons grundige kendskab til litteratur, fine forståelse af bøger og hans dygtighed som pressemand førte med sig, at søndagsbladet blev oppe på højden i hele hans tid som redaktør.

L. P. Christensens opgave som slesvigsk redaktør af børnebladet var at se korrekturtrykket igennem for at sikre, at indholdet ikke gav de tyske domstole mulighed for at rejse straffesager. Det kunne kun en prøvet pressemand i selve Sønderjylland skønne over. Han skulle desuden føre brevvekslingen og samarbejde med studenterforeningen »Heimdal« om præmiestilene.

Bladet skiftede hoved. Titlen »Børneblad« var omgivet af et smukt bladranke-motiv, og heri var der udsparet plads til undertitlerne: »til Flensborg Avis«, »til Heimdal«, »til Dannevirke« samt »til Dybbøl-Posten«. Det sidstnævnte blad trak sig dog tilbage i 1915, da A. Svensson var blevet indkaldt. Bladets indtægter svigtede,

og det evnede ikke at betale 96 mark om året for 800 eksemplarer af børnebladet. Det blev ikke bedre siden, da samarbejdet med Hejmdal var ved at tage livet af det.

L. P. Christensen var ansvarshavende for redaktion og forlag, lige til han blev indkaldt i 1915. Endnu for nummeret den 30. juni 1915 står hans navn på foden af sidste side, men fra næste nummer den 15. juli 1915 har P. Simonsen overtaget ansvaret, og det vedblev han at have, lige til bladet gik ind ved udgangen af 1917.

Bladet var i udstyr, papir og format lige til det sidste på højde med sig selv, men fra april 1917 kom der kun ét nummer hver måned i stedet for to, og til sidst måtte Konrad Jørgensen frasige sig trykningen, da vanskelighederne ved at fremstille børnebladet til en rimelig pris var blevet for store. Og når han ikke kunne, var heller ingen anden i stand til det. Han har næppe sat til på det, men fortjenesten har sikkert været så lille, at der skulle en ikke ringe idealisme til.

Det var altså dyrtiden i kongeriget og ikke de meget store vanskeligheder i Sønderjylland, der gjorde det af med børnebladet. I 1917 var Simonsen sammen med Andreas Grau og Augusta Nielsen ene om at slæbe Flensborg Avis gennem den stadigt vanskeligere hverdag, men medens Nordslesvigsk Søndagsblad på samme tid blev mere og mere kedeligt og ensformigt, var der intet at mærke på børnebladet, lige som det havde været sig selv ligt også gennem de tidligere redaktørskift. Det skyldes, at det egentlige redaktionsarbejde såvel som korrekturlæsningen hele tiden blev gjort i Kolding, og det var Konrad Jørgensen og særlig Jens Skytte, der trak læsset. Konrad Jørgensen havde som redaktør og udgiver af Højskolebladet de forbindelser til forfattere og tegnere, som var nødvendige og nyttige. Både han og Skytte har også i stort omfang præget bladet ved talrige bidrag.

Bladets tekst var en meget afvekslende blanding af morsomme eller rørende smådigte, historier og oplysende bidrag, ikke mindst fra fædrelandets historie. Men der gælder det samme for børnebladet som for søndagsbladet, at dets sønderjyske sigte ikke tyngede bladet i særlig grad. Der var ikke mere sønderjysk stof i det end i andre af samtidens nationalt bevidste blade og tidsskrifter. Hovedsagen for udgiverne var jo også overhovedet at skaffe dansk læsning ind i hjemmet til de sønderjyske børn. Men husker man baggrunden for bladets særlige sønderjyske opgave, sprogforordningen af 1888, læg-

Til Børnebladets Læsere i Nordslesvig.

Da Bladets Ledelse som Gave har modtaget en stor Mængde Bøger, beder den dem, der gerne vil have én, om at skrive en Stil om:

„Mit Hjem“.

Alle de, der gør sig al mulig Umag med at skrive Stilen, vil da senere faa en Bog tilsendt.

Det er dog ubetinget nødvendigt, at

der efter Stilen opgives: 1) Stilskriv-rens Navn og Alder, 2) Faderens (Mo-derens eller Husbondens) Navn og Bopæl, samt i hvilket Sogn Indsenderen bor.

Stilene sendes inden den 15. Januar 1906 til:

Børnebladet

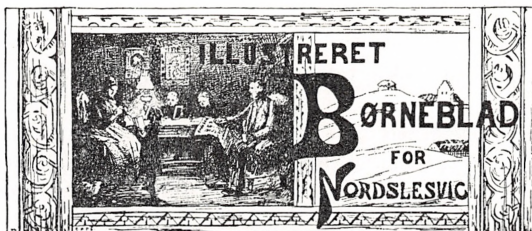
Storegade 81 (Nørretorv)

Flensborg.

Stileopgave i juleferien 1905-06.

ger man mere mærke til, at hvert nummer på sidste side havde gåder og lignende hovedbrud, som forudsatte et arbejde med sproget fra læsernes side.

Det siges lige ud af M. Andresen i bladet for 1893-94: »For skoleungdommen vil der herefter som hidindtil fra tid til anden blive stillet opgaver forbundne med præmieuddeling samt andre opgaver til skriftlig besvarelse, som kan tjene til støtte for hjemmeundervisningen i modersmålet.« Netop disse præmiestileopgaver er det, som er det sønderjyske børneblads særkende. Oprindeligt blev opgaven udskrevet i april. Senere var det en fast regel, at der skulle skrives stil i juleferien. Undertiden var der en ekstra stileopgave i oktober for de sydligste dansktalende egne, Åbenrå, Flensborg og Tønder amter. Dette sidste ser ud som et særligt Flensborg Avis-træk, idet sproggrænsen og netop de nævnte områder havde avisens særlige interesse. Det gjaldt ved stileopgaverne at få alle med, og derfor var også afskrift tilladt, når den blot blev kendetegnet som sådan, og alle, som sendte stile ind, fik præmie. Den bestod altid af bøger, så at man fulgte den skriftlige syslen med sproget op med tilbud om en god bog at læse i. Det var studenterforeningen »Heimdal«s medlemmer, som samlede bøgerne ind i kongeriget, og de rettede også stilene og sendte dem tilbage. I 1906 var der indsendt 1175 stile, i 1907 «over tusind» efter bladets egne opgivelser og i et brev fra

Nr. 21.

Torsdag den 1. August 1901.

11. Aarg.

Faldne Mure.

II. Hjortholm.

Det er en kendt Sag, at Landets Udseende forandrer sig i Tidens Lob: Skoven ryddes, Heder opdyrkes, Soer udtorres, og Bakke tilstoppes; saaledes hjælper Mennesket Naturen med at udlette det gamle og skabe nyt i Stedet. Som alle andre Soer har Furesøen ogsaa forandret sig; for Aarhundreder siden var den meget større end nu, og langs dens Bred viser store Eng- og Moser os, hvortil Søens Herredomme forhen strakte sig.

Illustreret Børneblad for Nordslesvig 1. august 1901 med Vilhelm la Cours debutrække „Faldne Mure. II. Hjortholm“.

»Heimdal« til redaktøren.⁴ I 1912-13 var det 2636, men dette tal er fra »Heimdal«s beretning, som også omfatter andre blade.⁵

Blandt stileskriverne lagde man mærke til enkelte børn, hvis evne til at udtrykke sig på modersmålet var usædvanlig. Blandt dem var et fattigt postbuds søn fra Flensborg, Ernst Christiansen, som blev Jens Jessens højre hånd og siden hans efterfølger. Også den anden navnkundige Jessen-lærling, A. Svensson, en skrædders søn fra Løjt Kirkeby, blev opdaget som stileskriver. Fra Ellund i Hanved sogn kom der en stil, der handlede om Uffe hin Spage i stedlig overlevering. Den var skrevet af Andreas Lorenzen, som fortsatte i dette spor og hele sit liv samlede folkeminder i Sydslesvig og udgav dem. Hans søn fortsætter børnebladets virksomhed som dansk lærer i Sydslesvig, hvoraf man kan se den langtrækkende virkning af børne-

bladet, som nok kunne vises endnu tydeligere, hvis man gik grundigt til værks. Blandt bladets bidragydere var der en skoledreng fra Birkerød. Hans stykker hed »Faldne mure« og handlede blandt andet om borgen Hjortholm i Nordsjælland. Tegningen dertil havde han selv gjort med hvert enkelt græsstrå tydeligt tegnet, hvad Thade Petersen fandt for udførligt gjort, hvortil kunstneren svarede, at det havde redaktøren ikke forstand på, og at det skulle være sådan. Det var den senere så kendte historiker og arkæolog Vilhelm la Cour, som trådte sine børnesko i »Illustreret Børneblad for Nordlesvig« og fik sine første 5 arkæologisk-historiske arbejder trykt fra juli 1901 til september 1902.

I det ydre var bladet især præget af billeder. Der var gengivelser af fotografier så gode, som tidens teknikere evnede det, men bladet var også gjort tiltalende ved mange fine tegninger af samtidens bedste kunstnere. Dog prægede tegninger mere bladet før 1905 end efter. Bladet har ved kvalitet og ved sin store udbredelse i hele den danske presses område gjort en gerning for det danske sprogs liv i Sønderjylland, som ikke kan skattes højt nok. Især i den grå og triste krigstid har det været et lyspunkt i mange hjem, men som nævnt gik bladet ind i 1917.

I 1927 udkom det igen i Kolding under titlen Dansk Børneblad, men nu uden tilknytning til sønderjyske dagblade. Det holdt sig som et smukt blad med gode tegninger, til det gik ind i 1958. Som sin forgænger bragte det et fyldigt stof om Sønderjylland, ikke mindst om Sydslesvig.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Kladde 16. marts-11. september 1893. Landsarkivet, Åbenrå.
2. N. Bang 6. januar 1903 til Jens Jessen. Flensborg Avis' arkiv i Dansk Centralbibliotek, Flensborg.
3. Breve 1904 fra Jens Jessen, A. Lebeck, H. Thomsen (Roost), M. Andresen og Konrad Jørgensen. Fl.A.ark. Ove Krarup: Koncepter til sønderjyske breve 1903-07. Flensborg Avis' arkiv. Mindeskrift om Konrad Jørgensen. Ekstranummer af Højskolebladet 28. oktober 1921. Jens Jessens lommebog 1. maj-23. november 1904. Landsarkivet, Åbenrå. 16. oktober som tid for mødet på »Harmonien« nævnes ikke i brevene, men datoen er noteret af Jens Jessen i lommebogen.
4. Esben Spang Hansen til L. P. Christensen 12. februar 1907. Fl.A.ark.
5. Studenterforeningen »Heimdal«s Jubilæumsskrift 1896-1946.

Bondeskoler og øvrighedsskoler

Af *G. Japsen* og *Troels Fink*.

Troels Finks vægtige anmeldelse af min bog om det dansksprogede skolevæsen i Nordslesvig indtil 1814 i *Sønderjyske Årbøger* 1969, I, udmærker sig, fremfor mange andre anmeldelser, ved at tage en række af bogens grundsynspunkter op til drøftelse, ja, indeholder endog en »modtese«. Anmeldelsen får derved for en del karakter af et inspirerende diskussionsindlæg og giver bogens forfatter adkomst til også at yde sit bidrag til debatten.

Unigheden m. h. t. de konklusioner, der kan drages af det fremlagte materiale, ville næppe have fremkaldt et indlæg fra min side. Der er imidlertid, så vidt jeg kan se, på et centralt punkt i anmelderens betragtninger, tale om en fejlagtig præsentation af bogens materiale. En korrektion på dette punkt forekommer mig nødvendig, så meget mere som fejlen med de konsekvenser, den indebærer, allerede er vandret over i andre anmeldelser.

Spørgsmålet er, hvorvidt overkonsistoriets reskript af 3. 2. 1744, der pålagde kirkevisitatorerne at tage sig af skolebyggeriet, var et tomt påbud eller ej. Herom har jeg bl. a. skrevet (se anmeldelsen, s. 84): »De praktiske resultater blev minimale (og de få skoler, der opførtes i henhold til reskriptet, var sikkert også blevet opført uden dette) . . .«. Heroverfor står anmelderens opfattelse (se s. 85): »Det er ikke rigtigt at tale om et tomt påbud. Hvis man slår efter i afhandlingen s. 197, vil det ses, at der omkring 1740 var ca. 150 skolehuse og omkring 1760 ca. 215. Det er næsten en forøgelse på 40 pct. i perioden umiddelbart efter reskriptet af 3. 2. 1744, selvom vi ser bort fra, hvad der er bygget i årene 1740-44. Der er altså et ganske stærkt byggeri i gang i denne periode, det behøver ikke alt at være foranlediget af reskriptet, men i adskillige tilfælde kan det dog godtgøres, at det var som følge af reskriptet«. Af sådanne tilfælde nævner anmelderen 4 skoler i Sydslesvig og 3 i Nordslesvig (de 2 i Løjt sogn), men mener åbenbart, at en grundigere undersøgelse ville vise,

at 1744-reskriptet har ført til opførelse af adskilligt flere skolehuse.

Den antagelse, at opførelsen af ca. 65 nordslesvigske skolehuse i tiden 1740-60 overvejende eller blot i betydelig grad skyldes det nævnte reskript, holder imidlertid ikke stik. En gennemgang af afhandlingens materiale vedrørende disse skolehuse viser nemlig, at et flertal af dem (vistnok 39) på forhånd går fra, fordi de lå i kongerigske sogne, og at en forbindelse mellem skolebyggeriet og reskriptet for de resterende 26 skolehuses vedkommende kun lader sig påvise i de 3 nævnte tilfælde (Kegnæs er dog noget tvivlsom). Reskriptet spillede altså faktisk en meget ringe rolle for skolebyggeriet i Nordslesvig, og det er sandsynligt, at en nøjere gennemgang af kilderne med henblik på skolebyggeriet i Sydslesvig i årene 1740-60 ville føre til ganske samme resultat.

En dybere virkning af 1744-reskriptet ville også være en overraskelse på baggrund af den viden, man iøvrigt har om resultatet af myndighedernes skoleforordninger. Staten forsøgte i det 17. og 18. århundrede flere gange at bringe de slesvigske landsbyskoler under sin kontrol. I 1650 var der blevet udstedt en skoleforordning for Haderslev provsti, i 1704 fulgte en skoleforordning for Åbenrå amt, i 1744 kom det lige omtalte reskript til fremme af skolebyggeriet i hele Slesvig, og i 1761 fik hertugdømmets kirkevisitatorer vidtgående fuldmagter med hensyn til skolevæsenets indretning. Øvrighedens gentagne bestræbelser var imidlertid ikke i stand til at rokke ved den helt dominerende plads, som bondeskolerne indtog i Slesvig, og situationen var i det væsentlige uændret lige til udgangen af det 18. århundrede. Kun skolereformen i Haderslev provsti i 1770'erne danner en undtagelse, men den er til gengæld enestående i Slesvig og vistnok i hele det danske monarki.

Den afgørende forklaring på, at bestræbelserne for at tilvejebringe et statskontrolleret landsbyskolevæsen gang på gang slog fejl, skal næppe søges i den svækkelse af statsmagten, der fulgte i Karl Gustav-krigenes spor. Denne antagelse modsiges bl. a. af, at også de stort anlagte reformforsøg omkring 1740 (især den kongerigske skoleforordning af 1739), altså 80 år efter disse krige, løb ud i sandet. Statens afmagt i skolesager var lige så stor i andre lande, og det er tankevækkende, at selv Frankrig og England, Europas højest udviklede stater, først fik et folkeskolevæsen i det 19. århundrede. Det er derfor rimeligt at arbejde ud fra den hypotese, at forudsætning-

gerne for tilvejebringelsen af et statskontrolleret skolevæsen i Sønderjylland ikke var til stede før i slutningen af det 18. århundrede.

Alting tyder på, at landsbyskolen i Slesvig udviklede sig i takt med den borgerlige økonomis og den borgerlige idéverdens fremadskridende beherskelse af bondesamfundet. Skolerne opstod på bøndernes initiativ og i overensstemmelse med deres behov i landsbyfællesskabets for staten lukkede verden. Som formidlere af borgerskabets tanker og vurderinger var de en vigtig faktor i landsbyfællesskabets opløsning (at de i deres form svarede til fællesskabet er efter denne betragtning af underordnet betydning). Disse bondeskolers dage var talte med udskiftningens gennemførelse. Da det gamle kollektiv, der havde båret bondeskolerne, forsvandt, måtte statsmagten træde i grandelagets sted, og først da, fra slutningen af det 18. århundrede, var denne store skolereform mulig.

Det bør i denne forbindelse påpeges, at den afgørende forudsætning for degneskolernes opståen var, at degnenes ledige, forudbetalte arbejdskraft her kunne nyttiggøres af bønderne samtidig med, at religionsundervisningen blev kontrolleret af kirken; m. h. t. undervisningens omfang og kvalitet adskilte degneskolerne sig ikke fra de egentlige bondeskoler, og bøndernes indflydelse på disse skolers forhold var langt større end præstens.

I løbet af de 150 år fra 1600 til 1750 blev Nordslesvig dækket af skolehuse, som afløste tidligere tiders omgangsskoler og lejede skolestuer; der havde udviklet sig en stand af professionelle skolelærere, befolkningen var blevet læsekyndig, de fleste drenge lærte at skrive, og det blev forlangt af en lærer, at han kunne undervise i regning og tysk. Undervisningsniveauet i disse bondeskoler lå, efter samstemmende udtalelser, højt over niveauet i de kongerigske skoler.

På baggrund af disse kendsgerninger må jeg afvise anmelderens modtelse om, at alene øvrighedsskolerne var udviklingsdygtige. De to skoleformer var tilpasset hver sit historisk betingede miljø og udviklede sig inden for dettes grænse. En vurdering af dem må derfor tage disse relationer som udgangspunkt. Man kan ikke, som det er gjort i anmeldelsen (s. 75 ff.), måle bondeskolerne med de senere øvrighedsskolers alen og sidestille bondeskolernes virkelighed (under den urigtige betegnelse »idealer«) med velmenende menneskers ønsker m. h. t. øvrighedsskoler.

Uenigheden mellem anmelderen og mig bunder, så vidt jeg kan

se, i en forskellig vurdering af statsmagtens muligheder og hensigter. De modsatte standpunkter m. h. t. mulighederne er trukket op i det foregående, men heller ikke om bedømmelsen af statens hensigter er der enighed mellem os. Det er således meget diskutabelt, om øvrigheden havde en mere human indstilling til landsbyens fattige end bønderne; at der gennem hele det 19. århundrede var en kløft mellem fattige og velhavende børns skolegang, er jo en kendsgerning.

Jeg har med disse bemærkninger til det punkt i anmeldelsen, der for mig er det afgørende, ikke taget stilling til de mange andre spørgsmål, anmelderen kommer ind på, hverken dem, hvor jeg har en afvigende mening, eller dem, som jeg har lagt mig på sinde. Under alle omstændigheder håber jeg, at jeg med mit indlæg har ydet et lille bidrag til klarlæggelsen af skolens lige så vigtige som forsømte historie.

G. Japsen.

REPLIK

Ved bedømmelsen af en doktorafhandling er det kun muligt for bedømmeren at foretage stikprøver i materialet, og tilfældigvis valgte jeg at undersøge akterne i overkonsistoriets arkiv, og som jeg synes, med stort udbytte.

Det spørgsmål, som er rejst i dr. Japsens indlæg, er ikke begrænset til, om overkonsistoriets reskript af 3. februar 1744 var et tomt forbud eller ikke, men dette spørgsmål danner det naturlige udgangspunkt.

Nu er det i sig selv en meget kategorisk udtalelse at tale om »et tomt påbud«; der skal ikke mange undtagelser til, før man kan sige, at påbuddet ikke er tomt. Men når man står over for disse undtagelser, vil det især være af interesse at undersøge, hvad der bevirkede undtagelserne, og så får man gerne nye problemstillinger. Det er ikke nødvendigt at løse disse nyopdukkede problemer, men det er mere frugtbart at præsentere de nye problemer end at fremsætte en kategorisk påstand.

Det mest nærliggende er dog det principielle moment, der ligger deri, at man må undersøge virkningen af reskriptet i hele Slesvig, når det gælder et materielt forhold som skolebyggeri; et begrænset antal eksempler i Nordslesvig er for en dom ikke tilstrækkeligt; i de materielle forhold bevirkede sprogforskellen ingen naturlig deling,

man må derfor enten undersøge forholdene i Sydslesvig eller i al fald gøre opmærksom på forholdet. Når dr. Japsen mener, at en nøjere gennemgang af kilderne med henblik på skolebyggeriet i Sydslesvig vil vise, at reskriptet også her spillede en meget ringe rolle, så må det naturligvis komme an på en prøve. En forhåndsforventning er uden videnskabelig beviskraft. Det kan højst være en subjektiv antagelse.

Jeg har ikke været opmærksom på, at 39 af de 65 nye skoler, der er bygget mellem 1740 og 1760, lå i det kongerigske område, men når forholdet er 3 skoler bygget i Nordslesvig efter reskriptet og 23 uden direkte påvist forbindelse, er dermed relationen sådan set gunstigere for min opfattelse. Man kan yderligere regne med, at en del af de 39 skoler fra tiden 1740-60 i de kongerigske dele er opført på baggrund af påbuddet i den kongerigske skoleforordning af 1739. F. eks. skriver dr. Japsen (s. 140): »Takket være skoleforordningen af 1739 ydede øvrigheden nu støtte til byggeprojekterne og muliggjorde derved deres realisering«. Det er møntet på 4 skolehuse i Als Sønderherred. Om forholdene på Ærø siger dr. Japsen (s. 157): »Der var altså tale om et betydeligt skolebyggeri i tiden efter 1739 ... Man må regne med, at dette skolebyggeri ikke ville være kommet i stand, hvis ikke skoleforordningen af 1739 var blevet udstedt, og hvis ikke bønderne i denne periode havde været i så stærk fremgang i såvel materiel som åndelig henseende«. I enklaverne var skoleforordningen af 1739 mindre betydningsfuld for skolebyggeriet (s. 189). Her blev tilbagetoget med plakaten af 1740 mere påfaldende end på Als; men som helhed kan man vel tillægge den kongerigske forordning af 1739 en lignende betydning som det slesvigske reskript af 1744 og deraf udlede, at de overordnede myndigheders bestræbelser ikke var helt uden frugt.

Det interessanteste ved det materiale, som fremkom som følge af de foranstaltninger, der blev søgt iværksat i henhold til reskriptet af 3. februar 1744, er imidlertid de dokumenter, der viser, hvori vanskelighederne for et statskontrolleret skolevæsen lå, bl. a. vanskeligheden ved at fordele byrderne ved oprettelse og opretholdelse af et skolevæsen, altså de kommunale skatteproblemer i kim.

Øvrighedens andel i skolevæsenets udvikling var ikke begrænset til forsøg på at føre reskripter ud i livet. I talrige tilfælde tilskyndede især præsterne, men undertiden også andre øvrighedspersoner,

bønderne til en forbedring af skolevæsenet, men jeg er stort set enig med dr. Japsen i, at forudsætningerne for at tilvejebringe et statskontrolleret skolevæsen ikke var til stede før i slutningen af det 18. århundrede, men måske med den forskel, at — efter min opfattelse — dette statskontrollerede skolevæsen har dybe rødder ned i det 17. og 18. århundrede. Jeg er betænkelig ved den formulering, dr. Japsen bruger, når han skriver, »at alting tyder på, at landsby-skolen i Slesvig udviklede sig i takt med den borgerlige økonomi og den borgerlige idéverdens fremadskridende beherskelse af bondesamfundet. Skolerne opstod på bøndernes initiativ og i overensstemmelse med deres behov i landsbyfællesskabets for staten lukkede verden. Som formidlerne af borgerskabets tanker var de en vigtig faktor i landsbyfællesskabets opløsning«.

For det første er ordene »borgerlig« og »borgerskab« her ilde anbragt. Der findes ingen definition på »borgerlig økonomi« og »borgerlig idéverden«. For det andet er der spørgsmålet om »landsbyfællesskabets for staten lukkede verden«. Bondeskolerne hørte ikke kun hjemme, hvor der var landsbyfællesskab; de udviklede sig også i de områder, hvor fællesskabet ikke fandtes, f. eks. i marsk-områderne. Man må holde sig for øje, at landsbyfællesskabets opløsning var en proces, der strakte sig over 200 år; denne proces var i hele perioden under statsmyndighedernes kontrol, og den kan nøje sættes i forbindelse med de skiftende konjunkturer, men også og måske især med sociale forhold. Udskiftningen var i dens første faser omkring år 1600 en rationel driftsomlægning, og en forudsætning herfor var bl. a., at bønderne ikke blev tvunget til hovarbejde; den kom igang, uden at skolerne havde formidlet noget af borgerskabets tanker og vurderinger, og man kan i den følgende proces ikke finde holdepunkter for den særlige betydning, som landsbyskolerne fik for landsbyfællesskabets opløsning. Bondeskolerne var ikke en funktion af landsbyfællesskabet; de holdt sig også i egne, hvor udskiftningen blev gennemført relativt tidligt. Da udskiftningsprocessen kom ind i sin afsluttende fase efter 1770, kom initiativet udefra først og fremmest fra regeringen. Dr. Japsen mener, at statsmagten måtte træde i grandelagets sted, da det gamle kollektiv, der havde båret bondeskolerne, forsvandt. På baggrund af det foranstående vil man forstå, at jeg ikke kan dele denne opfattelse end ikke taget som en stærk forenkling.

Når jeg hævder, at kun øvrighedsskolerne var udviklingsdygtige, mener jeg dermed, at kun ved det offentlige indgriben kunne der sikres lærerstanden en anstændig eksistens, og kun derved kunne nødvendigt minimale krav til skolebygningernes indretning opfyldes, kun derved kunne fattige skolebørn få undervisning, kun derved kunne en almindelig skolepligt gennemføres. Dr. Japsen afviser, at kun øvrighedsskolerne var udviklingsdygtige ved at sige, at de to skoleformer var tilpasset hver sit historiske betingede miljø og udviklede sig inden for dettes grænse og mener, at jeg har målt bondeskolerne med den senere øvrighedsskoles alen og sidestillet bondeskolernes virkelighed med velmenende menneskers ønsker med hensyn til øvrighedsskolerne.

Her må jeg meget beklage at have brugt ordet »idealer« i stedet for »principper«, men bortset herfra har jeg forstået dr. Japsens bog således, at øvrighedsskoler og bondeskoler fandtes side om side gennem en lang periode, og det, jeg sammenligner, er ikke den senere øvrighedsskole med bondeskolerne, men de eksisterende øvrighedsskoler (der ofte var ringe nok) og de synspunkter, der var ledende allerede i datiden, og som efterhånden trængte igennem. Disse principper kunne ikke virkeliggøres inden for bondeskolens rammer, og når ordet »idealer« løb mig i pennen, var det, fordi jeg nærer den opfattelse, at der var bønder, som gerne havde fortsat de gamle bondeskoler længe endnu.

Det er dr. Japsens uvisnelige fortjeneste at have fremdraget bondeskolerne af glemselen; vi bliver måske ikke enige om forholdet mellem øvrighedsskoler og bondeskoler, men en doktorafhandling indbyder nu engang til debat; forhåbentlig vil denne også interessere andre end parthaverne, men frem for alt må det til slut fremhæves, at dr. Japsen med sin bog har ydet et helt grundlæggende arbejde for sønderjysk skolehistorie, hvorfor han fortjener den største tak.

Troels Fink.

Anmeldelser

Danmark - historisk billedbog, I.

1969, 214 s.

Dansk historisk Fællesforening står som udgiver af dette billedværk og har ære af det nu foreliggende første bind. Modellen er »Sønderjylland — historisk billedbog«, hvad både formatet, papirets kvalitet, tryk og typer tydeligt fortæller. Man kan nok uden videre gå ud fra, at det er den succes, Historisk Samfund for Sønderjylland har haft med sit værk, der kan have overvundet eventuelle betænkeligheder i Fællesforeningens ledelse. Man må håbe, at »Danmark — historisk billedbog« vil få en lige så bred modtagelse som sin sønderjyske forgænger, for det fortjener den.

Bogen omfatter 214 sider, den er trykt hos Th. Laursens Bogtrykkeri i Tønder, der her som ofte før afgiver et vidnesbyrd om virksomhedens høje standard. Tekstredaktøren er mag. Erik Kiersgaard. For billedredaktionen står museumsdirektør Jørgen Paulsen, Frederiksborg slot, og denne side af sagen er jo i betragtning af titlen ikke uvæsentlig. Men sønderjyden Jørgen Paulsen lever op til sit allerede grundfæstede ry, som blev yderligere styrket gennem hans redaktion af den sønderjyske billedbog.

Det må forekomme at være en vanskelig opgave at foretage den rigtige udvælgelse af det righoldige billedstof, som står til rådighed — selv om vanskelighederne nok vil blive endnu større ved de kommende bind. Oldtid og middelalder, sluttende med Christian II's tid, passerer revy for ens øjne i klare og tydelige illustrationer, og både med hensyn til kronologi og til de forskellige landskabers placering er der foretaget en retfærdig fordeling.

Alligevel kunne der opstå ønske om et større dansk-nordisk kulturområde, så fremstillingen af farveklicheer lod sig iværksætte for en mere overkommelig pris. Markedet er desværre for lille dertil.

Er udvælgelsen af billedmaterialet forbundet med svære overvejelser, er opgaven ikke lettere for teksternes vedkommende. Rigsantikvaren, P. V. Glob, tegner sig for oldtiden, og i mere kyndige hænder kunne dette hvert næppe lægges. Hans ry som arkæolog rækker langt ud over Danmarks grænser. Billedteksterne delagtiggør læseren i resultaterne af de nyeste fund og i de følgeslutninger, forskningen er nået frem til.

Den meget yngre Erik Kiersgaard skriver om middelalderen. Han har for længst, ikke mindst gennem sine bidrag i Politikens Dan-

markshistorie, slået sit navn fast som en kyndig historiker, der samtidig besidder evnen til at anskueliggøre stoffet, så også en bredere læserkreds kan fængsles og høste udbytte deraf.

Et sådant værk kan ikke blive til uden nært samarbejde mellem tekst- og billedredaktion, men der kan ikke være tvivl om — det overbevises man om gennem læsningen — at harmonien har været fuldt ud til stede. Der er en nøje sammenhæng mellem skildringerne af de kulturhistoriske, de samfundsmæssige og de statspolitiske aspekter i de forskellige epoker, som behandles. Det er faktisk lykkes på en beskeden plads at få hele middelalderens Danmarks-historie belyst. Enkelthederne er føjet så godt ind i helheden, at skildringerne fremtræder som en fortløbende kronologisk beretning, ja, det er lige ved, at den nu så foragtede kongerække er smuglet ind i teksterne.

Det vil være naturligt at spørge, om billedbogen er anvendelig i skolernes historieundervisning. Ja, hvis viden og kundskaber skulle danne kriteriet for undervisningens resultater, er det givet, at et indgående kendskab til teksterne ville kunne danne en solid ballast for en elev i folkeskolen. Men også over for de krav, som i dag stilles om brug af audiovisuelle hjælpemidler, kan billederne udgøre et værdifuldt bidrag i retning af at virke interessevækkende. Teksterne kunne måske give anledning til en smule betænkeligheder, ikke at sproget på nogen måde er kunstlet, det er gennemgående klart og letfatteligt, så for folkeskolens ældste elever skulle der ikke foreligge noget problem. Bruges bogen over for mindre børn, vil der nok stilles ret store krav om forklaring og uddybelse af de mange fagudtryk, men også inden for denne gruppe vil de historisk interesserede, flinke elever kunne anvende bogen med udbytte.

Kort og godt: »Danmark — historisk billedbog, I« vil, samtidig med at den bør finde en værdig plads i hjemmenes bogreoler — den er en anbefalelsesværdig gavebog — være velegnet til undervisningsbrug i de forskellige skoleformer, enten man foretrækker den som lærebog, som håndbog eller som supplerende læsning.

Det er med forventning, man ser hen til billedbogens kommende bind.

Chr. Stenz.

Kurt Boysen: Das Nordstrander Landrecht von 1572.

(Neumünster 1967, 279 s.).

Nordstrands landret af 1572 har hidtil kun været trykt i pastor Heimrichs højtyske oversættelse fra 1670. Den originale plattyske landret menes tabt under oversvømmelsen 1634, da $\frac{2}{3}$ af det gamle Nordstrand og $\frac{2}{3}$ af øens beboere blev skyllet bort. I løbet af de sidste 150 år har man imidlertid efterhånden fundet ialt 27 håndskrevne afskrifter af den oprindelige plattyske tekst, heraf 8 i

København. Efter en omhyggelig gennemgang og vurdering af disse ikke helt enslydende eksemplarer har assessor, dr. jur. Kurt Boysen, Slesvig, nu udgivet Nordstrands rigtige, plattyske landret på grundlag af det ældste af håndskrifterne, et eksemplar fra Rigsarkivet, som ifølge en påtegning netop var bestemt til trykning, men aldrig blev trykt.

Allerede det, at den originale landret nu er tilgængelig for alle, er vigtigt, og tilmed er udgaven forsynet med en udførlig indledning om landrettens forhistorie og en meget grundig teknisk tekst-gennemgang.

Boysen fremhæver med rette, at de frisiske »Uthlande« på Sønderjyllands vestkyst — bortset fra de nørrejske enklaver — fulgte frisisk ret; men han har næppe helt ret, når han tilføjer, at Nordfrisland ikke »levede efter Jydske Lov«. De ældste lokale retsregler fra Nordfrislands forskellige herreder og »lande«, oprindelig uskrevne, senere skrevne, var meget kortfattede, og efter udgivelsen af Jydske Lov i 1241 som landslov for hele det jyske retsområde fra Skagen til Ejder må det have været naturligt at bruge denne lov også i Frisland i tilfælde, hvor lokale særregler ikke slog til. Denne subsidiære brug af Jydske Lov synes ophørt i Ejdersted og Nordstrand, da disse lande i 1572 fik udførlige landretter; men andre steder i Nordfrisland, bl. a. på Helgoland, fandt Jydske Lov udbredt anvendelse lige til 1900, da den og Nordstrands landret ophævedes af den tyske Borgerlige Lovbog. Man kan endnu en sjælden gang i en retssag, hvis forhistorie går langt tilbage, få brug for en regel i Nordstrands landret, f. eks. om hævd.

Nordfrisland hørte 1490-1523 og igen fra 1544 til de hertugelige dele af Sønderjylland, men havde stadig den danske herredsinddeling. Det gamle, rige Nordstrand havde hele 5 herreder, som nævnes i Valdemars jordebog fra 1231. Repræsentanter for disse herreder samt fastlandsherrederne Horsbøl og Bøking (+ Sild og Før Østerland) vedtog 17/6 1426 i nordfrisernes »domkirke« i Niblum på Før »Siebenharderbeliebung«, en nedskrift af gældende ret i 11 artikler, hvortil senere føjedes andre 12; af denne »Beliebung« har man hidtil fundet 18 afskrifter, heraf nogle i København. Samme år fik også Ejdersted 3 »lande« en nedskrift af gældende lokal ret, kaldet »Krone der rechten Wahrheit«.

De 7 herreder var ikke nogen naturlig enhed. Efter 1435 optrådte Nordstrands herreder for sig som »Femherredsforbundet« med et fælles råd, der bestod af 12 rådmænd fra hvert herred og lededes af Nordstrands staller som fyrstens repræsentant. Dette råd vedtog i 1552 på grundlag af nye forordninger, vedtagelser og domme en Femherreds-»Beliebung« som tillæg til den gamle Syvherreds-»Beliebung«, og disse to lovværker blev i 1558 udvidet og sammenskrevet i en »Verklaring« af landretten med ialt 102 artikler. Denne »forklaring« blev forelagt hertug Hans den Ældre på Hansborg i Haders-

lev til stadfæstelse; men han stadfæstede den først d. 24/6 1572 efter en grundig omarbejdelse — og efter at øen havde betalt ham en afgift på 5.000 mark for at få lov at beholde sin egen, folkeskabte ret i modsætning til Ejdersted, hvis samtidige landret blev skrevet af hertugen af Gottorps kansler efter forbillede fra Ditmarskens fyrstegivne landret af 1567.

Den ny »Landrecht desz Nordtstrandens« omfattede

1. del på 36 artikler om retspleje,
2. del på 80 artikler om person-, familie- og arveret samt kontrakter m. m.,
3. del på 60 artikler om erstatning og straf.

Dertil kom foruden et par mindre tillæg den såkaldte »Spadeslandesrecht« med 20 artikler om digevæsen, afvanding m. m.

Kilderne til Nordstrands landret er i første række Syvherredsloven, Femherredsloven og anden ældre frisisk ret. 101 af »forklaringens« artikler går igen i landretten, og andre artikler i denne er en nedfælding af ældre uskreven frisisk ret. Fra Ditmarskens landret af 1567 er overtaget en del regler om retspleje, formynderskab m. m. Boysen fremhæver, at landretten ikke optog regler fra Jydske Lov. Det ville også have været sært, om man ved udformning af nye regler i 1572 havde grebet tilbage til bestemmelser i en lov fra 1241. Der spores derimod ældre påvirkning nordfra i nogle af de artikler, som er overtaget fra de ældre »Beliebungen«. De indeholder ikke blot en hel del ord, som viser sproglig påvirkning fra jysk, men også visse begreber og regler, som synes at stamme fra dansk ret. Eksempelvis kan fra 1. del nævnes, at art. 7 taler om at »scheten« (henskyde) en sag for højere instans og art. 32-33 om »schotsmall« (skudsmål = appel). I 2. del hjemler art. 29 dobbelt broderlod »efter gammel frisisk ret«; det er jysk ret. I art. 33 står »ihn dem buwe sitten« (sidde i uskiftet bo) og, at børnene kan man »uth dem buwe utschiffen«. Art. 37 har begrebet »hovethlad« (hovedlod). Ved salg af arvejord krævede art. 56 opbud på tinge, og indsigelse måtte efter art. 58 ske inden »jahr und dach« (år og dag). Art. 64 taler om »bol«, art. 65 om »megenschiffen« (mageskifte) og art. 79 om »dhom und schötinge« (ejendomsdom og skødning) ved 3 »domers« og 2 »dingehoringe« (tinghørere). I 3. del taler art. 43 om »manbote« (mandebod).

Landretten siger til slut, at rådet skal pådømme ulovbestemte tilfælde, som man finder ret at være. Der står altså intet om subsidiær brug af Jydske Lov, men heller intet om brug af romerretten, som i Ejdersted fik subsidiær hjemmel ved dette landskabs reviderede landret af 1591.

Kurt Boysens udgave af den oprindelige tekst til det sidste større folkeskabte lovværk i Sønderjylland er værdifuld for studiet af grænselandets retshistorie.

Frants Thygesen.

Frants Thygesen: Tysk strafferets indtrængen i Sønderjylland mellem 1550 og 1800.

Juristforbundets forlag, København, 1968, 235 s.

Landsdommer Frants Thygesens i 1968 udkomne bog »Tysk strafferets indtrængen i Sønderjylland mellem 1550 og 1800« bygger på en besvarelse skrevet i 1961 af en prisopgave for Christian Paulsen-prisen med ordlyden: »En redegørelse for udviklingen af strafferetten i Nordslesvig fra reformationen til ca. 1840«.

I det nu udgivne værk har forfatteren — som det fremgår af titlen — udstrakt undersøgelsen til hele Sønderjylland ud fra den betragtning, at der ikke fandtes nogen særlig begrundelse for at gøre forskel på Nord- og Sydslesvig. Til gengæld er tidsrummet indsnævret.

Bogen falder i to dele: Dels en samlet fremstilling af emnet, dels et udvalg eller gengivelse af arkivstof, fortrinsvis fra gamle retsbøger.

Resultatet er et imponerende arbejde, der i lige grad har interesse for den retshistorisk og den kulturhistorisk interesserede læser.

Forfatteren, hvis interesse for sønderjyske forhold er velkendt, har gennempløjet ikke blot retsbøger, men også en anseelig mængde litteratur, hvad litteraturlisten vidner om, og har ud fra dette store materiale skrevet en bog, som man trods stoffets mængde læser uden anstrengelse.

Bogen er i Danmark blevet anmeldt i to juridiske tidsskrifter, dels »Ugeskrift for Retsvæsen« 1968 side 130-136 af højesteretsdommer Jep Lauesen Frost, dels i »Juristen« 1968 side 318-325 af lektor, cand. jur. et art. Ole Fenger. Jurister bør læse disse anmeldelser og derefter give sig i kast med bogen.

Lad mig her nøjes med at sige, at forfatteren som konklusion af sin undersøgelse — en konklusion, der deles af begge de nævnte kyn-dige anmeldere — når til, at tysk strafferet, og det vil i første række sige »Carolina«: Kejser Karl d. Vs Peinliche Halsgericht-Ordnung, blev almindelig gældende i Sønderjylland i tidsrummet 1713-1731, først i byerne, senere i herrederne. — Denne udvikling er ikke resultatet af en bevidst national-politisk hensigt. Forfatteren påpeger en række faktorer som årsag: Den tyske overklasse i Holsten og Slesvig og dens repræsentanter ved hoffet og Tyske Kancelli modarbejdede af økonomiske, politiske og andre årsager enhver nærmere tilknytning mellem Sønderjylland og kongeriget. Danske Lov af 1683 med de mere moderne strafferegler kom ikke til at gælde for Sønderjylland, og da Jydske Lov og de andre retskilder ikke følte tidssvarende længere, blev resultatet en indsiven af tysk ret. Retsembedsmændene og advokaterne var tysk uddannede jurister — det i 1665 oprettede universitet i Kiel fik stor betydning for fortyskningen af akademikerne — og det var naturligt for dem at anvende tysk ret.

Den i 1713 oprettede fælles slesvigsk overret på Gottorp ændrede i vidt omfang underretternes slesvigsk-danske straffedomme i overensstemmelse med »Carolina«. Det triste resultat var derfor, at tysk strafferet kom til at gælde i Sønderjylland og derved i ikke uvæsentlig grad bidrog til den fortyskning, der fandt sted på så mange områder.

Slesvigs historie er indviklet, og retshistorien danner ikke nogen undtagelse. Dommerne måtte nødvendigvis være i vildrede med, efter hvilken bestemmelse, der skulle dømmes, og de indviklede retsforhold bevirkede, at advokaterne fik en betydning i Sønderjylland, som de slet ikke havde i kongeriget. Da de som nævnt var tysk-udannede, og folk — dengang — havde en indgroet respekt for lærde folk, blev de instrumenter i fortyskningens tjeneste.

Som eksempel på, hvor indviklet det kunne være, nævnes, at man i 1699 i Løgumkloster birk hængte en tyv efter Jydske Lov, medens man i 1726 efter en lang diskussion om dansk contra tysk ret dømte en tyv efter »Carolina« til kagstrygning og landsforvisning. I Slogs herred foregik 1725 i en bagvaskelsessag en stor debat om Jydske Lov, saksisk ret, romeret, Danske Lov og lybsk ret! —

Men bogen læses — som nævnt — ikke blot med udbytte af jurister, men også af »almindelige mennesker«, fordi den giver et indblik i tilstande og tænkemåde på den tid. Det er en sund modgift mod én hos mange med alderen følgende konservatisme — »sådan har det altid været, og sådan skal det forblive« — at se, at vurderinger og metoder kan ændres uden, at verden styrter sammen.

Bekæmpelse af forbrydelser og nye straffemetoder diskuteres i dag i stort omfang og påkalder vid interesse. På denne baggrund er det interessant i bogen at læse om, hvilke strafarter og hvilke metoder man anvendte i disse tider. Kapitel XII giver en oversigt over forskellige strafarter i slesvigsk praksis og nævner bl. a. fredløshed og landsforvisning, de forskellige former for dødsstraffe: halshugning, bålstraf, radbrækning, drukning, levende begravelse, — endvidere brændemærkning, afhugning af hænder, udstikning af øjne, kagstrygning, pisk, halsjern, gabestok, offentlig kirkebod etc. Disse straffe har sandsynligvis været betragtet som naturlige på den tid, men vi er taknemmelige over, at det er et tilbagelagt stadium.

Kapitel XIII gennemgår retspraksis vedrørende forskellige forbrydelsesgrupper og omtaler bl. a. livsvarigt fængsel som straf for forsøg på selvmord fra hvervede soldaters side — i dag er forsøg på selvmord straffrit — halshugning for bigami, halshugning eller drukning for 3. gangs hor, samt straf for ethvert samleje uden for ægteskab (ved en slesvigsk forordning af 1798 var straffen fastsat for jævne folk til 10 dages fængsel på vand og brød, 2. gang det dobbelte og 3. gang $\frac{1}{2}$ års tugthus, mens mere velstillede skulle bøde $3\frac{1}{3}$ -5 rdl.!). For blodskam (forstået i vid betydning) kunne straffen blive halshugning, for omgængelse mod naturen (herunder homo-

seksuelle forhold) var der bålstraf, der dog senere blev afløst af den mere humane kvælning med efterfølgende opbrænding.

Et særligt kapitel i strafferettens historie udgør trolddomssagerne. Så sent som i 1693 brændtes den sidste heks i kongeriget, dog først efter at være blevet halshugget, og den sidste sag ved Højesteret om straf for trolddom foregik i 1745.

Således vrimler bogen med eksempler, der giver stof til eftertanke for læseren — hvilke fordomme beherskes vi af i dag, hvad vil eftertiden mene om os?

Bogen være hermed anbefalet både »læg og lærer« på det bedste.

H. P. Christensen.

Anders Pontoppidan Thyssen: Brødremenigheden i Christiansfeld og herrnhutismen i Jylland til o. 1815.

(Vækkelsesernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede.

Udgivet af Institutet for Dansk Kirkehistorie under redaktion af Anders Pontoppidan Thyssen, IV. København 1967 (G. E. C. Gads Forlag), s. 11-175, 256-60 og 263-69).

Banebryderen i udforskningen af den herrnhutiske brødremenigheds historie og virke i Sønderjylland blev afdøde provst, dr. theol. Jens Holdt, hvis navn vi ikke bør glemme her. Hans grundlæggende arbejde på dette felt — nedlagt i hans disputats 1937 og i en række senere afhandlinger i forskellige publikationer — er nu blevet efterfulgt af en yngre forskers undertiden korrigerende sammenfatning i ovennævnte arbejde, idet docent i Århus, dr. theol. Pontoppidan Thyssen — stiftsprovste-sønnen fra Haderslev — til det store, endnu uafsluttede værk om de åndelige vækkelses frembrud her til lands i forrige århundrede — værket omfatter hidtil fem bind, og to andre er under udarbejdelse — har føjet skildringen af brødrebyen Christiansfeld og det herfra udgående herrnhutiske vækkelsesarbejde i Sønderjylland og det øvrige Jylland i tiden indtil c. 1815. Der er kun ret, at denne skildring har fået sin plads i nævnte storværk. Thi uden byen Christiansfelds eksistens og herrnhuternes virke ville vor åndelige historie i det 19. århundrede have fået et andet forløb. Den slesvigske brødremenighed har for de åndelige som andre vækkelser i det ganske Danmark haft en betydning, der ikke må undervurderes.

Pontoppidan Thyssen bringer indledende et kapitel om den pietistiske vækkelse omkring det 18. århundredes midte og om det ældste herrnhutiske virkes forhold til denne. Herrnhuterne kunne oftest fortsætte, hvor pietisterne havde begyndt. Men medens pietismen var en af staten støttet og væsentligt til gejstligheden bundet bevægelse, kom herrnhutismen som vor første egentlige lægmandsbevægelse, der også i sin forkyndelse af Frelserens kærlighed som alt kristenlivs alfa og omega gik en anden vej til hjerterne end pietisterne med deres stærkt lovprægede bodsprædiken. Som udtryk for

de første herrnhutiske emissærers virke står s. 20 ff. oversigten over de vakte kredse i Sønder- og Nørrejylland efter århundredets midte.

Men først brødrekolonien Christiansfelds grundlæggelse 1773 gav det faste udgangs- og støttepunkt for et fortsat virke af større omfang. Kapitlerne om denne nye, særprægede stad, hvori Frelseren alene førte regimentet, og indbyggernes privatliv og menighedsliv principielt smeltede sammen til det nye brødrelev i et forsøg på at virkeliggøre Det nye Testaments kristendom, bringer — væsentligt på grundlag af det omfattende arkivmateriale — en indgående skildring af livet i Christiansfeld gennem de første generationers hverdag og helligdag. Egentligt er det forkert her at tale om hverdag og helligdag. Thi på en måde var det altid helligdag i Christiansfeld. De utallige gudstjenester, andagter, bedestunder og andre gudelige sammenkomster, der bestandigt afholdtes, og den særlige samfundsordning, hvorefter hele stadens liv var indrettet — indordningen i de forskellige »kor« — gjorde i virkeligheden hele året til én lang helligdag. Dagligt genlød staden af sang til Gudslammets pris, til ære for Frelserens blod og vunder, der har forløst verden og gjort alt menneskeliv, også i det verdslige arbejde og ind i de intimeste privatforhold, til gudstjeneste. Velgørende er det her under omtalen af brødremenighedens såkaldte »sårkult« (s. 58 f.) at møde forfatterens theologisk fint rammende og positivt vurderende ord om det bag sårkulten liggende kristelige realitetsbehov midt i tidens theologiske intellektualisme og religiøse individualisme — en forståelse for noget i herrnhutismen og i virkeligheden i al ægte kristendom centralt, som vi ellers ikke møder for ofte i vor tid.

Det lange kapitel om korordningen — dette at alle i brødremenigheden, mænd og kvinder, gifte, ugifte, unge som børn var samlet i adskilte grupper, der i hvert sit korhus levede som søskende i et altomfattende fællesskab, som var indordnet under et fast reglement, for at hele menneskelivet gennem disse »Schulen des Heiligen Geistes« skulle helliges ved Frelserens egen fortjenstlige menneskelighed og lidelse — kan vi ikke gå ind på i enkeltheder, men glæder os over det dybe indblik, vi her får i de mindste detaljer i menighedens liv. Særligt tankevækkende for nutidslæsere er gennemgangen s. 88 ff. af det herrnhutiske syn på ægteskabet og kønslivet, der udfra Zinzendorfs genialitet og en bag om ham rækkende, ældgammel kristen-tradition ser alle enkeltheder og intimiteter i lyset fra Frelserens egen menneskelighed og udmønter hans »født af Jomfru Maria« på en måde, der kan vise nye veje i dag.

Men menigheden var ikke til for sin egen skyld. Den var Frelserens armé, hvori alle stod rede til at følge hans vink og drage ud som missionerende pilgrimme for at skabe nyt liv i stats- og konfessionskirkerne under deres forfald. Og nu følger to meget værdifulde kapitler om menighedens udadgående arbejde, det såkaldte diaspora-arbejde i hertugdømmet og Jylland. Det første af disse kapitler vil

have størst interesse for sønderjyske læsere, da det i kort, oversigtlig form følger de herrnhutiske emissærers rejser gennem Nord- og Sydslesvig og således kortlægger herrnhutismens udbredelse fra sogn til sogn. Her er tegnet en skitse til billedet af slesvigsk kristenliv gennem det 18. århundredes sidste tredjedel indtil c. 1815. Og for den videre udformning af dette billede som for den lokalhistoriske undersøgelse vil dette kapitel (s. 124 ff.) være et uundværligt udgangspunkt.

Pontoppidan Thyssen slutter sit arbejde med kapitlet »Idé og virkelighed« — et kapitel, der nødvendigvis måtte skrives, fordi det faktisk levede liv både i Christiansfeld og i diasporakredsene ude i landet ikke altid svarede til de herrnhutiske idealer, og fordi der omkring år 1800 mærkedes en udmatning af vækkelsen. Men herrnhutismens opgave var endnu ikke løst. Denne særprægede kristendomsform havde endnu — og har stadig! — noget at bringe vort folk. Derfor er vi spændte på fortsættelsen af Pontoppidan Thyssens arbejde, som er lovet i værkets femte bind.

Skal til slut et enkelt forbehold tages m. h. t. denne dygtige skildring, må det blive dette — som nok kan tages overfor hele værket om vækkelserne — at her kun er givet et udgangspunkt for studiet af dansk, specielt slesvigsk herrnhutisme. Nu har vi fået baggrunden for bevægelsen og oversigten over dens udbredelse. Men det arbejde står endnu tilbage at udforske i detaljer det åndelige liv, som blev levet i de mange vakte kredse, og derigennem tegne det fulde billede af herrnhutismens betydning for det samlede kristenliv og dermed for hele vor kirke- og folkehistorie i nyere tid. Her kommer vi ikke udenom at måtte beskæftige os med hele den opbyggelige litteratur, som den herrnhutiske bevægelse skabte, men som der i det anmeldte arbejde så godt som ikke er taget hensyn til — f. eks. de talrige større og mindre publikationer, der udgik fra Luckanders og Seneberg'ernes trykkeri i Haderslev, og de ikke få håndskrevne andagts- og salme hæfter, som endnu er bevaret i Sønderjylland, og hvorigennem vi først for alvor får indblik i, hvad ånden fra Christiansfeld kom til at betyde for den enkelte sjæl selv i fjernt liggende landsbyer. Det kan ikke fejle, at Pontoppidan Thyssens arbejde her vil virke inspirerende og sætte videre detailforskning i gang.*)

Urban Schrøder.

*) Det skal ikke lades uomtalt, at det her behandlede bind af værket om vækkelserne indeholder endnu et interessant arbejde, idet det s. 177-255 bringer pastor Herluf Hegnsvads skildring af det røre, som »de stærke jyder« skabte i Horsens- og Vejleegnen. Men da vi her er udenfor nærværende årbogs område, vil denne skildring blive anmeldt andetsteds.

Nørre og Sønder Gøs Herred. Sydslesvigske egne og byer.

Udgivet af Poul Kürstein. Forlaget Skandia, Flensborg, 1969, 252 s., ill.

Studiesamlingen ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg har sat sig for at udsende en række bind under fællestitlen »Sydslesvigske egne og byer«, af hvilke en begyndelse nu er gjort med bogen »Nørre og Sønder Gøs Herred«, udgivet ved Poul Kürstein. Man går selvfølgelig til et sådant værk — smukt og fortræffeligt udstyret som det er, bl. a. med helsides gengivelser af gamle kort — med en vis forventning, men det skal straks siges, at man ikke må regne med at få et topografisk værk i hænde i lighed med »Trap«, »Danmarks Land og Folk« eller »Danmark før og nu«. Det, der bringes, er — efter en indledning af Poul Kürstein — et optryk af spredte afhandlinger vedrørende det geografiske område, som det foreliggende bind samler sig om.

En meget betydelig del af afhandlingerne behandler den sproglige udvikling i Gøs herrederne. Den er så vigtig, hedder det i udgiverens forord, »at den kalder på opmærksomheden hos alle, som har adhu til sønderjysk historie«. Når der ses bort fra et enkelt bidrag, skyldes alle afhandlingerne danske forfattere. Nogle er leveret af nulevende forfattere som f. eks. Anders Bjerrum, af hvem der er optaget hele syv afhandlinger, og Hans Hejselbjerg Paulsen, fra hvis rummelige disputats der er hentet nogle sider om vækkelsen i Bordelum. Andre bidrag hører hjemme blandt det meget erindrings- og brevstof, der dukkede op, efter at disse egne var gået tabt for Danmark, et indhold, der er med til at give bogen et lidt gammeldags præg. Det er med andre ord spredte arbejder fra de sidste godt og vel hundrede år, der er blevet fundet værdige til optagelse i dette bind.

Fra tysk side er der vel også skrevet et og andet med tilknytning til Gøs herrederne, men herfra er kun ét arbejde blevet optaget i oversættelse til dansk, nemlig Johannes Jensens afhandling om pastor Hans Hansen i Fjælde, og det er åbenbart sket, fordi den gamle præst passer ind i det helhedsbillede, som bogens udgiver har ønsket at give af den sproglige og folkelige udvikling i de to Gøs herreder.

Det tilkommer ikke en anmelder at kritisere, hvad udgiveren har ment at burde bringe i en sådan artikelsamling. Den slags vil altid bero på et skøn, og det færdige produkt kan alligevel ikke mere laves om. Af hensyn til fortsættelsen af den påbegyndte serie skal det dog anføres, at det forekommer noget betænkeligt, at en del af bidragene er udtog af større fremstillinger. Læseren får ikke altid afhandlingen, således som den oprindelig er udkommet på tryk, og det er naturligvis bogens geografiske afgrænsning, der er skyld heri, men den slags er nu engang en meget betænkelig sag. At tage et par sider ud af Hejselbjerg Paulsens bog for at få sektereriet i Bordelum med i et bind, der repræsenterer Gøs herrederne, tilmed i en noget

omkalfatret form, er én ting, men en anden er, at Hejselbjerg Paulsens behandling af affæren i Bordelum i virkeligheden bygger på Th. Matthiesens »Erweckung und Separation in Nordfriesland«, Kiel 1927, og det havde da været rettere at bringe en oversættelse af dette værk (i udtog!).

Som nævnt standser bogen — de to herreders sproglige udvikling uførtalt — stort set op ved 1864, selv om Poul Kürstein har et par sider om folkeafstemningen i 1920. Der er derfor ikke blevet plads til en omtale af missionsvirksomheden ud fra Breklum, skønt der dog her var et emne, der har interesse langt ud over de to herreders grænser, og som vejer langt tungere end fortidens sekteriske bevægelse omkring Bordelum. Derimod burde der vel have været plads til en omtale af Peter Hiort Lorenzens svoger, maleren C. A. Jensen, der var fra Bredsted. Nok om det! Indvendinger vil altid kunne fremføres, når der er tale om et værk, hvis indhold må bero på et skøn, og udgiveren Poul Kürstein har nu engang med det foreliggende bind ønsket særligt at betone de to herreders sproglige og folkelige udvikling. En bibliografi over dansk og tysk eller frisisk litteratur vedrørende området ville imidlertid kunne have hjulpet de læsere, der måtte savne et og andet bidrag, til lettere at finde frem til det ønskede stof.

Slutbedømmelsen bliver, at bogen om Gøs herrederne er blevet en fortrinligt udstyret bog og et nyttigt værk for den læserkreds, der ikke ejer eller har nem adgang til de tidsskrifter, hvorfra de forskellige bidrag stammer.

H. V. Gregersen.

Johs. Jensen: Sønderjydske Mejeriforening gennem 75 år.

Åbenrå 1968, 136 s., ill.

Den foreliggende bog er en revideret og stærkt udvidet udgave af det jubilæumsskrift, som Sønderjydske Mejeriforening udsendte i 1943. Forfatteren, fhv. statskonsulent Johs. Jensen, har haft særlig gode forudsætninger for at løse sin opgave. Han var 1912 til 1967 foreningens sekretær og redigerede fra 1918 til 1963 Nordslesvigske Landbrugs- og Mejeritidende. Resultatet er blevet en bog, der giver en klar og sagkyndig oversigt over Sønderjydske Mejeriforenings historie og over de mange aktiviteter, som foreningen gennem årene har deltaget i.

Bogens første halvdel, der skildrer foreningens historie indtil 1943, er en revideret gengivelse af det tidligere jubilæumsskrift. Der er tale om en afgjort forbedring. Mindre væsentlige ting er udeladt, stilen er strammet, og af og til har det tilmed været muligt at udvide indholdet. Det er dog en dispositionsmæssig mangel, at en række afsnit, især om foreningens deltagelse i bekæmpelsen af kvægsygdomme,

fortsat er anbragt i denne første del af bogen, skønt fremstillingen i dem er ført helt op til vor tid. Fordelen er, at forfatteren i anden del, om perioden 1943-68, næsten helt kan samle sig om at skildre foreningens indsats på to hovedområder: »Skummetmælkenes udnyttelse« (især oprettelsen af mælkekondenseringsfabrikken SAMDEN) og »Mejeribrugets rationalisering«. Navnlig det sidstnævnte afsnit, der behandler nedlæggelsen af de små mejerier og oprettelsen af store mejeriselskaber, er sikker på at blive læst med interesse. Bogens sidste afsnit er viet »Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeritidende«.

Udgaven af 1943 indeholdt som supplement to bidrag af hhv. M. Refslund Poulsen og Kr. Iversen til belysning af det nordslesvigske mejeribrugets historie i tiden fra Sønderjysk Mejeriforenings stiftelse indtil genforeningen. Tilsvarende afsnit findes ikke i den nye udgave, der altså er en ren foreningshistorie.

Der er noget tidstypisk i dette. I den tid, Nordslesvig var under preussisk herredømme, og nationalitetskampen optog sindene, blev der skrevet et aneligt antal artikler, der behandlede de sider af den økonomiske og sociale udvikling, som var af betydning for den nationale kamp. Her skal blot mindes om H. P. Hanssens, Chr. Hübbes, P. A. Calløs og Kr. Refslund Thomsens førstehåndsundersøgelser om kreditforholdene i Nordslesvig, som næsten alle offentliggjordes i Sønderjyske Årbøger.

I løbet af 1920'erne ophørte strømmen af disse undersøgelser. De er blevet afløst af en anelig række fremstillinger af foreningers, institutioners og firmaers historie (landboforeninger, brandforsikringsselskaber, banker m. m.). Bogen om Sønderjysk Mejeriforening hører hjemme her. Udforskningen af Nordslesvigs økonomiske og sociale historie er derved blevet beriget med værdifulde bidrag. Tiden er nu kommet, da der under udnyttelse af det omfattende stof, der her er blevet fremdraget, kan og bør iværksættes et dyberegående studium af disse problemer. Ikke blot udviklingen i den tyske tid, der ofte er blevet behandlet overfladisk eller ensidigt, men navnlig den omvæltning af landsdelens økonomiske og sociale forhold, der har fundet sted i forbindelse med industrialiseringen efter anden verdenskrig, må nu tages op af forskningen. Også læserne af Sønderjyske Årbøger vil sikkert glæde sig, hvis årbøgerne igen blev sat i stand til at bringe bidrag til belysning af vor landsdels historie i de sidste hundrede år, ikke mindst den økonomiske og sociale side af den.

G. Japsen.

Lorenz Rerup: Fra grænsekamp til sameksistens.

Det danske Forlag, Albertslund, 1969, 164 s., 4 kort.

Der er grund til at være Lorenz Rerup taknemmelig, fordi han har taget sig tid til at skrive sin hjemstavns historie fra 1945-1955, så vi

nu for første gang har en samlet skildring af denne meget spændende episode i Sønderjyllands historie, hvor landsdelen som så ofte før ikke blot blev et dansk, men et europæisk spørgsmål.

Bogen indeholder i al væsentligt ikke stof, som ikke allerede er kendt fra presse, tidsskrifter eller mindre historiske publikationer, i og for sig heller ikke nye vurderinger af det nu kendte kildestof. Det værdifulde ved bogen er imidlertid, at vi nu kan se udviklingen i dette tiår gennem en skolet sydslesvigsk historikers øjne. Rerup er samtidig kritisk og stærkt engageret i emnet, hvilket ikke gør hans bog mindre læseværdig, og dertil kan føjes, at han er en fin skribent med en usædvanlig sans for sprogets nuancer.

Bogen er, såvidt det er muligt i det ofte indviklede spil, ordnet kronologisk med stærk vægt på det selvoplevede i Sydslesvig.

Vi får endnu engang de talrige petitioner fra tiden umiddelbart efter kapitulationen gengivet. I denne forbindelse giver Rerup en rolig, nøgtern og dog varmfølt vurdering af det, han kalder »det sydslesvigske røre« med dets forudsætninger: dansk og tysk nationalitet som begreber anbragt i perspektivet det tyske kaos. Og dertil kommer de vidt forskellige stemninger i det gamle danske mindretal over for de tusinder, der nu kom til. Det sidste er kun diskret berørt af Rerup som nydansker, men at dette samspil i mange henseender var af afgørende betydning for fodslaget i Sydslesvig, ved enhver, der oplevede begivenhederne på nærmeste hold. Bortset fra den nævnte diskretion er dette kapitel bogens bedste og den mest indgående og nøgterne skildring af disse forhold, der endnu er set på tryk.

Rerup skjuler ikke sit standpunkt i dramaet, der har både sine helte og sine skurke.

Han ironiserer over naive danske og fremtrædende Sydslesvig-aktivister og skjuler ikke sin sympati for »en ansvarsbevidst sydslesviginteresseret« som dr. la Cour og viser forståelse for politikere som Vilh. Buhl og Christmas Møller, hvis sigte i overensstemmelse med den traditionelle danske politik siden 1864 var »at sætte bom for den eventyrpolitik, der i den forvirrede efterkrigstid ville udnytte Tysklands afmagt til landhugst«.

Rerup følger dramaet op og reder trådene ud i det store spil med et vagtsomt mindretal, en søgende og usikker danskorienteret bevægelse, presset på sjæl og legeme af flygtningenes tusinder (det er iøvrigt en smuk oplevelse at se deres problem menneskeligt behandlet), et splittet folk nordpå og Folketinget igen et billede på det, et uforstående engelsk besættelsesstyre, som heller ikke får klarhed fra København, en sønderslået tyskhed, som kun langsomt rejser sig, og dertil en udenrigspolitisk udvikling, som meget hurtigt peger hen mod den kolde krig med Vesttyskland som vestallieret. På denne baggrund ses 9. maj-erklæringen, som Rerup ganske klart placerer som et dokument, der er affattet, før man har viden om gæringen i

Sydslesvig, en korrektion og afdratisering, som længe har været tiltrængt. Derefter den engelske septemhernote, som ganske rigtigt kun havde den hensigt at få Danmark ud af den busk, hvis botaniske identitet englænderne kendte. I den følgende måned det diplomatiske makværk »Oktobernoten«, hvis forklaring er en partitaktisk studehandel på Christiansborg, men som blev indledningen til at placere Sydslesvig som et mindretalsspørgsmål. Det sidste blev først bekræftet på Rundbordskonferencen i 1948, og det væsentlige indlæg — lord Hendersons — som næsten profetisk anbragte spørgsmålet, hvor det kom til at høre hjemme, blev først offentliggjort et par år senere, og da var vi forlængst inde i den kolde krig, og Vesttyskland var på vej mod møntreform og Wirtschaftswunder.

At spørgsmålet blev et mindretalsspørgsmål, krævede imidlertid, at den nyoprettede landsregering i Kiel måtte indrette sig på at behandle danskheden som mindretal, hvilket var en ny og uvant situation, som krævede to nye paragraffer i Slesvig-Holstens forfatning efter en række forhandlinger mellem en sydslesvigsk delegation og landsregeringen med den danske forbindelsesofficer som observatør, hvis slutresultat blev den såkaldte Kielerklæring.

Ligesom Rerup er skarp over for den engelske besættelsesmagt, er han skarp i sin bedømmelse af den nålestikspolitik, som efter erklæringen førtes af den slesvig-holstenske landsregering i det næste femår med navne som Bartram og Lübke i forgrunden. En vis skepsis fra sydslesvigsk side over for den gode tyske vilje er måske forståelig på denne baggrund.

Fra 1945-48 var Sydslesvig i den offentlige debat et grænsespørgsmål. Derefter blev det et mindretalsspørgsmål. Grænsen lå fast, men taler rygtet nu sandt, når det fortæller, at der blev gjort realpolitiske forsøg på »med bred politisk dækning« at få den rokket.

Rerup giver os kun kryptiske oplysninger, men han berører dog spørgsmålet, og der er vel nu gået så lang tid, at det er muligt at få påstanden bekræftet eller afkræftet — i det mindste som et kuriosum. I en omtale af en mulig grænseflytning indrømmer forfatteren Danmarks store risiko ved at få tilført et stort tysk mindretal. Man kunne have genforenet nogle dele af Sydslesvig med Danmark, f. eks. Flensborg og nogle landdistrikter syd for grænsen.

Rerup omtaler derefter valget i 1946 med 85 pct. danske stemmer i Flensborg og fortsætter så: »Hvis et forslag om en delvis genforening med styrke var blevet rejst i den indre danske debat, ville den højst sandsynligt have fået dele af oppositionen til at vakle. Oppositionen havde i forvejen, når debatten var hedest, næppe flertallet af befolkningen bag sig. Men et sådant forslag blev ikke fremsat, vel navnlig fordi man fra sydslesvigsk side ikke ville gå ind for det. Man ville ikke have yderligere delinger. Skuffelsen fra 1920 skulle ikke igen ramme de sydligste forposter«.

Så er det sagt. Sydslesvigske ledere er ved underhåndsorienteringer gået imod en særskilt Flensborgaktion.

Deres bevæggrunde er forståelige på baggrund af 1920, men et ansvar har de dog påtaget sig. Historiens dom må dog vente, til det skete er kommet frem i dagens lys.

Rerups vurdering anser jeg iøvrigt for fuldkommen rigtig. Det havde været muligt at vinde et betydeligt flertal for en 2. zoneaktion både i befolkningen og i Folketinget i relation til den engelske septemernote.

Begivenhederne, der førte til Bonn-Københavnserklæringerne, viser et større diplomatisk snilde, end vi er vant til på disse breddegrader. Problematikken omkring Vesttyskland som NATO-partner udnyttes dygtigt med H. C. Hansen som en ypperlig fortaler over for selve Adenauer, og for en gangs skyld bliver Kiel den lille.

Danmark vandt også endnu engang principielt ved at nægte en gensidig overenskomst. Mens Kielerklæringen i 1949 markerede overgangen til »mindretalsspørgsmålet«, danner begivenhederne i 1955 overgangen til den nye fase i grænselandet: sameksistensen.

At Rerup er gammel »Front og Bro«-mand, fornægter sig ikke i hans slutbetragtninger, hvor han klart tager afstand for utidig »Verbrüderung« til fordel for gensidig forståelse og agtelse, samtidig med at han giver interessante eksempler på det nye Danmarkssyn i Sydslesvig, et syn, som Rerup har de allerbedste forudsætninger for selv at forstå.

Han skriver sådan: »For første gang i nationalitetskampens 150-årige historie er der gået mode i Danmark og i danske frembringelser. Dansk boligudstyr, kunsthåndværk, danske fødevarer, ja, sågar den smilende danske livsstil er blevet populære i Vesttyskland. — Danmark står ikke mere i folks bevidsthed som det lille fattige land, men som et ferieparadis, et folkehjem, et inciterende objekt for studierejser«.

Mens Rerup fremhæver den gensidige anerkendelse og respekt for mindretallene som et nyt og værdifuldt træk i grænselandet, siger han om selve grænsekampen, at »den kun har skiftet karakter. Den fortsætter på sin vis med forøget intensitet i en kulturel kappestrid, et daglig fornyet tilbud til grænselandets befolkning ... Det er mindretallene, der står i første række, både når det gælder byrderne, og når det gælder glæderne ved denne brydning. Som forholdene er i dag, tjener de ikke blot det folk, de tilhører, men også den stat, de er borger i«.

Johs. Hoffmeyer.

Til senere anmeldelse eller kortere omtale foreligger:

- »Flensborg Avis« 1869-1969 ved Poul Kürstein, 1969.
Kai Edvard Larsen: Fra en stormfuld tid, 1969.
Bov Sogn ved Chr. Stenz og R. P. Sørensen, 1969.
Dansk Historisk Bibliografi 1913-1942 ved Henry Bruun, 1969.
Dend gamle og navn-kundige Kiøbstad Ribe korteligen beskreven af Mads Pedersen Rostock, uds. ved Mogens Bencard. (Historisk Samfund for Ribe Amt, Småskrifter nr. 5) 1967.
20 Jahre Schleswig-Holsteinischer Heimatbund, 1968.
Schlegelberger/Hoffmeyer: Der europäische Aufbruch. Grenze als Frage und Antwort, 1969.
Hans Peter Johannsen: Parkplätze der Litteratur. Literarische Autoreise von Hamburg nach Kopenhagen, 1969.
Asiatiske, vestindiske og guinesiske Handelskompagni ved J. O. Bro-Jørgensen og Aage Rasch, 1969.
Foreløbige Arkivregistraturer. Ny Serie nr. 1, 1969.
Privatarkiver. Politikerens Andreas Frederik Krieger († 1893), 1969.

Bognyt

Johan Jørgensen: Skifter og testamenter.

Dansk historisk Fællesforenings håndbøger, 1968, 94 s. ill.

Da skifter og testamenter er så anvendelige og vigtige kilder til studiet af mange historiske discipliner, er det med glæde, man erfarer, at Dansk historisk Fællesforening har viet et bind i sin håndbogsserie til dette emne. Forfatteren, nu afdøde arkivar Johan Jørgensen, har ikke villet give nogen egentlig vejledning i benyttelse af kilderne — her må man bruge den litteratur, han henviser til i bogen — men derimod en oversigt over, hvad skifter og testamenter kan bruges til. Den personalhistoriske anvendelse er velkendt, men også til belysning af kulturhistoriske, økonomiske og socialhistoriske forhold er disse kilder meget anvendelige, og det redegøres der meget interessant og lærerigt for i bogen. I et sønderjysk tidsskrift er det vel på sin plads at påpege, at bogen bygger på kongerigsk materiale, men ud over afsnittet om skiftevesenets historie er det uden betydning, da de metodiske betragtninger er af almen interesse. Den lille bog kan på det varmeste anbefales, ikke blot til arkivbenyttere, som den vel er skrevet for, men til alle, der interesserer sig for historieforskningens metodiske problemer. V.P.

Kancelliets Brevbøger, 15. bind.

Rigsarkivet har i 1968 ved Harald Jørgensen udsendt 15. bind af *Kancelliets Brevbøger* vedrørende Danmarks indre forhold. Bindet dækker årene 1644–1645. Udmærkede navne- og sagregistre gør det nemt at orientere sig om indholdet.

Af interesse for sønderjysk historie er, foruden kancelliets løbende korrespondance vedrørende enklaverne og de kongerigske sogne i Slesvig, et stort antal breve, der omhandler krigsforholdene under Torstensson-fejden. G.J.

Wilhelm Rust: Das Flensburger Bauhandwerk von 1388 bis 1966.

Ein Beitrag zur Baugeschichte der Stadt.

Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte E. V., Nr. 18, Flensborg 1967, 434 sider, ill.

Wilhelm Rust har før gjort bøger om flensborgske håndværk sammen med Flensborgs Byhistoriske Selskab og forskellige håndværkerlav. Denne gang har bygningshåndværkerlavet stillet midler til rådighed for trykning af *Das Flensburger Bauhandwerk von 1388 bis 1966*«.

Rust hører til de ret omstændelige forfattere, som gerne skriver tykke bøger. Derved stiller han store fordringer til læsernes udholdenhed, men det skal ingenlunde bebrejdes ham, for han yder jo ligeså meget selv, som han kræver af læseren. Det er også rosværdigt, at han aftrykker kilder i stor udstrækning, så at man selv kan læse dem. Blot ville den tykke bogs brugbarhed være blevet endnu større, hvis man havde ofret et person- og sag-register på bogen! Den er udmærket illustreret.

Bogen omfatter alle slags bygningshåndværk fra middelalderen og frem til den nyeste tid og fortæller om deres udøvere, også uddøde håndværk som kalkslagere og savere, og da bogen også kommer grundigt ind på byggevedtægter, byggemyndigheder og lignende, får vi også en del at vide om skorstensfejere.

Byggeriet som social og økonomisk faktor gøres der udmærket rede for og naturligvis også for forholdet mellem mestre og svende, for fagforeninger og strejker. De sanitære forhold hører jo nøje sammen med bygninger, og derfor omtales de også. Det er dog undgået forfatterens opmærksomhed, at der allerede i 1853 blev indbygget vandklosetter, wc'er, i Winstrups stænderbygning, for stadsbygmester L. A. Winstrup, hvis bygninger man nu har haft så travlt med at rive ned, omtales naturligvis.

Bogens emne er ganske vist Flensborgs bygningshåndværk, men der tages også hensyn til forholdene i Flensborg amt. Man hilser med glæde, at der også gøres rede for bygningsfagets hjælpere, nemlig teglværker, kalkbrændrier og tømmerleverandører, og at også denne del af skildringen udvides til Flensborg amt, så at ikke blot teglværkerne i byen selv, men også i omegnen, både i Lyksborg og ved Nybøl og Gråsten Nor, ja selv teglværkerne i Medelby er taget med. Til bygninger hører veje, som også bliver bygget, og vejbygningen hører med til bogens emner.

Det vil overhovedet være vanskeligt at finde et emne med tilknytning til bygningshåndværk, som ikke er behandlet i bogen. Vi vil gerne ved lejlighed have flere bøger af den udmærkede forfatter.

P.K.

Zdzislaw Grot: Pruska polityka narodowosciowa w Polnocnym Szlezewiku 1864-1920.

(Den prøjsiske nationalitetspolitik i Nordslesvig 1864-1920).

Engelske og tyske resumeer. Poznan, Wydawnictwo Poznanskie, 1967.

403 sider, 34 ill. samt tre kort. 60 zloty (6 dollars).

Den prøjsisk/tyske politik mod nationale mindretal har en naturlig interesse i Polen, og det er som første bind af en serie studier over dette emne, at professor Zdzislaw Grot fra Poznan universitet har udsendt sin bog om Nordslesvig 1864-1920.

Så vidt anmelderen kan bedømme, er Grot i sin brede undersøgelse ikke nået til resultater, der i særlig grad afviger fra den hidtidige opfattelse. Grots originale indsats ligger specielt i fremdragelsen af kildemateriale, hvor han har benyttet hidtil lidet kendt stof, først og fremmest akter fra Deutsches Zentral-Archiv i Merseburg (Østtyskland). Ikke mindst er det

»Zeitungsberichte des Regierungspräsidenten in Schleswig-Holstein«, I–IV (1880–1918), der har måttet holde for. Disse kvartalsberetninger karakteriseres af Grot som fremstillende i fortrolig form »den økonomiske og erhvervsmæssige, den sociale, kulturelle og politiske situation i de enkelte måneder, normalt ret oprigtigt og indtrængende, men naturligvis skrevet af en prøjsisk embedsmand, der ville sikre sig monarkens bevågenhed«. Bortset fra de nationale modsætninger omtaler indberetningerne høstudsigter, misvækst, eksport, fiskeri, østersudsætning, Flensborg skibsværft og anden industri, jernbanebyggeri samt strejker. Men Grot har ellers i sit arbejde været hemmet af manglende kendskab til dansk. Fra danske arkiver har han således kun kunnet benytte tysksprogede akter, ligesom han af den danske litteratur kun har kunnet bruge de til tysk og fransk oversatte standardværker, til hvilke der i øvrigt hyppigt henvises. Blandt de polske henvisninger bemærkes nogle nyere artikler om H. P. Hanssens virksomhed i Berlin, ligesom Grot har gennemgået dagbladet i Poznan, en kilde, der jo normalt vil være utilgængelig for nordiske historikere.

I et afslutningskapitel sammenligner Grot det danske og det polske mindretals situation under prøjser-herredømmet. Der findes fælles træk både i den tyske undertrykkelse og i det fremvoksende nationale organisationsarbejde. Grot fremhæver også en væsentlig forskel mellem danskere og polakker: Danskerne havde ikke talent for konspiration, men var inkarnerede legalister.

Bogens engelske og tyske resumeer findes s. 361–372 og s. 373–384. En udførligere omtale af Grots fortjenstfulde arbejde vil fremkomme i et kommende hæfte af Historisk Tidsskrift.

Jørgen Steen Jensen.

Noter og nyt

Hans Lund

* 10. 12. 1890

† 17. 4. 1969

Når man så at sige på embeds vegne gennem en lang årrække har måttet skrive nekrologer over fremtrædende medlemmer inden for en forening og dens styrelse, kan det ikke undgås, at der kan komme noget stereotyp over disse mindeord. Alle har jo på det fælles interesseområde været med til at løse de samme opgaver, selv om der kan være nuancer med hensyn til prioriteringen af dem. For formand Hans Lunds vedkommende ville det nu ikke have været så vanskeligt at skrive et mindeord, som ikke var skåret over den fælles læst, for som styrelsens nestor har han omtrent fra foreningens start på en meget afgørende måde været med til at præge beslutninger og afgørelser. En udtømmende nekrolog over ham ville næsten være det samme som at skrive foreningens historie, og denne opgave må vente indtil foreningens 50-års jubilæum i 1973.

Da redaktionen drøftede, hvem der skulle skrive nekrologen over Hans Lund, blev det bragt i forslag, at vi burde forsøge at formå hans hustru, fru Ellen Margrethe Lund, til at tegne et billede af ægtefællen, og efter kun en dags betænkning modtog vi omstående smukke og karakteriserende levnedsskildringer.

Men hertil skal der dog ganske kort føjes nogle data om Hans Lund som historiker og som medlem af Historisk Samfunds styrelse.

Hans Lund var en lysende historisk begavelse. Sin embedseksamen med historie som hovedfag og kristendomskundskab som bifag bestod han med udmærkelse i 1916, men i stedet for at skrive disputats og blive professor valgte han folkehøjskolens lærergerning. Ved siden heraf blev han en af landets mest benyttede foredragsholdere, i visse perioder måske den mest benyttede, men alligevel fik han tid til et videnskabeligt historisk arbejde. Han har leveret vægtige bidrag til Det danske Folks Historie, til Schultz' Danmarks Historie og til Engelstoft og Nørgaard: Verdenshistorien fra 1866 til vore Dage. Det betydningsfulde udgiverarbejde: Sofus Høgsbros Brevveksling og Dagbøger i to bind blev afsluttet i 1925, og kort efter måtte han i gang med det store indsamlingsarbejde af materiale til skildringen af den politiske og nationale udvikling i Sønderjylland 1864-1920, som udkom 1933 i bind V af den store Sønderjyllands Historie. Med næsten utrolig sporsans lykkedes det ham at finde frem til breve og andre papirer i privat besiddelse, og takket være dette materiale kunne han give et mere nuanceret og pålideligt billede af udviklingen i denne skæbneperiode end M. Mackeprang, der i sin »Nordslesvig« havde måttet nøjes med aviser og andet trykt materiale som sine hovedkilder.

For os historisk interesserede sønderjyder står Hans Lund først og fremmest som fremmedberedømmets historiker, men vi vil også minde ham med glæde og respekt, når vi blader i hans øvrige historiske produktion: Hans portrætter af fremtrædende nordslesvigere i Dansk Biografisk Leksikon og fra hans senere år: Askov Højskoles Historie 1865-1915 samt hans festskrift: Historiker i Højskolens Tjeneste. Taler og Artikler, udsendt på hans 70-års dag. Hans store interesse for engelsk politik og historie gav han et smukt udtryk for i bogen om: Seks engelske Politikere.

I Historisk Samfund for Sønderjyllands styrelse blev han indvalgt i 1928 og var medlem til sin død. I årene fra 1928-52 var han medlem af redaktionen for Sønderjyske Årbøger, hvortil han også leverede bidrag, både artikler og anmeldelser. Fra 1939 til sin død var han endvidere medlem af redaktionen for skriftserien, og da serien af små levnedsskildringer grundlagdes, blev han også medarbejder her. Han forestod således redaktionen af Frederik Høybergs erindringer.

Hans Lund hørte egentlig ikke til dem, der sagde så forfærdelig meget i styrelsesmøderne, men når han tog ordet, blev der til gen-

gæld også lyttet, og hans kloge tale har nok nu og da kunnet få os unge fuseraster til at tænke en sag igennem endnu en gang. Men lyseslukker var han så langt fra — tværtimod. Han havde evnen til, når han var overbevist om rigtigheden i gennemførelsen af en sag, at finde udveje for dens løsning, selv om andre kunne stille sig skeptiske. Han har været Historisk Samfund en god hjælper i vanskelige situationer, og vi, der havde den lykke at sidde i styrelsen med ham, vil nævne hans navn med hæder.

P. K. I.

*

At skrive om sine nærmeste er vist altid halsløs gerning, om en nøgtern vurdering kan der i hvert tilfælde ikke blive tale — kun om et nærbillede gjort med nænsom hånd og forsøg på at få de karakteristiske træk til at træde frem; sådan også her.

Hans Lund blev født den 10. december 1890 i et avlsbrugerhjem i Varde, og opvæksten på grænsen mellem de to livsformer — bondens og byboens — skærpede hans iagttagelsesevne og kritiske sans.

Fra sin mor arvede han sit lyse hoved og åndslivligheden, fra faderen karakterstyrken, det moralske mod og det ubestikkelige retsind. Hele hans hu stod til bondegerning, men hans far, der så, at han var så upraktisk, som det er menneskeligt muligt at være, frarådede ham at vælge et arbejde, der på den tid krævede megen håndsnildhed; og så blev det bogen og Ribe Kathedralskole.

De tre år i den gamle grænseby styrkede både hans historiske og hans sønderjyske interesse. Skolens rektor gav hver dag en særlig interesseret elev »Flensborg Avis«; Lund havde den alle tre Ribeår, og den blev til det sidste hans daglige læsning.

I København vaklede han lidt i sit valg af studiefag; historie som hovedfag stod fast fra begyndelsen, og dobbeltfaget blev omsider kristendoms-kundskab. Sit åndelige tilholdssted fandt han og flere af Ribekammeraterne i den grundtvigske studenterkreds, og der lagde man hurtigt mærke til den unge, lyshårede bondestudent med de klare, blå øjne, der lynede hvast, når han blev vred, og som var så hurtig og klar i hovedet og skarp i replikken, når der diskuteredes.

Sine medfødte pædagogiske evner prøvede han først på Vesterbros by- og mælkedrenge, som de unge fra Københavns valgmenighed samlede et par aftener om ugen i Ungdomsforeningen af 1903. Det lykkedes — disciplinære vanskeligheder har Lund aldrig haft hverken dengang eller senere.

Hans studieår faldt i en tid uden studenterløn og uddannelsesfond, man måtte klare sig med de magre legater, som tiden havde devalueret, og så for resten skaffe sig indtægter ved undervisning eller andet arbejde for ikke at belaste forældrene, der ofte døjede store afsavn for at kunne holde børn »til bogen«, med flere udgifter end strengt nødvendigt. Da Lund tog sin embedseksamen med en stor udmærkelse, havde han, så vidt jeg husker,

en gæld på ca. 400 kroner til sine forældre; resten havde han selv klaret; men de unge vestjydskers studentertid blev måske også for lidt hostrupsk.

Tre dage efter endt eksamen kom indkaldelsen til den udsatte militær-tjeneste, og da det var i krigens og sikringsstyrkens tid, havde han udsigt til at skulle være i trøjen både år og dag. Men da rekruttiden var overstået, søgte en kreds af grundtvigske skolefolk, der ønskede, at det indkaldte mandskab skulle have mulighed for at fylde den alt for rigelige fritid på en fornuftig måde, at få Lund fri fra tjeneste, for at han kunne prøve at udføre en slags højskolearbejde i den store Greve-lejr. Det blev den første civilundervisning, og også det lykkedes; til sin død modtog Lund stadig breve fra gamle Greve-soldater.

Den universitetslærer, Lund havde haft mest med at gøre — professor Aage Friis — ønskede, at han skulle vælge videnskabeligt arbejde og stillede ham store legater i udsigt; men Lund valgte højskolen, og det blev Askov.

Hvordan Lund kom gennem den første Askov-vinter, er mig stadig en gåde. Forberedelse var der ikke tid til, soldatarbejdet varede til 1. november, og da han havde været på Askov en måned, faldt Jacob Appel og brækkede benet. Det blev et langt sygeleje, og så måtte den unge, uprøvede lærer, der så så drenget ud, at eleverne de første dage spurgte ham, hvis danskhold han var kommet på, overtage forstanderens timer i den store foredragssal; men han magtede både stoffet og eleverne; hans talrige efterladte papirer vidner om, at også i disse første vanskelige år var der solid bund under hver eneste undervisningstime. Hans arbejdsevne og flid var begge mere end almindelig store.

Askov gav ham ni gode arbejdsår; dertil bidrog også, at der var så smukt et kammeratskab mellem hele den store flok »unge Askov-lærere«, — de var meget forskellige og sad heller ikke hverandre for nær, men kammeratskabet var godt og loyalt, og noget af det udviklede sig til livslangt venskab.

Men så begyndte højskolerne at melde sig. Af dem alle var Rødning vel den, der bød de ringeste ydre kår: »men det skulle nu så være«. Jeg havde mine betænkeligheder. De ni bekymringsløse funktionsår i Askov havde gjort Lund ubeslutsom; han havde svært ved at tage en beslutning og svært ved at fastholde den, når den endelig var taget; en forstander skulle tage mange beslutninger og ville tabe ansigt, hvis de ændredes. Den bekymring kunne jeg have sparet mig; det kom Lund forbavsende hurtigt efter; i løbet af ganske kort tid kunne han bestemme både for sig selv og os andre. Den tilstand forblev uforandret siden.

En anden grund til bekymring var eleverne. Askovs elevflokk var broget og mangfoldig, Rødning var en udpræget bondeskole; det tog tid for Lund at tilpasse sig til det nye elevmateriale, og dog forstod han dem og deres samfundslag indefra — bedre vist end de fleste af hans forstandergeneration.

Flytningen over Kongeåen var intet problem. Sønderjylland havde han kendt og holdt af fra sin drengetid; men der var meget længere mellem Askov og Rødning end de 16 kilometer, vi havde målt det til på kortet; en landegrænse havde skudt sig ind imellem, og det kunne knibe for ude-

frakommende at blive godtaget af landets børn. Sagnet vil vide, at et af højskolens bestyrelsesmedlemmer ved det møde, hvor det blev besluttet at opfordre Lund til at afløse Erik Appel, lidt irriteret udbrød: »Ja, han er jo kongerigsk, men lad os så da prøve ham«. Det gik altså — efterhånden. Skolearbejdet lykkedes, og Lunds foredragsvirksomhed, der i forvejen var stor, voksede hastigt i omfang og vist også i betydning; han havde en særlig evne til at få det emne, han valgte, til at komme tilhørerne ved. Han kunne være polemisk, når der var noget at kæmpe for eller imod; det gjaldt urovevælgelserne i 30'erne, nazitiden og årene efter befrielsen. Lund var ikke stidslysten, han var kampglad; han kunne godt om sig selv have brugt Bjørnsons ord:

*»Jeg kæmper helt foruden had,
men det jeg elsker gør mig glad,
men varm og vred tillige«.*

I sådanne kamptider havde han ikke altid stort følge, i sidste runde var vinden strid imod; og han havde mange bitre modstandere; men selv hans argeste modstander har dog vist aldrig ovøvet at påstå, at han talte ud af andet end sin egen ærlige overbevisning om, hvad ret var.

Alt som årene gik med glæde og skuffelser, følte han sig — alle modsætninger til trods — stærkere og stærkere bundet til landsdelen og dens befolkning, — også til mindretallet syd for grænsen, hvis højskole han var med til at rejse; han vandt tillid i vide kredse og gjorde sin del af det nationale arbejde i de urolige år fra 1933—48, mange tråde samledes i hans hånd, og mange vigtige møder fandt sted på højskolen.

Brandt Pedersen sagde engang om Lund, at han havde charme, men ikke altid gik med den. Han havde også et voldsomt sind; det kunne til tider være både ham selv og hans omgivelser i vejen; men sindet var også godt og varmt og levende, og disse egenskaber, charmen, det gode sind og samarbejdsevnen, der næsten var lige så stor som hans arbejdssevne, skaffede ham en kreds af gode venner og hengivne medarbejdere. Rødding gav ham 26 gode arbejdsår, — og så gik han i en for ham lykkelig stund før et tidskifte i højskolen, der forandrede mange forhold så radikalt, at han vist ville have haft svært ved at tilpasse sig det ny.

Tanderup — hans slægts gamle gård — gav ham 17 lykkelige år med hans to andre store interesser, historien og landbruget, og så fik han den lykke — det blev sagt ved hans begravelse — at dø med seletøjet på.

Et lykkeligt liv og en lykkelig død.

Tanderupgård i september.

Ellen Margrethe Lund.

Landsarkivet, Åbenrå.

Detailprojekteringen af nybyggeriet er nu i det hele og store afsluttet af kgl. bygningsinspektør Jørgen Stærmose og ingeniørfirmaet Crone og Koch. Det var meningen, at bortliciteringen af de forskellige arbejder skulle have været gennemført i dette efterår, men akademikerstrejken, der har ramt Boligministeriet hårdt, medfører, at arbejderne først kan iværksættes i det nye år. Der er af Åbenrå by tilkøbt et areal på en lille tønde land, således at der også skulle blive god udenomsplads, bl. a. til bilparkering. En del af hovedplanerne af nybygningen er ophængt i entre og frokoststue, således at de besøgende kan få et indtryk af, hvordan Danmarks mest moderne arkiv vil komme til at se ud.

Antallet af besøgende på læsesalen har med et enkelt tilbageslag været jævnt stigende i de senere år. I 1968 var besøgstallet 2502 mod 2350 i 1967, og antallet af ekspeditioner til læsesalen er steget fra 15948 bind, pakker, stykker og film i 1967 til 19227 i 1968, hvortil kommer, at der også er et betragteligt indlån fra andre arkiver og udlån til andre arkiver og centralbiblioteker m. v.

I sidste årsberetning kunne det nævnes, at landsarkivet havde fået installeret xeroxapparat, således at de besøgende mod en meget moderat betaling kunne få kopier af arkivalier. Det har vist sig, at interessen for kopiering har været betydeligt større end oprindelig antaget. I sidste halvår af 1968 foretoges der 24397 optagelser, medens tallet for første halvår af 1969 har været 25302. Der skulle herefter kunne regnes med ca. 50000 xeroxkopier om året. Herfra går dog en meget betydelig del til landsarkivets eget behov, idet der er påbegyndt en kopiering af de ældste ministerialbøger, der kun findes i et eksemplar, og som til dels er blevet meget slidt ved brugen på læsesalen. Efterhånden vil de besøgende kun få udleveret kopier af kirkebøgerne, men der vil gå en årrække, inden dette omfangsrige kopieringsarbejde er gennemført. Viser det sig muligt, vil kopierne af kirkebøgerne, når nybyggeriet er afsluttet, blive anbragt på åbne reoler i eller ved læsesalen, således at de besøgende kan betjene sig selv.

Den voksende interesse for arkivet har endvidere givet sig udslag i, at 11 studiegrupper (lærerstuderende, historiestuderende, personalhistoriske kursister m. v.) med tilsammen 135 deltagere har fået arkivet forevist som regel i forbindelse med et foredrag om dansk arkivvæsenes opbygning eller efter ønske om andre mere specielle arkivalske emner.

I vinteren 1968–69 har der endvidere af Historisk Samfund for Sønderjylland været afholdt to vejledende kurser i personalhistorisk arbejde under ledelse af arkivarerne Kargaard Thomsen og Viggo Petersen og med et deltagerantal på 35. Også i vinteren 1969–70 vil der af Historisk Samfund for Sønderjylland blive afholdt et vejledende kursus i personalhistorisk arbejde med arkivar Viggo Petersen som leder.

Sammen med hovedministerialbøgerne fra Sønderborg provsti er der afleveret en del andre præstearkivalier, som nu er ved at blive indordnet i de tidligere afleveringer. Dermed skulle alle præstearkiverne være ordnet

og registreret, og maskinskrevne registranter vil derefter i løbet af et års tid kunne udsendes til andre arkiver og til de større biblioteker. Maskinskrevne registranter over retsbetjentarkiverne er ligeledes under forberedelse.

Iøvrigt har landsarkivet på grund af pladsmangel ikke modtaget afleveringer fra embeder og offentlige institutioner ud over aflyste skøder og bipersonregistre. At større private afleveringer skal blot nævnes nyere brandforsikringsprotokoller fra Åbenrå, Sønderborg og Tønder amter samt afdøde forstander Hans Lunds videnskabelige optegnelser, foredragsmanuskripter m. v. En fuldstændig fortegnelse over de mange og ofte meget værdifulde afleveringer fra private ville fylde flere sider, og interesserede må derfor henvises til de 5-årige trykte beretninger om rigsarkivets og landsarkivernes virksomhed.

Landsarkivets medarbejderstab er udvidet med assistent Else Hansen. Under landsarkivarens langvarige sygdom har stud. mag. Inger Svane været knyttet til landsarkivet som arkivarvikar.

P.K.I.

Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Som det fremgår af formandens beretning på årsmødet i Stubbæk, har Lokalhistorisk Samling taget navneændring til Historiske Samlinger for Sønderjylland. Idet der i øvrigt henvises til forannævnte beretning, skal her blot supplerende tilføjes, at indsamlingen af traditionsstof ved lærer J. Kristensen er fortsat, således at der nu rådes over en samling på ialt ca. 125 lydånd. Afleveringerne af billedmaterialet har haft et betydeligt omfang. Alene siden årsmødet i maj har samlingen haft en tilvækst på ca. 1500 stk. plus 3 smalfilm om Det unge Grænseværn, optaget af konsul Jacob Jacobsen, Åbenrå. Fru Maria Kuhrt, Gråsten, har afleveret langt den betydeligste del af billederne, der stammer fra faderens C. C. Biehls virksomhed som forlægger af postkort. Registreringen af billederne udføres stadig af fru Vibeke Gribsvad, der tillige forestår det stadig voksende udlån.

Fotograferingen af gamle gårde og huse i Tønder har været hæmmet af arkitekt P. J. Petersens sygdom. Ved et møde i Tønder den 22. august nedlagde han hvervet som sekretær i det lokale fotograferingsudvalg og erstattedes af fhv. lærer Leick. Formanden for Historisk Samfund for Sønderjylland, professor Fink, takkede arkitekt Petersen for hans store indsats og udtrykte håbet om, at vi fremover stadig må kunne høste gavn af hans særlige fagkundskab.

Bevillingen fra Dansk Kultursamfund har i finansåret 1969–70 kunnet forhøjes til 15.000 kr.

P.K.I.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Afdelingens årsberetninger kommer til at ligne hinanden meget fra år til år, da dens virksomhed nu er i en fast gænge, som man endnu ikke har set grund til at ændre ved.

Folkeuniversitetsvirksomheden har omfattet syv forelæsere med ti forelæsninger på fem forskellige steder: Flensborg, Slesvig, Læk, Vesterland og Bredsted og med i alt 453 deltagere, og som helhed betragtet har folkeuniversitetet haft en god vinter.

Folkeuniversitetets aftenhøjskole har gennemført 5 studiekredse med emnerne »Modernistiske træk i de sidste 20 års danske litteratur«, fortsat med »Digternes stemmer« samt »Ungdomsoprøret i Europa og Vesttyskland«, »Beethovens sidste strykekvartetter« og endelig »Sydslesvigske egne«.

»Vort tilbud«, det danske kulturprogram for Flensborg, er som sædvanligt udsendt i en efterårs- og en vinterudgave.

Kernen i afdelingens arbejde er udgivelse af bøger. Som første bind i en serie, der under titlen »Sydslesvigske egne og byer« skal blive til en historisk-geografisk Sydslesvig-beskrivelse, er udkommet »Nørre og Sønder Gøs herred«. Bogen er blevet vel modtaget både i pressen ved anmeldelser og af læsere ved køb af bogen.

Studieafdelingens næste bog bliver jubilæumsskriftet i anledning af Flensborg Avis' 100 års dag den 1. oktober 1969. Trykomkostninger m. m. afholdes af bladet selv, mens studieafdelingen redigerer og til dels skriver bogen. Den omfatter en stor levnedstegning af Ernst Christiansen ved Jacob Kronika, afhandlinger om Henrik Pontoppidan og Flensborg Avis og om forbudet mod Der Schleswiger ved Thorkild Skjerbæk og Sven Tägil samt breve og afhandlinger af Jens Jessen og Peter Simonsen og en indledning om Flensborg Avis' første år til 1883 foruden andre artikler.

En systematisk indsamling af arkivalier har afdelingen ikke kræfter til, men den udnytter enhver lejlighed til at sikre papirer, billeder m. m. Den har erhvervet forhandlingsprotokoller fra foreningen Odin i Flensborg, visse arkivalier fra Jacob Kronika, Franz Wingenders papirer om illegal bladvirksomhed i Sydslesvig under den sidste krig samt protokoller fra Historisk Samfund for Sønderjylland, Sydslesvig amtskreds. Den har erhvervet Bruno Ketelsens samlinger af folkeminder fra Ugle, Vis og Kær herreder, det største og bedste materiale fra disse egne. Afdøde pastor Meyers Chronik der Kirchengemeinde Ladelund 1938–1950 har studieafdelingen fået i afskrift af Amtsgerichtsrat Meyer, og pastor H. F. Petersens efterladte omfangsrige samlinger til sønderjysk kirkehistorie er blevet nødtørftigt ordnet og pakket. Som en frugt af forrige års samarbejde med Institut for dansk kirkehistorie, København, har afdelingen modtaget kopier af fotografier af kalkmalerier og indrede i sydslesvigske kirker.

Studieafdelingen er meget glad for sit samarbejde med Flensborg Avis om anmeldelse af vigtige bøger, der handler om Sønderjylland og Tyskland.

Poul Kürstein.

Haderslev Amts Museum.

Den altafgørende begivenhed i det forløbne år, for Haderslev museum som for andre museer i landet, er den nye museumslov, som trådte i kraft den 1. juli. Mens dens forgænger — museumsloven af 1958 — var det første

tegn på, at samfundet som helhed var interesseret i museernes arbejde, betød den nye lov, at man nu kun 10 år efter drog konsekvensen af den udvikling indenfor museumsverdenen, som siden da havde fundet sted. De fleste museer i landet har nu samlet materiale og viden i så mange år, at de er i stand til at yde en indsats og gøre brug af dette materiale i folkeoplysningens tjeneste.

For Haderslev Amts Museum er det vigtigste ved den nye lov dens krav om, at landsdelsmuseerne ansætter en museumspædagog, der skal varetage museets udadvendte virksomhed både overfor publikum i almindelighed og især overfor skolerne. Denne museumspædagog kan være deltidsansat, og for Haderslevs vedkommende vil der netop blive tale om en deltidsansættelse, således at han i resten af arbejdstiden skal deltage i museets almindelige arbejde, især med hensyn til udgravninger. Museet lægger megen vægt på, at museumspædagogen kommer til helt at tilhøre museet og på denne måde får et dybtgående kendskab til museets arbejde og dets samlinger. Der er udsigt til, at spørgsmålet om museumspædagogen kan løses i løbet af vinteren.

En anden lov, der formentlig vil blive af stor betydning for museets arbejde, er den nye naturfredningslov, der på den ene side betyder en ret omfattende fredning af oldtidsmindesmærker, men på den anden side efterhånden vil give museet udgravningspligter og udgravningsmuligheder i et omfang, som vi ikke tidligere har haft.

Men allerede nu har vi uden at forøge de lokale tilskud forbedrede muligheder, og foreløbig har det givet sig udslag i, at vi har kunnet ændre åbningstiderne, således at der nu er åbent daglig, nemlig mandag–lørdag kl. 10–17 og søndag fra 10–12 og 14–17.

Udgravningerne begyndte i sommer ved Olmersdiget i nærheden af Ligaard. Det var en fortsættelse af sidste års undersøgelse og havde til formål yderligere at skaffe klarhed over forholdet imellem de to anlæg, som det tilsyneladende nu drejede sig om, nemlig på den ene side det velkendte Olmersdige med palisader og grav og et nyt anlæg bestående af to grave med en lav vold imellem. Undersøgelsen ved Ligaard gav det resultat, at der virkelig er tale om to anlæg med palisadeværket som det ældste, og gav samtidig antydninger af, at palisadeværket ikke strækker sig længere eller ret meget længere og altså navnlig har haft til formål også at spærre Hærvejen.

For at bringe yderligere klarhed over dette forhold fortsattes undersøgelsen umiddelbart på den anden side Hærvejen nordøst for gården Petersborg. Dermed nåede vi ind i det afsnit, der et par hundrede meter nordøstligere går under navnet Skansen, og hvor der i markhegnene tydeligt var en lav vold at se. De første undersøgelser gav negativt resultat, men viste dog det vigtigste, at palisadeværket ikke fandtes her.

Lidt nordøst for denne mark fandtes imidlertid anlægget Skansen, og som antydet bestod det her igen af to grave med en indbyrdes afstand af en halv snes meter, og det må formodes, at der derimellem har været opkastet en lav vold, selvom dyrkningen af markerne nu havde udslettet ethvert spor, således at selve udgravningen ikke førte til noget bevis på dette punkt.

Det afgørende spørgsmål, som må være forbeholdt en senere undersøgelse, er at få virkelig klarhed over forholdet imellem disse to anlæg, som undersøgelsen nu omfatter, nemlig det fra de tidligere undersøgelser kendte Olmersdige med palisaderne og den lave vold med de to grave. Hvor standser palisaderækkerne, og hvordan er forholdet til Hærvejen i så fald?

Efter en undersøgelse af en truet gravhøj ved Nr. Hjarup tog museet fat på en foreløbig undersøgelse af stenalderbopladsen ved Halk. I løbet af de sidste år havde vi fået adskillige meddelelser om fund af flintoldsager og skår fra et par marker nord for militærets skydebane ved Brunbjerg. En lille undersøgelse på selve skydebanen havde afsløret en stenalderboplads, og nu var det meningen på markerne lige nord for at undersøge denne nærmere og eventuel datere den.

Hvis det lykkes at få virkelige oplysninger om dette sted, vil det betyde en væsentlig udvidelse af vort kendskab til stenalderbebyggelsen på Haderslev næs, og det vil i sig selv være et værdifuldt resultat, fordi denne bebyggelse har haft et ikke ringe omfang, og fordi vi hidtil, især på grund af den intensive dyrkning i denne egn, har vidst meget lidt om den. Det er da også hensigten, at denne undersøgelse skal fortsætte i de kommende år og skal videreføres med andre undersøgelser både af eventuelle andre bopladser og af grave for at få denne bebyggelse nærmere dateret og navnlig skaffe klarhed over, hvor langt ned i tiden, den har varet. Som det er tilfældet med Olmersdiget, har Forskningsrådet også stillet penge til rådighed til denne undersøgelse i år og de kommende år. Undersøgelsen er endnu igang, medens dette skrives.

I forbindelse med museets undersøgelser bør der endnu nævnes en vigtig ting, at museet har anskaffet en traktor med tilhørende materiel til jordflytning til brug ved udgravningsarbejdet, og at de foreløbige resultater har vist, at disse redskaber vil være af afgørende betydning i retning af at fremme og forbedre undersøgelserne.

Af museets erhvervelser af Haderslev-sølv kan nævnes et lågkrus af Thomas Hansen Bahr, ca. 1680, et hovedvandsæg af Volq. Hinrichsen, ca. 1860, et hovedvandsæg og en tedåse af Martin Hinrich Petersen, 1756–1824, og desuden er erhvervet som noget sjældent to tinlysestager, der kan henføres til mester Nic. H. L. Hagelsten, ca. 1803. Museet har modtaget tilskud til disse erhvervelser fra Kulturministeriet og har desuden fra Konsul George Jorcks og Hustru Emma Jorcks Fond modtaget kr. 10.000 til indkøb af lågkruset.

Af museets udstillingsvirksomhed kan nævnes en udstilling: »Billeder fra Kristi Liv« — af den franske fotograf Gerard Franceschi. Udstillingen var udlånt af foreningen Norden. Endvidere i februar/marts 1969 udstillingen »Arkæologi fra Luften«. Den indeholdt luftfotos af bopladser i Jylland optaget af direktør, dr. St. Joseph, Cambridge universitetet, England. Der var en hel del ukendte bopladser imellem fotografierne, og man må fremover regne med, at også flyvemaskinen og avanceret fotoudstyr vil være hjælpemiddel for den moderne arkæolog og vil blive brugt i forbindelse med kortlægning af vore oldtidsmindesmærker.

Fra den 15. marts til 14. april 1969 vistes den af Viborg Stiftsmuseum arrangerede udstilling »Køkkentøj«. Udstillingen, der beskrev køkkenet og køkkenarbejdet gennem tiderne, bestod overvejende af planchemateriale, der var suppleret med en genstandsudstilling fra museets magasin.

Af andre arrangementer kan nævnes tømningen af museets største urne fra Dover-gravpladsen ved Lintrup. Det var sikkert nyt for de fleste af de 75–100 mennesker, der overværede tømningen, at se museets støvsuger langsomt fjerne indholdet. Arrangementet, der fandt sted den 1. februar, vil ved lejlighed blive gentaget, når egnet materiale foreligger.

Haderslev og Omegns Folkedansere gav opvisning i juni måned, og dette arrangement var særdeles vel besøgt. Under en pause i dansen skoeede smedemester Vestergaard, Styding, en hest (stillet til rådighed af Haderslev Rideklub). Demonstrationen vakte megen interesse blandt tilskuerne. Når lejlighed byder sig, vil museet derfor genopfriske kendskabet til håndværk, der på grund af udviklingen på det nærmeste er ukendte i dag.

I februar/marts afholdtes en foredragsrække: Vore kirker. I fire foredrag fortalte sognepræsterne i Hoptrup, Jegerup, Halk og Starup om deres kirker. Der afsluttedes med en udflugt til kirkerne i Hygum og Oksenvad i maj måned.

Museet har til brug for skolerne anskaffet en transportabel båndoptager. Fordelen ved denne er, at læreren under rundgangen kan lukke for den indtalte vejledning og uddybe den med sine egne kommentarer. Et besøg på museet bliver derved mere levende og kan bedre indpasses i undervisningen.

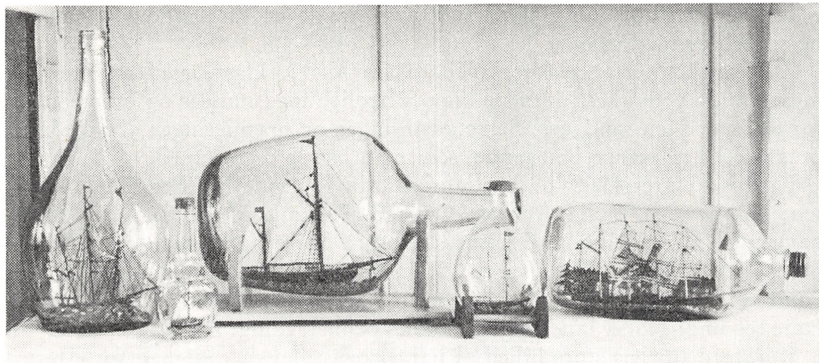
Der er anskaffet et mikrofilm-læseapparat, hvorved også den del af museets arkiv, der er optaget på mikrofilm, er blevet umiddelbart tilgængeligt til studiebrug.

Det kan ikke være anderledes, end at denne forøgede virksomhed har skærpet den følelige pladsmangel på museet yderligere. Med hensyn til planerne om nybygningen kan det anføres, at planerne fra arkitektens side er reviderede og om kort tid vil blive indsendt til ministeriet, og at det kan forventes, at staten vil yde en tredjedel af anskaffelsesbeløbet som et rente- og afdragsfrit lån. Et udtryk for, at bestyrelsen nu er besluttet på at forblive på grunden på Åstrupvej og dermed også på at bygge på stedet, er, at museet har erhvervet en del af et tilstødende areal og har mulighed for yderligere at udvide det område, frilandsmuseet ligger på. Også anvendelsen af disse arealer er der planer om, men det er først den nye museumsbygning, der vil gøre museet til det, som dets samlinger berettiger det til at være.

H.N.

Åbenrå Museum.

Den store altoverskyggende, men sørgelige begivenhed i denne beretning, må være tyveriet af vor dejlige samling af Åbenrå-sølv. Nytårsaftensdag om morgenen blev jeg ringet op af vor fortvivlede kustode med den ufatte-

*En del af den nye flaskeskibssamling på Åbenrå Museum.
(Foto: Åbenrå Museum).*

lige meddelelse, at tyve om natten var brudt ind og havde fjernet sølvsamlingen. Det hele var som en ond drøm. Skønt kustodens lejlighed støder op til museet, og hendes hund var særdeles vaktstom, havde ingen hørt noget. Døren ind til lejligheden, der altid står åben om natten, var lukket, og tyvene må have arbejdet lydløst. Politiet arbejder med sagen, og vi håber naturligvis at få vort sølv igen. Der er udsendt fortegnelse over de stjalne ting samt fotografier af de fleste genstande til alle antikvitethandlere i Danmark og til blade i Tyskland.

Ellers er året forløbet roligt. Museet har som sædvanligt modtaget mange gaver. En af de bedste var et dejligt skibsbillede af briggen »Louise« og et skibsbillede helt ovre fra Californien af skonnerten »Cathrine Marie«, et skib, som man har en masse stof om, bl. a. en dagbog skrevet af skipperens unge kone på farten nede ved Natal. Familien udvandrede senere til Californien, hvor jeg har set billedet for 40 år siden. Nu er billedet havnet på Åbenrå museum efter et næsten 100 årigt ophold ved Stillehavskysten.

Efter at være slået helt ud har vi begyndt på at samle sølv igen og har fået foræret en ske af guldsmed Christian Petersen, Åbenrå, den sidste guldsmed, der selv fremstillede skeer, en sukkerstrøbøsse af Thomas Jensen og en filigransukkerskål af Dietrich Breundle. Lidt af en sensation var museets anskaffelse af en flaskeskibssamling, en af verdens største. Samlingen, som man først kun ønskede at låne til en udstilling, var billig, og man fik desuden halvdelen af beløbet af dispositionsfonden. Direktør Klem, Kronborg, anbefalede stærkt købet, og det gjorde udslaget. De besøgende på museet er vældig interesseret i skibene, der er fint udført og gengiver alle mulige skibstyper. Skibene er udført af skærsliber Svend Kristensen, Horsens.

Museet kan atter i år opvise en glædelig fremgang i besøgstallet. I 1961 var der 2175 besøgende, i 1967 7980 og i 1968 8722. Af de forskellige udstillinger, museet har haft, kan særlig fremhæves Sparekassen Sønder-

jylland, der i anledning af sit jubilæum havde en fin samling af mønter og sparebøsser udstillet.

En tegnekonkurrence for skolebørn fra 4.–10. klasse med motiver fra museet blev vellykket. Børnene blev fortrolige med museet og bragte deres forældre med om søndagen. Selve udstillingen og præmieringen af billederne bragte ikke så mange besøgende, som man havde regnet med.

I regnskabsåret 1968–69 har museet købt følgende billeder: Paul Sørensen: Selvportræt. Tulla Ancher: Collage. Johanne From Clausen: Æblehave med kalve. Gunnar Hossys skulptur: Myre og orm. Preben Siiger: Selvportræt. Hedv. Malmstrøm: Enhjørning. Vibecke Menche: Sten og vand. P.Hübschmanns tryk i farver: Krims Krams. Elof Risebyes farvelagte tegning: Norsk landsby, og sammes pennetegning: Forlad os vor skyld.

Kunstafdelingens store billedsal har været stillet til rådighed for Åbenrå Kunstforening til følgende udstillinger: 28. september til 6. oktober 1968: International Grafik. 26. oktober til 10. november 1968: Malerier, tegninger og skulpturer af Preben Siiger og Gunnar Hossy. 25. januar til 16. februar 1969: Grafik af Lars Bo.

H.J.

Museet på Sønderborg Slot.

For første gang under restaureringen har det været nødvendigt at holde museet lukket helt gennem en længere periode, nemlig årets tre første måneder. Under den hidtil forløbne del af restaureringen havde museet efterhånden flyttet sine samlinger, både de udstillede og de magasinerede, fra østfløjen og fra nordfløjen, og efterhånden var næsten alt samlet i vestfløjen. Da byggeplanerne for 1969–70 gik ud på fornyelse af vestfløjens tag og vinduer, måtte alt nu fjernes fra denne fløj igen. Allerede for et år siden var loftet over østfløjen indrettet som billed- og bogmagasin, og nu placeredes også kirkefigurerne her. I efteråret 1968 påbegyndtes indretningen af magasiner på loftet over nordfløjen og halvdelen af loftet over sydfløjen, og herhen flyttedes nu dels alt det hidtil magasinerede, dels store dele af de til nu udstillede genstande, først og fremmest alle oldsager og næsten alle kulturhistoriske genstande.

Først i løbet af foråret blev de lokaler færdige, som udstillingerne for 1969 skulle placeres i. Der var tale om ialt 10 rum i sydfløjens stueetage, hvoraf enkelte dog først blev færdige, efter at besøgsæsonen var i fuld gang. Desuden var som hidtil Dronning Dorotheas kapel åbent, og som noget nyt kom Chr. IIIs bageri fra ca. 1560 med en stor og en lille bageovn, anbragt i østfløjens sydende.

Af hensyn til de mange skolebesøg valgte museet at lægge hovedvægten i den ret lille udstilling på de historiske samlinger, specielt de slesvigske krige. Den store model af Dybbølstillingen 1864 anbragtes i det største rum sammen med uniformer, våben og billeder, ligesom der i rummene forud placeredes billeder, uniformer og udrustning fra krigen 1848–50 og 1864. I de to afsluttende rum er så samlingerne fra krigen 1914–18 og 1939–45.

*Chr. III's bageri fra ca. 1560
med de to bageovne.
(Foto: Museet på
Sønderborg Slot).*

Kun i de tre første rum er der blevet plads til et beskedent udvalg af møbler, dragter og andre genstande fra de kulturhistoriske samlinger.

Denne fordeling af udstillingsgenstande retfærdiggøres af den usvækkede interesse fra lejrskolernes side. Næsten 25.000 skoleelever har besøgt museet. Til gengæld har turistbesøget været svagt faldende, og det kan vel næppe ventes at stige mærkbart, før større arealer igen kan benyttes til udstilling.

Museets almindelige arbejde har været stærkt præget af den omfattende lokale flyttevirksomhed. Både det faste personale og løse medhjælpere har haft fuldt op at gøre hele vinteren. En række opgaver har derfor måttet hvile, men der er dog blevet tid til en nyregistrering af museets lysbilled- og klichesamling, og en nyordning af billedsamlingen er påbegyndt. Dette har været ønsket længe, da antallet af udlån til illustrationer m. m. har været stigende i en årrække. Også mængden af forespørgsler, både mundtlige og skriftlige, viser stigning.

Museet har i det forløbne år modtaget en række gaver, både fra oldtiden og nyere tid. Blandt de vigtigste kan nævnes fra oldtiden nogle stenredskaber fra yngre stenalder, en samling jernalder-lerkarskår og fra nyere tid en del køkkenredskaber og tekstiler, foruden våben og udrustning til krigssamlingerne. Også billedsamlingen er stærkt forøget. Desuden har museet med fonds-bistand indkøbt et par overordentlig værdifulde sølvgenstande, nemlig en sølvthekande, udført af guldsmed J. J. Jørgensen, dateret 1817

og en stor sukkerstrøbøsse, udført af J. F. Nissen og dateret 1784. Det er museets hidtil største og dyreste sølverhvervelser, og de var kun nogle takket være store tilskud udefra. Af andre køb kan nævnes forskellige tekstiler og mindre brugsgenstande samt et par våben. Til kunstafdelingen er erhvervet tre portrætter af C. W. Eckersberg, forestillende medlemmer af familien Sletting, daterede 1822, 1832 og 1844. Til denne erhvervelse modtog museet et stort tilskud fra Ny Carlsbergfondet. Desuden er købt et stort selvportræt af V. Kragh-Hansen, en sepiategning af Gebauer og en tegning af Johs. Carstensen.

De meget omfattende og bekostelige konserveringsarbejder er fortsat med arbejde på kanonerne, gennemgang af geværsamlinger og konservering af kirkefigurer og billeder. Fundene fra Brovold er ved at blive videnskabeligt gennemgået i forbindelse med konserveringen. Endelig har museumsinspektøren som sædvanlig deltaget i museumsforeningens årsmøde, i møder for landsmuseernes ledelse og i de nordslesvigske museers samarbejds møder, hvortil kommer deltagelse i en museumsdrøftelse afholdt i Lakolk og i museumsforeningens kursus i Vester Vedsted, sidstnævnte sted på et specialhold i udstillingsteori.

J.S.

Tønder Museum.

Den varme sommer var ikke gunstig for museumsbesøgene 1969. Ejheller i året 1969–70 nåede man derfor op på de 10.000 besøgende i Tønder, men stort set har det været et gunstigt år for museet. I tilknytning til de dansk-tyske dage i Tønder den 25. og 26. september udstilledes på ny museets kniplinger, og hvad der i de seneste år er kommet til af skrin og andet tilbehør. — Udstillingen er gjort permanent indtil den forestående ombygning i forbindelse med det nye kunstmuseum. Her er man nået så vidt, at detailprojekteringen er færdig, og at der kan udbydes til licitation omkring 1. november. Går alt planmæssigt, skulle den nye bygning kunne være færdig i løbet af 1970–71. Der er i årets løb modtaget tilskud fra Chr. Xs fond på 25.000 kr. og fra A. P. Møllers fond på 10.000 kr.

Endelige planer om det nye museums virksomhed foreligger ikke. Den nye lov for kunstmuseer indeholder stadig intet om landsdelsmuseer, men med gennemførelsen af det sønderjyske storamt i 1970, hvorefter samtlige museer i landsdelen i visse henseender kommer under fælles ledelse, vil den endelige afgørelse skulle træffes om en ordning af vore fælles kunstmuseumsproblemer. Det må jo erkendes, at vi i 50-året efter genforeningen ikke på dette område er nået tilnærmelsesvis så langt, som vi er på de kulturhistoriske museers område, hvor der er nået imponerende resultater. Det bliver storamtets opgave at realisere den kulturpolitik — også (og vel navnlig) på kunstformidlingens område — som den nyeste lovgivning hjemler mulighed for, og her kan man faktisk begynde fra bunden af.

For kunstsamlingernes vedkommende har museet fra fru grosserer Tage Peetz i Vedbæk (stammende fra Flensborg) modtaget 19 oliemalerier af

Carl Ludwig Jessen, Dedsbøl. Hermed er denne maler repræsenteret med 27 arbejder på museet i Tønder, i øvrigt det eneste danske, hvor han kan ses. Det må betegnes som en meget værdifuld tilvækst. Fra Ny Carlsbergfondet har vi modtaget et oliemaleri af Karl Bovin (Ordrup Møllebakke. Odsherred 1931) og en bronceafstøbning af Adam Fischers Fransk soldat, 1917. — I foråret måtte vi aflevere 8 fra Statens Museum deponerede oliemalerier af Emil Nolde og 18 af Eduard Weie. Disse billeder — især Noldes — har været et vældigt trækplaster, og det er at håbe, at i hvert fald en del af dem kommer tilbage, når Statens Museum har bestemt, hvilke man vil udstille i København. Museets oprindelige samling er atter udstillet, men 50 pct. er dog stadig ophængt uden for museet. Forståeligt nok holder man igen med indkøb, og der er for kunstafdelingens vedkommende oparbejdet en betragtelig kassebeholdning til indkøb af kunst.

Til den kulturhistoriske samling er kommet meget betydelig tilvækst. Fra Nicolai Svendsens dødsbo indgik omsider en renæssancekiste fra Døstrupskolen med det kendte tekstbånd »Sæt til Gud alene din lid og tro, så fanger du lykke og evig ro«, hvorefter museet ejer to af denne type. Fra pastor Prahl's dødsbo erhvervedes et godt barokbord fra Kragebøl og et meget særpræget empireskab. Et tidligt bemalet skab (Dedsbøl-typen) fra 1729 er købt i S. Løgum, og fra Bjerremark to imponerende temaskiner af henholdsvis engelsk plet og kobber (fra Borgmester Richtsen oprindelig). Også sølvsamlingen er udvidet betragteligt. En tøndeformet tedåse af Paul Hansen er den største nyerhvervelse, men bemærkelsesværdig er også en barokske af Højer-guldsmeden Johan Nielsen fra 1733. Denne mester var ikke før repræsenteret på museet og kun kendt fra en ske i privateje. Den er af unik kvalitet. Prisen var også derefter, og det må konstateres, at auktionspriserne i København stadig er stigende.

18. juni 1969 vedtoges en ny lov om kulturhistoriske museer. Den betyder stærkt øgede statsstilskud til driften, men faktisk ikke mere, end hvad der sluges af inflationen. Den giver ingen mulighed for ansættelse af en heldagsbeskæftiget inspektør, men måske nok for den kontorhjælp, der har været savnet i mange år. Før de nye administrationslokaler er indrettet, vil sagen dog ikke være aktuel.

Med storamtets dannelse må man forestille sig en omstrukturering af Nordslesvigs Museumsråd. Det er at håbe, at samarbejdet de nordslesvigske museer imellem vil blive ligeså godt under den nye ordening, som det hidtil har været.

S.S.

Den store egnsvandring.

Det var i år 10 år siden, den første heldagsekskursion blev arrangeret af Historisk Samfund for Sønderjylland. Målet var dengang de tre slotte ved Westensee i Holsten, og der kunne være meget, der talte for netop at gentage denne tur. Helt lod det sig ikke gennemføre, Deutsch-Nienhof er ikke tilgængelig, og det samme er tilfældet med Schierensee, som for nylig er købt

af bladkejseren Springer fra Hamborg, der ifølge sagkyndig udsagn ofrer o. 12 mill. D-Mark på hhv. køb og restaurering. Derimod var baronesse v. Lütwitz-Heinrich så elskværdig at åbne Emkendorf for selskabet.

Man har før, i 1965, forsøgt at arrangere udflugt to søndage i træk for at fordele deltagerne på en passende måde. Nu har den stadig voksende lørdagsfrihed givet en anden mulighed for at imødekomme de mange ønsker om deltagelse, og både den 6. og den 7. september blev benyttet, så arrangørerne undgik den ellers gængse situation at skulle afvise medlemmer. At idéen var rigtig, viste sig ved, at der var størst tilslutning om lørdagen, o. 170, mens »kun« 135 mødte om søndagen; der var dog ca. 35 tilmeldte, som udeblev uden afmelding.

Mens den ene halvdel besøgte Emkendorf med mange kultur- og åndshistoriske minder fra helstatstiden og herunder påhørte foredrag af seminarirektor, dr. phil. S. Schoubye, fordrev den anden halvdel tiden i og ved Westensee kirke, hvor viceskoleinspektør Chr. Stenz fortalte om Daniel Rantzau, helten fra Den nordiske Syvårskrig, ejer af Trøjborg, der ligger begravet her. Derefter byttedes gårde.

Desværre måtte kirken udgå af programmet om søndagen.

Middagen blev serveret i Frilandsmuseets store restaurant »Drathenhof« i Molfsee tæt syd for Kiel, og den afvikledes programmæssigt, i hvert fald var de uundgåelige besværligheder og misforståelser færre end sædvanlig, og middagsretten »Truthahn« (kalkun) syntes at vække almindelig tilfredshed.

Efter spisningen holdt museets direktør, professor Alfred Kamphausen, et foredrag, der både var instruktivt og letforståeligt, om museets tilblivelse og opbygning og lagde ikke skjul på, hvorfra inspirationen var kommet: de danske frilandsmuseer, især det i Lyngby. Under Kamphausens kyndige ledelse var der derefter rundgang i museet.

Ved et senere kaffebord — stadig i Molfsee — holdt lektor H. V. Gregersen foredrag om det slesvig-holstenske ridderskab som en gavnlig introduktion til turens sidste mål, klosterkirken i Preetz. Klosterprovsten, grev Fritz Reventlow, var selv kommet til stede og bød selskabet velkommen — dog kun om lørdagen, mens til gengæld baronessen på Emkendorf personligt var til stede om søndagen, en nogenlunde rimelig fordeling af det blå blod.

Vi vil næppe komme til at opleve, at så store arrangementer kan forløbe helt uden uheld. På begge udflugtsdage opstod der små uoverensstemmelser om vejretninger, enten årsagen så var ledernes for stærke tro på eget kendskab til landskabet eller manglende mistro til de geodætiske hjælpemidlers pålidelighed. Resultatet blev begge dage for nogle af deltagerne en ekstra omvej langs idylliske, men desværre ikke let passable, nøddehegn. Men det blev taget med godt humør.

Arrangørerne er selv nået til den erkendelse, at programmet måske var lovligt omfattende, med for kort tid til videre fordybelse. Mon de vil lære at gøre brug af erfaringerne ved planlægningen for næste år?

C. St.

Rettelse til Sønderjyske Årbøger 1968 II vedr. Andreas Østers artikel »Danske herrnhuters nationale kamp efter 1864«.

I note 2, side 192 oplyses, at pastor Leopold Garve kom til Christiansfeld 2. november 1852. Årstallet skal være 1857.

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds.

Amtsgeneralforsamlingen blev holdt i Toftlund den 12. maj. Vi indledte med en byvandring i Toftlund under ledelse af ingeniør H. Madsen. På instruktiv måde fik vi forevist den gamle landsby, der nu gemmer sig i en stærkt voksende tilflytterby. Den gamle kirke gav anledning til at se tilbage i sognets historie, og siden fik vi mødet på Centralhotellet nyt og gammelt vist i en serie fremragende lysbilleder fra ingeniør Madsens store samling. Der var ca. 30 deltagere.

Sommerudflugten gik til Sundeved og Broager den 17. august. Vi mødtes i Varnæs og kørte så over Blans, forbi Nørremølle til Sandbjerg slot, hvor vi beundrede den skønne udsigt fra haven og fik fortalt om slottets spændende historie. Herfra gik turen til Smøl vold, hvor A. Korse fortalte. I det skønne sommervejr var det næsten umuligt at løsrive sig fra dette sted med den mageløse udsigt. Ved kaffebordet i V. Sottrup forsamlingsgård fortalte museumsinspektør H. Neumann om Nydambåden. Det blev en meget spændende beretning både om udgravningen, men især om de nye resultater vedr. denne båds oprindelige udseende. Som den står på Gottorp-museet er for gjort til agter, og bordene gjort alt for stejle, så man slet ikke får det indtryk af et stolt havgående skib, som det sikkert har været.

Pastor L. Nielsen, Sottrup, viste sin smukke kirke frem og fortalte træk af sognets historie. Og så sluttedes turen med besøg i Nydam mose. Der var ca. 75 deltagere.

T. H.

Åbenrå amtskreds.

Åbenrå amtskreds havde i anledning af udsendelsen af bogen om Felstedpræsten Mourits Mørk Hansens livserindringer indbudt til et møde på Felsted kro den 17. januar. Seminarielektor Hans Valdemar Gregersen, Haderslev, holdt et yderst levende foredrag om denne for vor landsdel så interessante personlighed. Forskellige folk fra sognet fortalte små træk om Mørk Hansen, og pastor Skovgaard-Petersen, der ledede mødet, viste den sølvpokal, som menigheden havde skænket præsten ved hans afrejse fra sognet i 1864. Der var ca. 50 deltagere i mødet.

Den 23. januar holdtes i anledning af udsendelsen af pastor Kiers »Min rejse gennem jordelivet« et møde i Øster Løgum kro, hvor pastor, dr. theol. Hejselbjerg Paulsen med stor inderlighed talte om pastor Kier. Der var

mødt godt 100 mennesker. Efter foredrag og kaffe fik man lov til at se den restaurerede smukke præstegård, som pastor Kier i sin tid havde bygget. Hr. og fru pastor Morsing viste gæstfrit omkring.

Den 30. april holdt amtskredsen sin årlige generalforsamling på restaurant Viking, Åbenrå. Redaktør Morten Kamphövener talte om emnet »Hvad er en hjemmetysker?«. Foredraget havde samlet stor tilslutning, og der udspandt sig en livlig drøftelse, hvori deltog redaktør Kronika, chefredaktør Jes Schmidt, dyrlæge Richardt Michelsen og flere.

Udflugten den 22. juni foretoges denne gang atter sammen med Folkeligt Samfund, og målet var Hyrup kirke i Sydslesvig. Bibliotekslektor Kürstein gav en fortrinlig oversigt over kirkens historie og inventar, hvoraf særlig må fremhæves den dejlige udskårne passionsfrise. Kaffen blev indtaget i Borgerforeningen, hvis historie Poul Kürstein gav en kort oversigt over.

H.J.

Sønderborg amtskreds.

I forbindelse med et på generalforsamlingen i 1968 fremsat ønske om ture, der rakte ud over amtsgrænserne, gennemførtes den 28. september 1968 en udflugt til Haderslev museum, hvor museumsinspektør H. Neuman på fortrinlig måde fortalte om de gamle bygninger og gennemgik museets samlinger.

Ordinær generalforsamling holdtes i Tandslet forsamlingshus den 20. maj. Beretning og regnskab godkendtes enstemmigt. Til amtsudvalget genvalgtes rektor Keller Hansen og forretningsfører A. Korse. Forud for generalforsamlingen havde læge H. Roesdahl holdt et udmærket foredrag om »Gamle glas« – illustreret med et stort udvalg fra foredragsholderens private samling.

Efterårsturen gjaldt i år Hørup præstegård og fandt sted den 27. september. Pastor M. Hvalsøe gav en meget levende redegørelse for restaureringen af den smukke, gamle bygning. Efter kaffebordet på hotel Baltic fik tre af sognets beboere ordet. Det blev en beretning, hvor både glæde over og viden om hjemstavnsens historie fandt udtryk. Et par lokale sange fra slutningen af forrige århundrede var blevet genoptrykt til brug ved mødet.

G.R.

Tønder amtskreds.

Den 29. januar holdtes vintermøde i Jejsing forsamlingshus. Forstander Hans Lund holdt foredrag om »Grænsedragningen og Påskekrisen«. Efter foredraget førtes en livlig drøftelse. Mødet var ret godt besøgt.

Årsmødet og generalforsamlingen med sædvanlig dagsorden holdtes den 16. april på »Tønderhus«. Ved valgene genvalgtes Søren Nissen, Harres, til amtsudvalget, mens fhv. seminarielektor Frede Hansen, Tønder, valgtes som stedfortrædende revisor. Efter kaffebordet talte rektor Knud Fanø,

Duborg-Skolen, om »To grænsebyer, Flensborg og Tønder«. Der var mødt 75 medlemmer. Der stilledes en række spørgsmål til foredragsholderen.

Egnsvandringen holdtes den 14. juni med lærer W. Leick, Tønder, som leder. Man aflagde besøg i Klangsbøl kirke og derefter på en gammel frisisk gård, som før digebygningen havde været anløbsplads for skibe. Prilen kunne ses i terrænet, og stenen med fortøjningsringen fandtes stadig. Ved restaureringen af stuehuset havde man fundet rester af en underjordisk gang fra ankerpladsen til gården. Man beså en meget værdifuld kiste fra 1600 tallet. Slægten har stadig i eje en lille elfenbensfigur, som Christian VII havde kvitteret med som tak for overnatning.

Man kørte dernæst videre over Nibøl til Noldemuseet, hvor man indtog kaffen. Turen havde samlet 60 deltagere.

Tønder amt var i år vært for Historisk Søndag, som holdtes den 10. august. Det blev et vellykket arrangement med ca. 900 besøgende de forskellige steder.

Besøgsstederne var: Løgumkloster kirke med pastor Bork Hansen som vejleder, Skolecentralen i Tønder (det restaurerede Soli deo gloria) med overlærer Ej. Diedrichsen som vejleder, Trøjborg slotsruin blev forevist af gårdejer Søren Nissen, Harres. I Hjerpsted havde billedskærer C. Brodersen åbnet sin private samling og viste rundt. Jernalderlandsbyen ved Drengsted blev forevist af museumsinspektør O. Voss, København, mens tidligere vandrerhjembestyrer P. Petersen, Rømø, tog imod i Misthusum og pastor Frandsen i Hviding kirke. Den historiske søndag var præget af næsten for godt vejr til et sådant arrangement; det var en af de dage, alle skulle til stranden, men besøgstallet og interessen var belønning for alle anstrengelser.

C.S.

Sydlesvigske amtskreds.

Torsdag den 30. januar holdt amtskredsen møde på Centralbiblioteket i Flensborg. Sven Tägil, der er docent i historie ved Lunds universitet, holdt foredrag om »Tyskland og den tyske folkegruppe i Nordlesvig i mellemkrigstiden«. For dette emne er der stor interesse både i den danske og den tyske befolkningskreds. Interessen gav sig udslag i et velbesøgt møde og den efterfølgende diskussion.

Torsdag den 24. april holdtes generalforsamling på Flensborg bys museum. Det lykkedes os at få museumsdirektør dr. Ellen Redlefsen til at fortælle om museet og vise udvalgte afdelinger frem. Vi fik megen glæde af denne aften.

Beretningerne blev godkendt. Skoleleder Anna Schrøder, Aventoft, og pastor Flemming Møller, Tønning, blev genvalgt til styrelsen.

Fredag den 20. juni var vi på aftenvandring og besøgte Kongshøj og Selk Mølle i Gottorp amt. Biblioteklektor Poul Kürstein fortalte på en meget spændende måde om stedets historie og forklarede og levendegjorde for deltagerne alt det, vi oppe fra højen kunne se på denne smukke sommer-

aften. Jo, det blev en aftenvandring »fra vikingekongens grav — over 1864 til jetjagernes larm på flyvepladsen i vest«.

Søndag den 17. august var amtskredsens medlemmer sammen med flere interesserede fra Nord- og Sydslesvig på sommerudflugt i Sydtønder og Husum amt. Op imod 100 deltog i turen og fulgte pastor Tappes redegørelse ude i den skønne natur. Den vestlige Oksevej er der stadig og viser sig i al sin bredde. I Enge kirke, der er kendt for sit loftsmaleri, hørte vi om egnens historie. Så fulgte vi Oksevejen til Dreisdorf i Husum amt. Efter et hyggeligt kaffebord i den gamle Friedrichsens Kro, der ligger ved den gamle færdselsåre, samledes man i kirken. Både pastor Tappe og formanden Lars H. Schubert fortalte. Her blev der bl. a. gjort opmærksom på Bonnix-epitafiet, der har inspireret hjemstavnsdigteren Theodor Storm til at skrive novellen »Aquis submersus«.

Det vil være rimeligt at påpege, at der også i Sydslesvig udføres lokalhistorisk arbejde uden for Historisk Samfund. Således har redaktør J. Kronika for Sydslesvigsk Forenings 6. distrikt på Duborg-Skolen for et par hundrede tilhørere fortalt om Duborg-Bankes historie, og i Bredsted har der været egentlig aftenhøjskole i hjemegnens historie under ledelse af skoleleder Sigfred Andresen. Adskillige distrikters sommerture har besøg på historiske steder med vejledning på programmet.

L. H. Sch.

Årsberetning og regnskab 1968-69

Ved *Troels Fink, Peter Kr. Iversen og Hugo Lildholdt.*

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt årsmøde søndag den 18. maj 1969 i Stubbæk forsamlingshus. Mødet begyndte kl. 14, og der var mødt ca. 80 medlemmer. Formanden, professor Troels Fink, bød velkommen, og på hans forslag valgtes redaktør Morten Kamphövener til ordstyrer. Ordstyreren takkede for valget, og efter at have konstateret, at årsmødet var lovligt indvarslet, gav han ordet til formanden, der aflagde følgende beretning:

Først vil vi mindes de medlemmer, der i årets løb er afgået ved døden. Især vil vi lade vore tanker gå til forstander *Hans Lund*, der siden 1927 var medlem af styrelsen. I mange år var han med i redaktionen af Sønderjyske Årbøger, og siden 1955 gjorde han en stor indsats i skriftrækkeudvalget. Med sin dybe indsigt i og med sin varme interesse for sønderjysk historie har han hjulpet Historisk Samfund til at løse mange af dets opgaver. Han havde en sjælden indlevelsessevne, der gav hans bidrag og indlæg et stærkt personligt præg, der smukt forenedes med kravet om historisk redelighed. Historisk Samfund skylder ham megen tak, og vi mindes ham i dag i ærbødighed og med ham alle de medlemmer, der er gået bort i årets løb.

Historisk Samfund for Sønderjylland har atter i år haft et godt arbejdsår. Til trods for, at vi som følge af de stadig stigende udgifter i løbet af få år har måttet forhøje kontingentet fra 13,50 kr. til 22,00 kr., har vi nogenlunde kunnet fastholde det store medlemstal, som efter en revision af medlemskartoteket nu beløber sig til 2982, medens vi sidste år kunne nævne tallet ca. 3000. Vi er meget taknemlige over, at medlemstallet har kunnet holde så godt. Vi kan vel tage dette som udtryk for, at de nye medlemmer såvel som de gamle har været tilfredse med foreningens arbejde.

Efter sidste årsmøde er der sket nogle ændringer i fordelingen af styrelsens arbejdsopgaver. Bankdirektør *Hugo Lildholdt*, Åbenrå, der på sidste årsmøde indvalgte i styrelsen, har overtaget kassererhvervet, medens landsarkivar *Peter Kr. Iversen* efter arkivar *Worsøes* bortrejse fra landsdelen for en tid igen har overtaget ledelsen af sekretariatet, hvor vi i øvrigt har god hjælp af vor nye medarbejder *Erland Møller* og vor gamle medhjælper *Chr. Thomsen*. Erland Møller har været ansat fra 1. juni, og hans løn tilvejebringes ved det forøgede tilskud fra amts- og købstadskommuner,

som vi har fået første gang det afvigte år. Hans arbejdskraft skal også komme Historiske Samlinger for Sønderjylland til gode.

I forbindelse med foreningens administration kan iøvrigt nævnes, at der nu regelmæssigt holdes regnskabs- og forretningsudvalgsmøder, således at udvalget til stadighed er orienteret om foreningens økonomi og aktuelle arbejdsopgaver. Styrelsen holder som hidtil to ordinære møder om året.

Sekretariatet og ekspeditionen har fortsat til huse på landsarkivet. Hele oplaget af ældre årbøger og skrifter er nu overflyttet fra Haderslev til landsarkivet, hvor det er oplagret under de ikke allerbedste forhold, men dog forsvarligt, indtil der ved udvidelsen af landsarkivet kan skaffes god plads til Historisk Samfunds og Historiske Samlingers funktioner.

Sønderjyske Årbøger har i beretningsåret indeholdt en ret broget blanding, således at vi til en vis grad kan sige, at der har været noget for enhver smag. Dr. *Vilb. la Cour* har i efterårshæftet skrevet en interessant afhandling om »Kong Gudfreds vallum«, og der er så meget desto mere grund til at nævne dette, som det er første gang, at dr. la Cour har leveret bidrag til årbøgerne. Pastor *Andreas Øster*, hvis barndomsskildringer fra Christiansfeld vi for et par år siden bragte i den såkaldte lille serie, har bidraget med en stor og værdifuld afhandling om »Danske herrnhuters nationale kamp efter 1864«. Vi har haft megen glæde af vort bekendtskab med pastor Øster. I efterårshæftet bragtes endvidere en omfattende kritisk gennemgang ved seminarirektor dr. *Asger Nyholm* af brevvekslingen mellem to brødre Kافتan. I øvrigt var der i efterårshæftet som sædvanlig anmeldelser og bognyt samt noter og nyt vedrørende det historiske arbejde i landsdelen. I forårshæftet er hovedbidraget fhv. skoleinspektør *P. Engelbrechtsens* erindringer fra afstemnings- og genforeningstiden i Haderslev. Seminarielektor *H. V. Gregersen* meddeler 7 breve fra J. P. Junggreen til pastor M. Mørk Hansen, fhv. overlæge *J. N. Lorenzen*, Tønder, skriver om »Maler Jungnickel og kosakkerne på Torvet i Tønder«, og jeg bringer min opposition ved G. Japensens disputats ved Århus Universitet i februar. Som tillæg til overlæge Lorenzens afhandling findes for første gang i Sønderjyske Årbøgers historie en farveplanche.

Sønderjysk Månedsskrift kan også i år melde om fremgang, idet der mod sidste års 1250 nu er 1318 betalende abonnenter, heri medregnet de hundrede, som Sønderjysk Skoleforening betaler for i Sydslesvig. Årgangen omfatter 416 sider med 58 artikler, en del småstykker samt boganmeldelser og avisoversigter. Abonnementsindtægterne kan imidlertid langt fra dække omkostningerne ved udgivelsen, og med de stigende trykkeudgifter vil underskuddet vokse i den kommende tid. Vi må erkende, at abonnementet på Sønderjysk Månedsskrift må sættes i vejret, og derudover ville en øget tilgang af abonnenter være en værdifuld hjælp. Et register omfattende årgangene 1945–69 er under forberedelse.

Indenfor serien »Skrifter, udgivne af Historisk Samfund« er der siden sidste årsmøde udsendt 3 bøger, nemlig som nr. 38 M. Mørk Hansens Livs-erindringer, udgivet ved *H. V. Gregersen*; som nr. 39 Øster Løgum-præsten Peter Kiers: Min rejse gennem jordelivet, oversat og udgivet ved de to

kirkehistorikere afd. provst, dr. theol. *Jens Holdt* og sognepræst, dr. theol. *H. Hejselbjerg Paulsen*, og som nr. 40 *G. Japsens* disputats om det dansk-sprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814. Det er tre bøger, som pynter i vor skriftrække, og som medlemmerne kunne stå sig ved i højere grad at købe.

I den lille serie er udsendt som den 9. biografi dommer Hakon Gjessings erindringer fra hans drengetid i Tønder, udgivet og kommenteret ved *Peter Kr. Iversen*. Denne bog, der oprindelig var trykt i 800 eksemplarer, var udsolgt allerede før jul, men heldigvis var satsen blevet stående, således at der kunne trykkes et nyt oplag på 300 eksemplarer, som også nok skal blive solgt.

Bogsalget har i øvrigt stort set været tilfredsstillende. Ialt er der solgt af gamle og nye bøger for 88.630 kr. Af billedbogen indtil 1864 er der i regnskabsåret solgt 1657 ekspl. for ialt 42.164 kr., og dermed er der nu også for 3. udgave bragt balance i regnskabet. De penge, vi forhåbentlig snart kan få ind ved salg af restoplaget, vil kunne skaffe os en lille reserve, som det kan være nyttigt at have ved forberedelsen af nye opgaver.

Af kommende udgivelser inden for skriftrækken kan nævnes seminarielektor *H. V. Gregersens* udgivelse af Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland (Flor, Wegener, Hiort-Lorenzen, Peter Skau) og *G. Japsens* bog om »De nordslesvigske sparekasser 1818–1968«, som vore medlemmer vil kunne få til favørpris. Endvidere skulle det gerne lykkes os at få 3. bind af Åbenrå Bys Historie udsendt i 1970, og dette jubilæumsår er også tænkt markeret på anden måde, dels gennem udsendelse af en af landsarkivar, dr. phil. *Harald Jørgensen* udarbejdet skildring af begivenhederne i 1918–20 og dels ved 3. bind af Sønderjylland – Historisk Billedbog omfattende tiden 1920–70 med redaktørerne *Ole Bech* og *E. Bram* som tekstforfattere. Til dette sidste værk har vi fået en garanti på 50.000 kr. fra Forsikringsselskabet Hafnia, der har 100 års jubilæum i 1972, og som til den tid vil forære Historisk Samfund 50.000 kr. Vi er direktionen og bestyrelsen for Hafnia stor tak skyldig for denne store og kærkomne hjælp, uden hvilken vi ikke havde turdet påtage os denne opgave.

Af andre udgivelser kan nævnes, at toldvagtimester *I. J. I. Bergholts* meget interessante erindringer fra den første verdenskrig skal komme i den lille serie til jul. Bibliotekar *Mågård*, Padborg, har påtaget sig redaktionen. Pastor *A. Andersen* er nu i færd med at klargøre manuskriptet til Johannes Pistorius' breve, som derefter vil blive søgt mangfoldiggjort i 100–200 eksemplarer og fordelt til biblioteker og videnskabelige institutioner på begge sider af grænsen. I denne forbindelse kan også nævnes, at en af vore gamle og flittige medarbejdere, overarkivar, dr. phil. *Holger Hjelholt* har overladt os restoplaget af sit værk Sønderjylland under Treårskrigen I–II, som vi nu kan sælge til vore medlemmer til en meget lav pris. Dr. Hjelholt skal have en varm tak, fordi han tænkte så venligt på os.

Andre opgaver er endnu på det tidlige forberedelsers stadium, men i hvert fald er der opgaver nok for de kommende år. Det er derfor også med stor

beklagelse, at styrelsen fra seminarielæktor H. V. Gregersen har modtaget meddelelse om, at han ikke har ønsket at fortsætte som sekretær for redaktionsudvalget for skriftrækken. De meget store arbejdsbyrder, som har været pålagt Gregersen i hans egenskab af redaktionssekretær, har han løst på smukkeste måde, og nu ved hans afgang skal der bringes ham en varm tak for veludført arbejde.

Lokalhistorisk Samling har i årets løb taget navneændring til Historiske Samlinger for Sønderjylland. Der er i forbindelse med navneændringen gennemført et par mindre ændringer i vedtægterne, som vi håber snart at kunne få autorisation af Kulturministeriet. Endnu har vi kun en årlig bevilling på i bedste fald 10.000 kr. fra Dansk Kultursamfund, men vi håber, at vi i år kan få et lignende beløb fra tipsmidlerne, så at aktiviteten kan sættes i vejret. Der er sikret Historiske Samlinger for Sønderjylland plads på landsarkivet ved dettes udvidelse. Der vil da både blive indrettet lederkontor, arbejdsrum, båndarkiv, billedarkiv m. v. Til den tid håber vi, at der er sikret midler til aflønning af en videnskabelig uddannet leder, til medarbejderstaben og til driften i øvrigt. Indsamlingen af billedmateriale er fortsat. Medregnes billederne fra fotograferingen af de gamle huse og gårde i Tønder amt, er tilvæksten i alt ca. 2000 stk., hvortil kommer 8 film og 2 albums. Redaktør *Morten Kamphövener* har som i tidligere år skænket film og billeder, men derudover skal særlig nævnes forstander *Gunner Rasmussen*, der har foræret en samling billeder fra Nordals, Århus kommunes biblioteksvæsen, der har skænket en samling postkort, studieafdelingen ved det danske centralbibliotek i Flensborg, der gentagne gange har afleveret billeder med nordslesvigske motiver, Jydske Tidendes Tønder-redaktion, der har fremsendt 54 stk. foto fra Tønder-egnen, fru *Anne Marie Skau*, Nygård, der har skænket en samling billeder fra Øster Lindet sogn, og kæmper *P. P. Thomsen*, Løgumkloster, der har afleveret ca. 150 fotografiske plader med motiver fra Løgumkloster i tiden fra første verdenskrig til ca. 1930. Disse plader hidrører fra afdøde fotograf Theodor Møllers atelier og er i sin tid udtaget og købt af afdøde provst Schüle. Desuden har vi også udvidet samlingen ved køb, bl. a. har vi nu fotografier af malerierne på Folkehjem.

De nyttilkomne billeder er ordnet og registreret af fru *Vibeke Gribsvad*, og lærer *Jens Kristensen*, Genner, har fortsat indsamlingen af traditionsstof. I alt har han i år afleveret ca. 20 lydbånd. Begge de to medarbejdere arbejder for en nærmest symbolsk betaling, ellers ville vi heller ikke have kunnet opnå så meget for den lille bevilling på 10.000 kr.

Fotograferingen af gamle huse og gårde i Tønder amt er fortsat under lidt ændrede former. Der er nedsat et udvalg under amtsudvalget, stadig med arkitekt *P. J. Petersen* som sekretær.

Endelig kan jeg nævne, at Historisk Samfund fra Dansk Folkemindesamling har modtaget en lille håndbogssamling, som vi er meget taknemmelige for.

Kursusvirksomheden har i år omfattet to begynderkursus i slægtshistorie. Arkivarerne *H. Kargaard Thomsen* og *Viggo Petersen* har vinteren igennem

på landsarkivet to gange om måneden undervist 37 vordende personalhistorikere.

Møde- og udflugtsvirksomheden har formet sig som i de foregående år. Den såkaldte store egnsvandring fandt sted den 1. september og gik til Angel. Vi besøgte bl. a. slottet i Gelting, som godsejer, dr. *von Rumohr* foreviste. På Strandhotellet i Kappel holdt dr. von Rumohr et interessant foredrag om »godser i Angel«, og om eftermiddagen besøgte vi dr. von Rumohrs egen gård Drylt. Ved fundstedet Torsbjerg ved Sønder Brarup holdt museumsinspektør *H. Neumann* et kort foredrag, og Sørup kirke blev forevist af bibliotekslektor *P. Kürstein*. Af hensyn til pladsforholdene på slottene var deltagerantallet begrænset til 275, men der meldte sig ca. 100 flere, og Historisk Samfund måtte med beklagelse meddele de pågældende, at der ikke var flere pladser.

Vi har været medarrangør af mindefesten på Folkehjem den 17. november og er gennem de nationale foreningers samarbejdsudvalg med i forberedelserne af den store jubilæumsfest på Dybbøl i juli 1970.

I amtskredsene har der været arrangeret 6 udflugter og 9 møder. Om tilslutningen til disse arrangementer kan siges, at den som helhed har været god; således kan nævnes, at der til 3 møder i Åbenrå amt har været 235 deltagere. Et fælles foredragsarrangement blev på grund af sekretærens sygdom ikke gennemført.

For at animere lysten til at holde lokalhistoriske aftenhøjskoler og foredragsrækker er der også i år udsendt fortegnelser over foredragsholdere, der vil tale om lokalhistoriske emner, ikke blot til vore egne tillidsmænd, men også til oplysningsforbundene og amtsungdomskonsulenterne. Vi har ikke tal på, hvor mange af sådanne aftenhøjskoler eller foredragsrækker, der har været gennemført, men så vidt vi har kunnet konstatere ved hjælp af avismeddelelser og indberetninger fra amtskredsene, har der været adskillige af disse arrangementer, spredt ud over hele landsdelen.

Provst *Holdt* og pastor *H. F. Petersen* var de drivende kræfter i det kirkehistoriske udvalg. Efter deres død har arbejdet ligget stille, men pastor *Urban Schrøder* er imidlertid indstillet på, at dette udvalgs arbejde skal fortsætte.

Sammenfattende kan vi vel sige, at 1968–69 har været et godt år for Historisk Samfund — vel også over middel. Men et så omfattende arbejde har ikke kunnet udføres uden en meget betydelig indsats af vore mange medarbejdere, en indsats, som vi er dem megen tak skyldig for. Og endvidere kunne vi slet ikke have udfoldet os, som vi har formået det, hvis ikke vi havde opnået økonomisk støtte fra mange sider. Vi har fået hjælp fra stat og kommuner, banker, sparekasser og andre private institutioner. For denne hjælp bringer jeg styrelsens og foreningens bedste tak. Vi håber, at vi også i de kommende år må nyde godt af såvel offentlige som private institutioners støtte, for der er stadig store opgaver, der venter på deres løsning.

For Historisk Samfund er den ændring, der nu vil ske i de sønderjyske landsdeles administrative forhold, af den største betydning. Det kan betyde

yderligere samling af de kræfter, som Historisk Samfunds arbejde må baseres på. Vort arbejdsområde er fortsat hele det gamle hertugdømme, men med tyngdepunktet i det nordslesvigske storamt, og med støtte herfra vil vi være i stand til endnu bedre at tjene den historiske enhed, som det gamle hertugdømme har udgjort; men vi vil gerne gøre det i vor tids ånd, således at vi derved er med til at knytte kontakter både imod nord og syd. I arbejdet for at levendegøre Sønderjyllands historie er vi med til på positiv måde at frugtbar gøre den spændingstilstand, som findes i et grænseland. Den har ofte ført til strid, men den kan også udvikles til gensidig berigelse. Det er dette perspektiv, der tegner sig på tærskelen til oprettelsen af det nordslesvigske storamt.

Efter at forsamlingen enstemmigt havde godkendt formandens beretning, aflagde kassereren det reviderede regnskab, der ligeledes godkendtes enstemmigt.

Man gik herefter over til punkt 3: Lovændring, som gik ud på en præcisering af turnus for valg af styrelsesmedlemmer. Lovændringen godkendtes enstemmigt. § 3 sidste stykke lyder herefter:

»De af årsmødet valgte styrelsesmedlemmer, der fortrinsvis skal bo inden for samfundets naturlige virkeområde, vælges for tre år ad gangen, således at der hvert år efter tur afgår 4 af styrelsens medlemmer; genvalg kan finde sted.«

Punkt 4: Valg af styrelsesmedlemmer. Chr. Stenz, S. Schoubye, Hans-Iver Toft, fru Inger Bjørn Svensson og G. Japsen var på valg. Alle var villige til at modtage genvalg, og da der ikke var andre forslag, blev de enstemmigt genvalgt.

Til revisorer nyvalgte sparekassefuldmægtig C. O. Henningsen og skatterådsformand Svend Aage Lyck, begge Åbenrå.

Under punkt 5: Eventuelt, beklagede cand. mag. fru Haarløv, Tønder, at Historisk Samfund havde udmeldt sig af Foreningen til gamle bygningers bevarelse. Fru Haarløv fandt det vigtigt, at alle gode kræfter samlede sig om den opgave at forhindre, at værdifulde gamle bygninger forsvinder, således som det er sket med den Timmermann'ske gård på torvet i Skærbæk. I den forbindelse nævnte fru Haarløv, at det er lykkedes sammenslutningen ved en aftale med FDB at redde bygningen »Holmen« i Løgumkloster.

Formanden svarede, at Historisk Samfund for Sønderjylland ser det som sin opgave at registrere og fotografere gamle bygninger. Derimod ligger bestræbelserne på bevaring af selve bygningerne uden for samfundets virkeområde. »Vi ser med megen sympati på det

arbejde, der i så henseende udføres, men finder det mest formålstjenligt at koncentrere vore kræfter om vort arbejde med at registrere og fotografere bygningerne.«

Bibliotekslektor Poul Kürstein spurgte, om hele ordlyden af Pistorius' latinske breve ville blive oversat. Formanden meddelte, at brevene ville blive bragt i deres fulde ordlyd på latin og med dansk regest.

Rektor Knud Fanø nævnte, at såvel Sønderjyske Årbøger som Sønderjysk Månedsskrift er interesseret i stof fra 1919 og 1920 og bad om medarbejderskab i anledning af 50-året for genforeningen i 1970. I den forbindelse efterlyste redaktør Morten Kamphövener beretninger fra sønderjyske krigsfanger.

Efter kaffebordet talte professor H. P. Clausen, Århus, om »Den nationale udvikling i Sønderjylland 1830-48 som problem i dansk udenrigspolitik«. I den efterfølgende diskussion deltog bl. a. seminarielektor H. V. Gregersen, redaktør Morten Kamphövener, bibliotekslektor Poul Kürstein og professor Troels Fink.

ÅRSBERETNING OG REGNSKAB

Regnskab for året 1. april 1968 til 31. marts 1969.

<i>Indtægter:</i>	<i>Udgifter:</i>
Beholdning pr. 1/4 1968 ... 15.294,47	Sønderjyske Årbøger:
Medlemsbidrag 59.586,00	Trykning, honorarer m. v.
Moms- og portogodtgørelse 29.601,29	÷ salg 42.751,02
Salg af skrifter 88.630,06	Skrifter 141.182,28
	÷ tilskud 51.644,15
<i>Sønderjysk Månedsskrift:</i>	Sønderjysk Månedsskrift ... 48.796,16
Abonnementer 21.616,25	Kontorhold og nyanskaff. ... 11.769,83
Annoncer 2.978,75	Lønninger 32.791,87
Sprogforeningen 1.000,00	÷ refusion 6.701,95
Skoleforeningen 2.000,00	Div. portoudlæg 2.602,72
	Møder m. m. 5.148,88
Tilskud 52.156,70	Repræsentation, gaver 786,55
Renter 821,82	Amtskredsene, tilskud 2.925,00
Egnsvandring ... 12.049,00	Lokalhist. Fællesforening ... 1.308,60
÷ 10.937,56	Beholdning pr. 31/3 1969 ... 43.779,97
Slægtshistorisk kursus 700,00	
<u>Kr. 275.496,78</u>	<u>Kr. 275.496,78</u>

Status pr. 1. april 1969.

<i>Aktiver:</i>	<i>Passiver:</i>
Beholdning 43.779,97	Skyldig moms 3.610,00
Udestående for salg 2.507,78	Skyldig honorar 3.000,00
Statstilskud 1968/69 2.900,00	Skyldig Lebecks notater ... 1.352,05
Udlæg for påtænkte skrifter 8.219,63	Egnsvandningsfond 1.111,44
Tilgodehavende tilskud 6.000,00	Driftskapital 54.333,89
<u>Kr. 63.407,38</u>	<u>Kr. 63.407,38</u>

Åbenrå, den 12. maj 1969.

Hugo Lildholdt.

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1968 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afgangslisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge.

Medlemstallet udgør pr. ultimo oktober 1969 2957, der fordeler sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by 220	Åbenrå by 282
Haderslev amt 334	Åbenrå amt 281
Sønderborg by 100	Sydslesvig 197
Sønderborg amt 198	Storkøbenhavn 303
Tønder by 162	Øvrige Danmark 572
Tønder amt 280	Udlandet 24

Afgang ved død

Andresen, Fr., invalidekonsulent,
Tønder	Kjeldsen, Th., lektor, Åbenrå
Bjørke, Svend, oberst, Hellerup	Kragh-Petersen, apoteker, Hjallesø
Bojsen-Møller, Fritz, pastor,
Ulse pr. Hasle	Kristensen, Thorvald, sogneråds-
formand, Kummerlev pr. Bredebro
Bonde, J. J., Sønderborg.	Lading, Henry P., Charlottenlund
Gram, Lorens, landmand, Agerskov	Lund, Hans, fhv. højskoleforstander,
Tanderupgård, Ribe
Hansen, Kristian A., gårdejer,
Krogstrup pr. Skodborg	Relsted, Asger E., lærer, Jels
Haugaard, M., lærer, Hjordkær	Ræder, M. O., postmester, Sønderborg
Iversen, Grete, fru, Møgeltønder	Røh, Meta, frk., Jaruplund, Flensborg
Jacobsen, Peter, fhv. bankdirektør,
Sønderborg	Schmidt, Thøge Christensen, gårdejer,
Dalgård, Bolderslev

Tilgangsliste

Adolphsen, Laurids Barsøe, seminarie-
lektor, cand. theol., Tønder	Fischer, Hans Jørgen, rutebilejer,
Tønder
Alsing, A. F., C.F.-inspektør,
Møgeltønder	Fogh, H., dommer, Tønder
Andersen, Christiane, fru, Rørkær,
Jejsing	Hansen, Claus, lærer, Tønder
Andersen, Heine, lærer, Abild	Hansen, Erling R., bankassistent,
Sølsted
Asmussen, A., togbetjent, Tønder	Hansen, Ernst, læge, Bylderup-Bov
Bech, Ole, redaktionssekretær,
Christiansfeld	Hansen, Helga, overlærer, Skårup
Bennedsen, Anne, fru, St. Emmerske,
Tønder	Hansen, Marinus K., pensionist,
Jejsing
Benthien, Børge, fuldmægtig, Allerød	Hansen, Ruth, fru, Haderslev
Berg, Mette H., bibliotekar, Åbenrå	Hansen, Thyra, fru, Gråsten
Bisgaard, Agnete, lektor, Åbenrå	Haugaard, S. Kock, Åbenrå
Blinkenberg, Christian, skovrider,
Løjt Kirkeby	Henningsen, Christian Olaf, spare-
kassefuldmægtig, Åbenrå
Blume, Margrethe, frk., Toftlund	Henriksen, Henry, oversergent,
Møgeltønder
Boisen, Christiane, lærerinde, Tønder	Heydenreich, Ruth, fru, Glostrup
Boisen, Solveig, lærerstuderede,
Haderslev	Hjerrild, Karl, skolen, St. Jyndevad
Borgå, Marie, fru, Åbenrå	Hopff-Andersen, Emilie, lektor, Åbenrå
Bork, fru dommer, Haderslev	Hörlück, Anne Mette, lærerstuderende,
Skive
Boysen, Chr., gårdejer, Stepping	Ipland, Jørgen, købmand, Gråsten
Brockmann, Hans Fr. W.,
pens. konrektor, Tønder	Jacobsen, Anne Marie, lærerinde,
Kruså
Bylling, H. J., mølløjer, Aller mølle	Jacobsen, Einar, pensionist,
Møgeltønder
Carlsson, John, afdelingsleder,
Greve Strand	Jakobsen, Grete, lærerinde, Harreslev
Christensen, A. H., inspektør, Røj	danske skole, Harreslevmark
Christensen, Joakim Heramb,
cand. mag., Haderslev	Jacobsen, Poul Erik Brøndum,
lærerstuderende, Tønder.
Dagnæs-Hansen, V., stadsdyrlæge,
Tønder	Jacobsen, Querling, læge, Haderslev
Demant, Bodil, Søvang	Jensen, Kaj, kørelærer, Tønder
Diedrichsen, E., overlærer, Tønder	Jensen, Henning, landbrugskonsulent,
Hatsted, Husum
Ditlev, Lars, lærer, Oksbøl skole	Jensen, Peter, hotelejer, Tønder
Dreyer, Erik, stud. mag., Århus	Jepsen, Ejnar, overlæge, Tønder
Duus, Valdemar, Haderslev	Jepsen, Metha, fru, Løjt Kirkeby
Engelstoft, Chr. Torning, Hellerup	Jessen, Hanns Christian, konrektor,
Büdeltsdorf, Rendsborg
Fallesen, Nis Erik, politibetjent,
Tønder	Johannsen, Gert Busch, laboratoriejer,
Tønder

- Jørgensen, Erik, tømmermester,
Hovslund
- Jørgensen, Martin Sommer, sognepræst,
Ballum
- Kardel, Henry D., inspektør, Farum
- Keuchel, Kirsten, fru, Ves, Sydslesvig
- Klintholm, Arthur, tandtekniker,
Tønder
- Knutz, Hans, lærer, Bjert
- Koch, Emanuel, vejarbejder, Jejsing
- Kragh, Andreas, maskinarbejder,
Åbenrå
- Kristensen, Jørn, boghandler,
Haderslev
- Kristiansen, Karen Margrete, fru,
Jejsing
- Kristiansen, P. B., præst, Flensborg
- Kristiansen, Sigfred, Sæd, Tønder
- Kühl, Gerhard Detlef, statsaut. ejendoms
mægler, Tønder
- Langhave, Gert, lærer, Roskilde
- Larsen, Ellinor, fysioterapeut, Tønder
- Larsen, M., pensionist, Møgeltønder
- Larsen, W. Johs., ekspeditionssekr.,
Tønder
- Lassen, Erik, stud. med., Hellerup
- Lauridsen, Svend M., sognepræst,
Øster Højst
- Laursen, P. M., major, Tønder
- Layendt, Karin, fru, Tønder
- Leonhardt, V. P., overportør, Tønder
- Levinsen, Jytte P., Værløse
- Lorenzen, Markus, købmand, Jejsing
- Lund, H. Christian, regnskabsassistent,
Bovlundbjerg
- Løndorff, Inge R., fru, Tønder
- Madsen, Anders, lektor, Tønder
- Madsen, J. Kr. la Cour, gårdejer,
Vesteranflod pr. Højer
- Madsen, Steen Kragh, stud. mag.,
Åbyhøj
- Martensen, Anne Marie, boghandler,
Christiansfeld
- Matlok, Jørgen, skoleleder,
Dansk skole, Vyk/Før
- Michelsen, Jytte, fru, Toftlund
- Mortensen, A., konsulent, Gram
- Møller, Chr., fhv. forstander,
Hammerum
- Møller, E., kontorassistent, Sønderborg
- Møller, Martha, fru, Felsted
- Møller, Sven Aage, kontorchef, Gråsten
- Nielsen, Egon, fuldmægtig, Tønder
- Nielsen, Karen Margrethe, sygepl.,
Vyk/Før
- Nielsen, P. A. Lund, lærer, Åbenrå
- Nielsen, Peter, bogholder, Haderslev
- Odense Universitetsbibliotek, Odense
- Ohlsen, Kurt, lærer, Husum
- Oksen, Laust, gårdejer, Øster Højst
- Olesen, Andrea, økonoma, Tønder
- Oster, Johanne C. M., enkefru, Tønder
- Outzen, Hans, møbelhandler, Tønder
- Pallesen, John, bankfuldmægtig,
Birkerød
- Pedersen, Aksel, konsulent, Tønder
- Pedersen, Jens E., lærer, Tønder
- Pedersen, Aage L., journalist, Tønder
- Petersen, Ejnar, kontorassistent,
Guderup
- Poulsen, Hans, bankassistent, Gråsten
- Poulsen, Aage, sognepræst, Bov,
Padborg
- Rank, Hans Jacob, stud. scient.,
Karlsruhe
- Rasmussen, Svend Erik, domprovst,
Haderslev
- Refslund, Gunnar, kriminaloverbetjent,
Tønder
- Rosenkilde & Bagger, boghandel,
København
- Roud, Jens, pensionist, Ribe
- Runge, Johann, dr., Mavahlid,
Reykjavik, Island
- Rønne, Edith, forstanderinde,
Sønderborg
- Sandbeck, Jens, overbetjent, Tønder
- Sandahl, Harald, gårdejer,
Tårninggård, Christiansfeld
- Schmidt, Magdalena H., fru, Rødekre
- Schmidt, Oluf, lagerforvalter, Åbenrå
- Schultz, Nicolai, skoleinspektør,
Skærbæk
- Skov, Frida, fritidshjælper,
Haderslev
- Skrydstrup, Henrik, lærerstuderende,
Haderslev
- Stadtbücherei, Süderhofenden 40-42,
Flensborg
- Svennesen, Ernst K., førstelærer,
Oksenvad skole
- Sørensen, Luise, Sønderborg
- Termansen, S. B., gårdejer, Jels
- Thomee, Gunhild og Eric, Pedershof,
Hallandsås, Sverige
- Thomsen, Uwe, værkførerassistent,
Tønder
- Thyssen, Jens, fhv. gårdejer, Toftlund
- Tonnesen, Lauge, malermester, Tønder
- Vestergaard, Ebbe, skoleleder, Valsbøl
- Vestergaard, K. Jørgen, bibliotekar,
Dansk Centralbibliotek, Flensborg
- Vikbjerg, Bjarne, grosserer, Kolding
- Wolff, Edel, fru, Hvidovre
- Wrang, J., bankprokurist, Alnor
- Ydegaard, Gurli, sygeplejerske, Tønder
- Østergaard, Gunnar, kaptajn, Tønder
- Aagaard, Hans Chr., skoleelev, Vedbøl